TC.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK KALINTILAR IŞIĞINDA URARTU KRALLIĞININ BATI YAYILIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Bülent GENÇ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Hanifi BİBER

VAN- 2008

TC.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK KALINTILAR IŞIĞINDA URARTU KRALLIĞININ BATI YAYILIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bülent GENÇ

VAN- 2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V

KISALTMALAR VI

1. GİRİŞ 1

1.1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI 1

1.2. YÖNTEM VE DÜZEN 3

1.3. ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ 5

2. BÖLGENİN COĞRAFYASI 9

3. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI 13

4. URARTU UYGARLIĞININ TARİHÇESİ 43

4.1. BEYLİKLER DÖNEMİ 43

4.2. KRALLIK DÖNEMİ 48

5. URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE YUKARI FIRAT HAVZASI 52

5.1. URARTU KRALLIĞI YAZILI KAYNAKLARI 58

5.1.1. Menua (M.Ö. 810–786 59

5.1.2. I. Argişti (M.Ö. 786–764 62

5.1.3. II. Sarduri (M.Ö. 764–735 63

5.1.4. II. Rusa (M.Ö. 685–645 66

5.2. YENİ ASUR KRALLIĞIYAZILI KAYNAKLARI 79

5.2.1. III. Salmanasar (M.Ö. 858–824 79

5.2.2. V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823–811 87

5.2.3. III. Adad-Nirari (M.Ö. 810–783 ..... .87

5.2.4. III. Tiglatpileser (M.Ö. 744–727 87
5.2.5. II. Sargon (721–705 89
5.3. URARTU MİMARİ KALINTILARI 93
5.3.1. Eyalet Merkezleri 94
5.3.1.1. Palu 94
5.3.1.2. Harput 94
5.3.2. Kaleler 95
5.3.2.1. Köşkerbaba 95
5.3.2.2. Haroğlu 97
5.3.2.3. Gökbelen 97
5.3.2.4. Yıldıztepe 98
5.3.2.5. Genefik ..... .98
5.3.2.6. Tanrıvermiş 99
5.3.2.7. Bağın 99
5.3.2.8.Mazgirt-Kaleköy 100
5.3.2.9. Burmageçit 100
5.3.2.10. Deliktaş 100
5.3.3. Sınır Karakolları 101
5.3.3.1. İzoli/Habibuşağı 101
5.3.3.2. Kaleköy 103
5.3.3.3. Maltepe 104
5.3.4. Ulaşım Ağı 104

5.3.4.1. Solhan/Cankurtarantepe 106
5.3.4.2. Bingöl/Zulümtepe 106
5.3.4.3. Bingöl/Kaleönü 107
5.3.4.4. Elazığ/Bahçecik 107
5.3.4.5. Norşuntepe 108
5.3.5. Kiklopik Yapılar 110
5.3.5.1. Koyunuşağı 110
5.3.5.2. Gökbelen 111
5.3.5.3. Örenkaya 111
5.3.6.Kaya Mezarları 111
5.3.6.1. Palu 113
5.3.6.2. Mazgirt/Kaleköy 115
5.3.6.3. Bağın 117
5.3.6.4. Erbildi (Hacıseli 117
5.3.6.5. Mazgirt 118
5.3.6.6. Tanrıverdi 118
5.3.6.7. Köşker 120
5.3.6.8. Mergamendi 120
5.3.6.9. Çalakos (Balcalı 121
5.3.6.10. Kürdemlik 121
6. SONUÇ 122
7. KAYNAKLAR 126

8. ÖZET-UMMARY 137

8.1. ÖZET 137

8.2. SUMMARY 138

9. HARİTA VE RESİMLERİN AÇIKLANMASI 139

9.1. HARİTALAR 139

9.2. RESİMLER 139

ÖNSÖZ

"Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Uygarlığının Batı Yayılımı" adı altında tezimizin konusunu oluşturan bu çalışma, sayın hocalarımız Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber ve Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu'nun önerisi ve desteği ile ayrıca değerli hocam Prof. Dr. Veli Sevin'in de bu konunun çalışılmasını onaylaması ile uzun bir süre devam eden, yoğun bir kütüphane çalışmasının ardından tamamlanmıştır.

Ders dönemi ve sonrasında, tez konusu seçiminde yardım ve desteklerini esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber'e, tezin hazırlanması süresince konu ile ilgili olarak fikir alışverişinde bulunduğum ve de değerli yorumları ile aydınlandığım Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu'na teşekkür ediyorum.

Çalışmam süresince her türlü desteklerini gördüğüm ve özellikle bilgisayar ve düzenleme konularında yardımlarını aldığım Mahir Polat ve İrfan Sevim'e, ayıca kütüphane araştırmaları boyunca benimle birlikte Urartu'yu öğrenmek durumunda kalan ve bu konuda destek gördüğüm Vural Genç'e, bu çalışmada özellikle İngilizce çevirilerinde, bana kıymetli zamanlarını ayırarak tüm çevirilerimi yapan Adelaide Üniversitesi Öğretim üyelerinden Yusuf Genç'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bülent Genç

Mart 2008-Van

KISALTMALAR

AA: Archaeologischer Anzeiger

ADÇ: Anadolu Demir Çağları

AMI: Archaeologischer Mitteilungen Aus Iran, Berlin

AnAr: Anadolu Araştırmaları, Ankara

ARAB: D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babilonya, I: Historical Records of Assyria from the Earliest, Times to Sargon; II: Historical Records of Assyria from Sargon to the end, Chicago, 1926–1927 (Aynı Basım: New York, 168).

ARI: A.K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions, I; From the Begining to Ashur-resha-ishi I; II: From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II, Wiesbaden, 1972–1976

AS: Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara

ASYA: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleteni, Ankara

CAH: Cambridge Ancient History

CICh: C.F. Lehmann-Haupth, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin, I: 1928, II: 1935

F.Ü.D: Fırat Üniversitesi Dergisi

HChI: F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften (AfO, Beiheft 8), I, II, Graz, 1955–1957: Neudruck der Ausgabe, Osnabrück, 1967

IM: İstanbuler Mitteilungen

JCS: Journal of Cuneiform Studies

JAOS: Journal of the American Oriental Society (New Heaven)

K.P: Keban Projesi

KST: Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara

Lev: Levha

NAT: S. Parpola, Neo Assryian Toponyms, Neukirschen-Vlyyn, 1970

OA: Oriens Antiquus

Waterman 1930: Leroy Waterman, Royal Corraspondence of the Assyrian Empire I-IV, Ann Arbor, 1930–1936

RLA: Reallexikon der Assyriologie (Berlin-Leipzig)

TEBE: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu, Ankara

Sevin 1979: Veli Sevin, Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü –yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1979

Tarhan 1978: M. Taner Tarhan, M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü –yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978

UKN: G.A. Melikişvili, Urartskii Klinoobraznye Nadıpisi, Moskova, 1960

UKN II: G.A. Melikişvili, Urartskii Klinoobraznye Nadıpisi II, Moskova, 1971

WVDOG: Wissenschaftlische Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (Leipzig)

ZFE: Zeitschrift für Ethnologie

1.GİRİŞ

1.1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Eski Anadolu ve Önasya Dünyasının siyasi ve kültür tarihinin çok önemli bir ayağını oluşturan Urartular hakkındaki ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yy'ın başlarına kadar çıkar. M.Ö. IX. yy'dan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek olan Urartu krallığı, M.Ö. XIII. yy'ın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yy'ın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşlerdir. Yayılım alanları Doğu Anadolu bölgesinde merkez Van Gölü ve çevresi olmak üzere sınırları kuzeyde Karasu havzasından Transkafkasya'ya, güneybatıda Malatya bölgesinden, doğuda Urmiye Gölüne değin uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.

Urartu tarihi siyasi bakımdan "Konfederasyonlar Dönemi" (M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı) ve "Krallık Devri" (M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı ve M.Ö. VI. yüzyılın başları) olmak üzere iki ana devreye ayrılmaktadır.

I. Ana devre ile ilgili bilgi veren Konfederasyonların kendi öz yazılı kaynakları şu ana kadar mevcut değildir. Bu dönem hakkındaki tüm bilgiler çağdaş Asur yazılı kaynaklarından edinilmektedir. Bu kaynaklar doğal kaya yüzeyi, taş heykeller, taht kaideleri, duvar, döşeme ve eşik taşları, taş ve kil tabletler ve pişmiş toprak konik çiviler üzerinde yer alan Asur krallarının tarihi yazıt ve annallerinden oluşmaktadır.

II. Ana devrede Urartu krallığının gerçek kurucusu olarak kabul edilen I. Sarduri ile birlikte Asur ve Urartu yazılı kaynakları arasında kısmen bir konkordans başlar. Bu devrede Asur krallarının tarihi yazıt ve annallerinin yanı sıra kralî mektuplarda ve fal metinlerinde Urartu hakkında bilgi verilmektedir.

İçerik olarak Asur krallarının I. ana devrede "Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonları" , II. Ana devrede "Urartu Krallığı"nın yayılım alanı ve komşu bölgelerine yaptıkları askeri seferleri kapsayan bu kaynaklar Urartu'nun sosyal ve kültürel yapısından çok Urartu siyasi tarihinin gelişimi, bölgenin tarihi coğrafyası, topoğrafik yapısı, bölgeye açılan yollar ve bölgenin doğal kaynaklarına ışık tutmaktadırlar.

Bu çalışmamızın temel amacı; Urartu Krallığının batı yayılımı kapsamında bölgede bıraktığı kültürel kalıntılarının tespiti ve yorumu yapılarak ağırlıklı olarak Malatya, Elazığ ve Tunceli bölgelerinin Urartu Krallığı için önemine ve konumuna değinilecektir. Çünkü bir süre sonra bu bölgenin gerek hammadde bakımından var olan zenginliği ve gerekse Mezopotamya'dan Orta Anadolu'ya ve oradan da Akdeniz'e açılan çok önemli yollar üzerinde bulunması itibariyle başta Urartu ve Asur olmak üzere bölge halklarının dikkatini çekerek gittikçe artan bir mücadele alanı haline geldiğini göreceğiz.

Özellikle Doğu Anadolu ile Asur arasında bir tampon bölge durumundaki Hanigalbat Krallığının M.Ö. II. bin yılın sonlarına doğru yıkılmasından sonra, Asur kralları askeri seferlerini bu bölge üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Belirli dönemlerde yapılan seferler bölgede kalıcı ve sürekli bir Asur egemenliğinin sağlanmasına yönelik değildir. Bunların temelinde ekonomik nedenler yatmaktadır. Yolları olmayan ormanlarla çevrili dağlık bölgede güçlü kaleler ve tahkimli şehirlerde oturan bölge halklarına karşı çetin mücadeleler vermiş olan Asur kralları yerleşim merkezlerini yakıp yıkarak bölge halklarını ağır vergi ve haraç ödemekle, angarya işlerle yükümlü kılmışlardır. At, büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri, altın, gümüş, demir, bakır ve bu madenlerden yapılmış eşyalar, kereste, hububat ve şaraptan oluşan haraç ve vergiler, bir yandan Doğu Anadolu bölgesinin zengin doğal kaynakları hakkında bilgi verirken, diğer yandan Asur'un bölge üzerinde kurmak istediği baskının niteliği konusunda açık bir fikir vermektedir.

Güneyden gelen baskı ve yağma seferleri karşısında I. Ana devrede önce "Ur(u)atri" daha sonraki "Nairi"feodal beylikler konfederasyonu oluşturularak Asur'a karşı mücadele verilmiştir. Kaynaklar tek yönlü olduğu için konfederasyonların Asur ordularına karşı kazandığı başarılar konusunda bilgi edinilememektedir

I. Ana devrenin sonlarında Kaşiari Dağlık Bölgesine egemen bir bey olarak ortaya çıkan Tubusi'nin oğlu Lapturi ile Urartu kralı I. Sarduri'ye (M.Ö. 840–830) ait Madırburç yazıtlarında Sarduri'nin babası olarak geçen Lutipri'nin, aynı kişiler olduğunun saptanması, merkez otoriteye bağlı Urartu Krallığının, ilk temellerinin bu

dönemde atıldığını göstermesi açısından çok önemlidir. Yine bu dönemde ilk olarak Urartu kral ve krali şehirlerinin adları Asur kaynaklarında verilmeye başlanmıştır.

Urartu kralı II. Sarduri'den (M.Ö. 764–735) itibaren Urartular merkezi sistemle yönetilmeye başlanmıştır. I. Ana devre sona ermiş ve krallık devrini oluşturan II. Ana devre başlamıştır. Çağdaş Asur kaynaklarının yanı sıra I. Sarduri'den itibaren görülmeye başlayan Urartu yazılı kaynakları da yeni sistemle yönetilen Urartu Devleti hakkında bu dönemden itibaren ayrıntılı bilgi edinilmesine olanak sağlamıştır.

Urartu kralları izledikleri akıllı devlet, askeri, ekonomi ve imar politikasıyla kısa bir süre sonra Asur'un sömürü kaynağı olan bu topraklar üzerindeki en büyük rakibi olmuşlardır. Kuzeydeki beklenmedik güç karşısında Asur, Urartu üzerindeki emellerine ulaşabilmek için Urartu siyasi gücünün zayıfladığı dönemleri kollamak ve yenilgiyi de göze almak zorunda kalmıştır.

Bu çalışmada Urartu–Asur ilişkilerinin özellikle Malatya, Elazığ ve Tunceli bölgesindeki mücadeleleri göz önünde bulundurularak bölgenin önemi ve Urartu'nun bu bölgedeki yerleşim noktaları ve kültürel kalıntıları ışığında krallığın batı yayılımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.2. YÖNTEM VE DÜZEN

Çalışma Düzeni:

Tezimizin hazırlanabilmesinde danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber'in değerli öneri ve yönlendirmeleri ilk basamağı oluşturmaktadır. Ayrıca hocamın bana son derece özgür bir çalışma ortamı sağlaması vesilesiyle bu çalışma ağırlıklı olarak İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu dönem boyunca başta Alman Arkeoloji Enstitüsü olmak üzere İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi kaynak ihtiyaçlarının sağlanabilmesinde başvurulan önemli alanları oluşturur.

Tez Yazım Düzeni:

Giriş bölümünün ilk kısımlarında önem ve amaca ana hatlarıyla değinilmiş, çalışmanın hazırlanmasında izlenen yol belirtilmiş, özellikle Urartu'nun batı noktalarıyla temasa geçmesinin gerekliliğiyle bu bölgenin Asur için de önemine değinilmiştir. Araştırmaların tarihçesinin anlatımıyla devam etmektedir.

İkinci bölümde bölgenin coğrafi yapısına ayrıntılarıyla değinilerek üçüncü bölümü oluşturan bölgenin tarihi coğrafyasına geçilmiş ve burada da tarih boyunca bu alanın çeşitli uygarlıklar tarafından mücadele alanı haline gelmesi işlemiştir. Ayrıca bu bölümde bölgenin jeopolitik konumu ve sosyopolitik yapısı ele alınırken, jeopolitik konumunun önemi ile bölgemizin ne derece önemli olduğuna ve bir geçiş noktası olması itibariyle vazgeçilmezliğine değinilmiştir.

Dördüncü bölümde Urartu Uygarlığı'nın oluşum evrelerine ve tarihçesine kısaca değinilmiş ve bu dönemde Asur'un bölgeye yönelmesiyle konfederasyonların birleşim sürecinin başlangıcı ele alınmıştır.

M.Ö. XIII. yüzyılda Hitit'in son dönemlerini yaşadığı Anadolu tablosuna ve Hitit-Mitanni ve Asur ilişkilerine yer verilen beşinci bölüme geçilmiş, Hitit, Asur ve Urartu yazıtlarında Alzi-Elazığ çevresi –ki bu alan Urartu'nun batıdaki en önemli eyalet merkezlerinin bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır- işlenmiş ve aşama aşama Urartu'yu oluşturan süreç takip edilmiştir. Asur ve Urartu kaynaklarının yorumuna ayrıntılı olarak değinilip, merkezi otoritenin sağlandığı ve artık kaynaklarda Urartu'nun ilk kralı olarak bahsedilen Arame ile krallık dönemi ve bu dönemin detayları vurgulanmış ve hemen akabinde artık Alzi ve çevresinden bahseden Urartu yazıtlarının dökümüne ve bu yazıtların tarihsel süreçte hangi kral tarafından yazdırıldığına yer verilmiştir.

Urartu yazıtlarının yorumu ile bölgenin Urartu için önemine, kralların sefer ve güzergâhlarına değinildikten sonra Asur ve Urartu yazıtlarında yer alan ve bölgemize lokalize edilen bazı yer adlarına değinilmiştir.

Altıncı bölümü oluşturan bölgedeki Urartu kalıntıları üst başlığı altında eyalet merkezleri, kaleler, ulaşım ağı, sınır karakolları, kiklopik yapılar ve kaya mezarları işlenmiştir. Sonuç bölümünde çalışmanın ana teması kısaca irdelenmiş Menua ile başlayan batı seferlerinin sosyo-ekonomik ve politik gerekçeleri vurgulanmıştır. Bu

bölümü çalışma için kullanılan kaynaklar ile Türkçe ve İngilizce özet kısmı takip etmektedir. Levhalar kısmında uygarlığın yayılım alanlarının ve maddi kalıntılarının açıklandığı haritalar ile resimlere yer verilmiştir.

1.3. ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Tezimizin konusunu oluşturan Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Bölümü Urartu Dönemi ile ilgili en erken araştırmalarından biri Helmuth Von Moltke tarafından gerçekleştirilmiştir. 3 Mart 1838'de Suriye sınırına doğru yolculuğa çıkan Helmuth Von Moltke, Keban ve Maden üzerinden bölgeye gelir. Burada (Kömürhan) karşılaştığı İzoli yazıtını, "üzerinde binlerce küçük çivi işaretleri bulunan bir levha keşfettim" diye anlatmaktadır. Bu yazıt sonradan Yüzbaşı Von Mühlbach tarafından itina ile kopya edilmiştir.[1]

1874 yılında İngiliz gezgin Henry Fanshave Tozer, Harput ve Palu kalelerini gördükten sonra, Palu'daki yazıtın Van krallığına ait olabileceğini vurgulamıştır.[2]

1882–1883 yıllarında, Joseph Wünsch, Mazgirt-Kaleköy'deki yazıtın II. Rusa'ya ait olduğunu keşfetmiştir.

1893–94 ve 1889–90, yıllarında Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Sovyet Ermenistan'ında araştırmalar yapan H.B.F. Lynch, Fırat kavsine girmemekle beraber, Tozer gibi "kaya odalı ve çivi yazılı" Palu kalesinden söz etmiştir.

1899'da Palu, Mazgirt ve Pertek kalelerini inceleyen araştırıcı, gezisini Harput-İzoli güzergâhını izleyerek Malatya'ya doğru sürdürmüş, Harput'taki kale kalıntılarından ve Bağın'daki Menua yazıtından söz etmiştir.

Aynı tarihlerde en az Lehmann-Haupt kadar yararlı tespitlerde bulunan bir diğer araştırıcı ise Huntington'dur. Genefik kalesinin bilim dünyasına tanıtılması ve Harput'taki Urartu izlerinin resimlerle belgelenmesi bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca Murat Nehri boyunca yaptığı gezisinde, Keban'dan güneye doğru inen yolu, pek çok araştırıcının aksine bu defa kelek ile izleyerek yöredeki İlemil, Kaleköy ve

[1] Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. H. Örs), İstanbul, 1995, 188
[2] Henry Fanshave Tozer, *Türkish Armenia and Eastern Asia Minor*, İstanbul, 1881, 219

İzoli gibi Urartu merkezlerni bir kez daha gözden geçirip, bazı kale ve yazıtların resimlerini çekmesi son derece önemlidir.[3]

Lehmann-Haupt gibi Toprakkale kazılarında umduğunu bulamayan Belck'in 1900–1901 yıllarında Fırat kavsi içerisinde yaptığı çalışmalar, Palu, İzoli ve Mazgirt gibi bilinen Urartu kaleleri ile sınırlıdır.[4]

Bu ilk çalışmaların son derece yüzeysel olmasına karşın, Urartular'ın batıda Fırat'a kadar geldikleri ve güçlü kaleler inşa ettiklerini göstermeleri açısından önemlidirler. Ancak bu tarihlerden sonra yöre, araştırıcıların ilgisinin daha çok Güney Mezopotamya'ya kaymış olması nedeniyle, uzun süre incelemelerden yoksun kalmıştır.

Alman ekibin çalışmalarından sonra 1911–1912 yıllarında I. A. Orbeli, Toprakkale'de araştırmalarda bulunmuş ve bölgenin Rus işgali altına girmesiyle, 1916 yılında Rus Arkeoloji Derneği, Toprakkale'de kazıyı sürdürmek için N. Y. Marr başkanlığında bir ekibi görevlendirmiştir. Nikolaj Y. Marr, özellikle Toprakkale'de araştırmalarını sürdürmüş, buna karşılık Orbeli yönetimindeki kazı heyetinin sistematik çalışmaları sonucunda Van kalesinin kuzeydoğu tarafında bugün "Analı kız" olarak adlandırılan iki kaya içinde üzeri yazıtlı taş stel ele geçirilmiştir. Bu taş stel üzerindeki çivi yazısında Urartu Kralı II. Sarduri'nin Meliteialhe üzerinden Kutmuhi Kralı Kuştaşpili'e düzenlediği seferden bahseder.[5]

Özellikle Urartu'nun batı bölgesini kapsayan alanlar, uzun süre araştırmalardan yoksun kalmıştır. 1945 yılında Kökten tarafından, prehistorik merkezleri belirlemek amacıyla Malatya, Elazığ ve Muş illerini kapsayan bir araştırma gezisi düzenlenmiştir.[6]

---

[3] E. Huntington, "Weitere Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene", *Zeitschrift für Ethnologie 33*, 1901, 173
[4] Waldetnar Belck, "Mitteilungen über Armenische Streitfragen", *ZfE 33*, 1901, 304–312
[5] Piotrovsky 1969, 20
[6] Kılıç Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten XI/43,* 1947, 431

1956–1957 yıllarında Charles A. Burney adında genç bir İngiliz arkeolog Van bölgesini bisiklet ile gezerek birçok Urartu kalesinin planını çıkarmış ve bunları yayınlatmıştır. Ayrıca Bağın kalesinin de şematik bir planını çizmiştir.[7]

1964 yılında Emin Bilgiç ve Baki Öğün, Adilcevaz yakınlarında Kef Kalesi adını taşıyan tepede kazılarda bulunmuşlardır. Kemal Balkan, Aznavurtepe ve Giriktepe'yi, Charles A. Burney Kayalıdere'yi sistematik olarak kazmışlardır.[8] Aznavurtepede ele geçen yazıtta Menua'nın Alzi ülkesindeki isyanı bastırıp Qutume adlı şehirde bir kale yaptırdığından söz eder.

1965 yılında Charles A. Burney ve Seton Lloyd, Muş-Kayalıdere'de bir dönem süren kazılarda bulunmuşlardır.[9] Bundan sonra Keban kazılarına kadar devam eden sürede, Hubertus Von Gall, Palu ve Bağın'ı[10]; Meriggi ise Altınova ve çevresinde yer alan höyükleri incelemişlerdir.[11]

1968 yılında, Keban Baraj gölü alanında başlatılan kurtarma kazıları ile bölgenin tarihi aydınlanmaya başlamıştır. Özellikle Tepecik, Değirmentepe, Korucutepe ve Norşuntepe'de saptanan Demir Çağı tabakaları bölgenin I. binyıl kültürüne büyük çapta ışık tutmuştur. Ayrıca Korucutepe ve Norşuntepe'de kazılar yapan Maurits van Loon[12] ve Harald Hauptmann başkanlığındaki bilim kurulları yöredeki Urartu kalıntıları ve yazıtları ile ilgili yayınlarda bulunmuşlardır. Keban ve Karakaya Baraj gölü altında kalacak olan alanlarda yapılan araştırmalar ile sonraki yıllarda bölgede devam ettirilen çeşitli araştırmalar Urartu Krallığının bu yöredeki pozisyonunu algılamamıza büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır.

---

[7] Charle. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *AS VII,* 1957, 37–53; C.A. Burney-Gordon R. J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X,* 1960, 177–195

[8] Piotrovsky 1969, 37

[9] Charles A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS XVI*, 1966, 55 vdd.

[10] Hubertus Von Gall, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger,* 1967, 504 vdd.

[11] P. Meriggi, "Sesto Vaggio Anatolico", *Oriens Antiquus VII*, 1967, 296 vdd.

[12] Maurits van Loon, "Korucutepe Kazısı, 1969", *KP II 1969,* 1971, 45 vdd.; *a.y*., "Korucutepe Near Elazığ", *AS XX,* 1970, 11 vdd.*; a.y.,* "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu*", AS* Presented to Hans G.Güterbock on the Occasion of his 65'th Birthday, 1974, 187 vdd.

Yine bu proje çerçevesinde Kökten'in 1969 yılında başlattığı yüzey taramalarında özellikle Tunceli'nin güneyinde saptadığı höyükler, genellikle Demir Çağı malzemesi vermesi açısından önemlidir.[13]

1975 yılında bir Urartu eyalet merkezi görünümünde olan Palu'da Martin F. Charlesworth'ün yaptığı çalışma ise bu kalenin az bilinen bir yönüne, anıtsal mezarlarına dikkatleri çekmiştir.[14] Daha sonra bu kaya mezarları Sevin tarafından iki grup altında incelenerek tarihlendirilmiştir.[15]

Aynı tarihte biten Keban kazılarından sonra, Karakaya baraj gölü altında kalacak sahada başlatılan çalışmalar, Urartu Devleti'nin güneybatı yayılımı konusundaki çalışmalara yeni boyutlar kazandırmıştır. Önce Ümit Serdaroğlu[16] ve Mehmet Özdoğan[17] su altında kalacak olan sahayı, Keban'dan güneye doğru taramışlar, yaptıkları yüzey araştırmaları sonucu, bölgenin Baskil sınırları içerisinde kalan kesiminde Demir Çağı seramiği veren 14 yerleşim yeri saptamışlardır. Ayrıca varlıkları önceden bilinen Habibuşağı ve Kaleköy gibi iki Urartu merkezinde kısa süreli de olsa kazı çalışmaları yapılmış, İmikuşağı ve Fırat'ın batı kıyısındaki Köşkerbaba ile Değirmentepe'de Demir Çağı katları ortaya çıkarılmıştır.

1985 yılında, Urartu Devleti'nin batı bölgesini kapsayan alanlarda, Veli Sevin başkanlığında bir ekip araştırmalara başlamıştır. Bu araştırmada önce kontrol gezileri yapılmış, Karakaya baraj gölü alanı yeniden gözden geçirilmiş ve Maltepe'nin bir sınır karakolu olduğu saptanmıştır. Malatya, Elazığ ve Bingöl illerindeki çalışmaların sonucunda ise Urartu Devletine ait bir yol şebekesi ve bununla ilişkili tesislere ait ilk bulgular bilim dünyasına sunulmuştur[18].

---

[13] Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *KP 1969* (1971), 13 vdd.; *a.y.*, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971", *KP 1971 (1974),* 1 vdd.; *a.y.*, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972", *KP 1972 (1976),* 1 vdd.
[14] Martin F. Charlesworth, "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey", *AMI XIII*, 1980, 91–97
[15] Veli Sevin, "Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tel Aviv 21*, 1994, 58–67
[16] Ümit Serdaroğlu, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar* 1975, Ankara, 1977, 3–16
[17] Mehmet Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, 1977, 62 vdd.
[18] Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. AST*, Ankara, 1987, 279 vdd; *a.y.,* "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", *V. AST II*, Ankara, 1988, 1 vdd; *a.y.,* "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987", *VI. AST*, Ankara, 1989, 451

2. BÖLGENİN COĞRAFYASI

Yükselti bakımından Anadolu'nun önemli bir bölümünü teşkil eden Doğu Anadolu Bölgesinin sınırları, kuzeyde Kuzey Anadolu Dağlarının kuzeye, güneyde Toros dağlarının güneye bakan yüksek eteklerinden geçer. Doğu Anadolu'yu kendisinden daha alçak ve daha düşük olan Orta Anadolu'dan ayıran sınır, Kızılırmak ve Fırat nehirlerinin (kabaca) su bölümü çizgisini takip eder. Bölgenin önemli akarsuları, ülkemiz dışındaki deniz ve göllere kavuşur.[19]

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi olarak değişik karakterlere sahip alt bölümlere ayrılmaktadır. Bölgenin genel coğrafi özellikleri, yükselti, yer şekilleri, sert iklim yapısı aynı karakteri taşısa da kendi içinde coğrafi anlamda çeşitli alt bölgeler oluşmuştur. Yukarı Fırat (Keban-Karakaya) Bölümü, Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Murat Havzası (Bingöl-Muş-ağrı) ve Van Gölü Havzası Doğu Anadolu Bölgesinin ana bölümlerini oluştururlar. Tezimizin konusunu oluşturan Urartu'nun batı bölgelerini içine alan bölümü Yukarı Fırat bölümü olarak bilinmektedir.

YUKARI FIRAT BÖLÜMÜ (KEBAN-KARAKAYA)

Yukarı Fırat Bölümü, Elazığ ve Malatya çevresi merkez olmak üzere Doğu Anadolu bölgesi içinde yer şekilleri ve iklim bakımından farklı bir karakter taşımaktadır. Güneyde, güneybatı kuzeydoğu istikametinde bir duvar gibi uzanan Toroslar, Yukarı Fırat bölümünü Mezopotamya'nın alçak düzlüklerinden ayırırlar.[20] Fırat ırmağı doğuda hem doğal bir sınır hem de kültürel açıdan bir sınır teşkil eder. Doğuda Muş ve Bingöl dağlık kütleleri ile kuzeyde Erzincan doğal sınırı tamamlar. Yukarı Fırat bölümünün ana karakterini Fırat ırmağı ve vadisi ve buna bağlı olarak su havzaları ve ovalar belirlemektedir. Fırat kaynağından çıkarak batıya doğru hareket eder ve Elazığ-Malatya çevresinde bir yay çizerek doğuya döner, Güneydoğu Toroslar'ı geçerek güneye iner.[21]

Doğu-batı doğrultusunda uzanan Güneydoğu Toroslar son derece engebeli bir topografyaya sahiptir. Bu dağ kuşağı Fırat ve Dicle nehirleri ve ana kolları tarafından yer yer yarılmıştır. Fırat'ın açtığı vadi çok ve derin olduğu için kara yolu ulaşımına

[19] İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul, 1997, 297 v.d.
[20] H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, 45 v.d.
[21] *a.g.e*., 399 v.d.

imkân vermemiştir. Buna karşılık Dicle Boğazı ve Bitlis Çayı koridoru, tarihin ilk çağlarından beri ulaşımı sağlamıştır. İlk çağlarda Mezopotamya'dan gelip Diyarbakır'da çatallaşan tarihi yolun bir kolu Dicle gediğini aştıktan sonra Samsun ve Sinop'a, diğeri Bitlis koridorunu geçerek Doğu Anadolu üzerinden İran ve Transkafkasya'ya kadar ulaşıyordu.[22]

Güneydoğu Toroslar Munzur dağları ile bölgenin önemli dağlarını oluştururlar. Elazığ ilini güneyden bir sur gibi çevreleyerek doğuya doğru uzanırlar.[23] Mastar dağı ve Bulutlu dağı bu sıradağlar üzerinde olup yükseklikleri 2000 m.den fazladır. Tunceli ve Bingöl ili yörenin en dağlık kesimini oluşturmaktadır. Dağlar burada yer yer 3000 metreyi geçmektedir. Munzur sıradağları ve üzerinde yer alan Bağırpaşa ve Mercan sıradağları Tunceli il sınırları içerisinde olup akarsularla adeta yarılmış bir durum gösterir.[24] Bu bölümdeki dağlık alanlar, Fırat ırmağı ve ana kolları tarafından dar ve derin olarak yarılmıştır. Dar ve derin vadiler, baraj yapımına elverişlidir, bu nedenle ülkemizin en büyük hidroelektrik santralleri olan Keban ve Karakaya barajları bu bölümdedir. Bu yeryüzü şekilleri, bölümün beşeri-ekonomik faaliyetlerini geniş ölçüde etkilemiştir. Bölümdeki ovalar, tarımın yoğun olarak yapıldığı nüfusun toplandığı sahalardır. Önemli yerleşmeler çoğunlukla ova kenarlarında, akarsu boylarında ve vadi içlerinde kurulmuştur. Dağlık alanlarda ön plana çıkar, özellikle Güneydoğu Toroslar ve Uzunyayla'da yoğun olarak küçükbaş hayvancılık yapılır.[25]

Fırat'ın her iki yakasında birtakım ovalar uzanır. Ortalama yükseltisi 800–1000 m. arasında olan bu ovalar Doğu Anadolu bölgesinin diğer ovalarından oldukça farklı bir karakter gösterirler.[26] Fırat vadisi aracılığıyla Güney Anadolu'nun sıcak iklimi iç bölgelere kadar sokulmaktadır. Yükselti ve ılıman iklimin etkisiyle bu ovalarda verimli toprakla beraber tarımsal üretiminde arttığını gözlemlemekteyiz. Doğuda Fırat'ın kavis yaparak oluşturduğu bir çeşit yarım ada içerisinde bir takım verimli ovalar yer alır. Bunlar geçmişte olduğu gibi bugünde yerleşmeye ve tarıma uygun alanlar olmuşlardır.

---

[22] Atalay-Mortan 1997, 336 v.d.
[23] Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987, 126 v.d.
[24] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953, 112
[25] Atalay-Mortan 1997, 337 v.d.
[26] Saraçoğlu 1989, 399.

Elazığ, Uluova, Hazar Havzası ve Gölü, Toros Dağları kuşağında uzanan bu ova ve havzalar tamamen çökme sonucunda meydana gelmiştir. 950–1000 m. arasında uzanan Elazığ ovası 12–13 km. uzunlukta, 6–6,5 km. genişlikte; Uluova ise 800–1000 m. yükseklikte, 55 km. uzunlukta ve 1233 m. yüksekliğinde olan Hazar oluğunun içinde Hazar Gölü oluşmuştur.[27]

Elazığ ovası iki bölümden oluşur ve bunlardan kuzeydeki Elazığ şehrinin kurulduğu ova, diğeri ise Elazığ ovasından bir eşikle ayrılan güneydeki Uluova'dır.

İçinden Harinkent suyu geçen Uluova'nın güneydoğusunda yer alan Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Değirmentepe ve Tepecik gibi yerleşme alanları Kalkolitik Çağdan günümüze bir yerleşme sürekliliği ve zenginliği göstermektedirler.

Elazığ'ın yaklaşık 40 km. batısında Fırat ırmağının oluşturduğu yarım adanın batı bölümünde ortalama yükseltisi 950 m. civarında olan Baskil ovası uzanmaktadır[28]. Çevresi yüksek dağlarla sıralanmış ve parça parça düzlüklerden oluşan Baskil çayı ovanın güneydoğusunda dar bir boğazdan geçerek İzoli'de Fırat ırmağına karışır. Uluovaya benzer iklim özellikleri burada da görülmekle birlikte, ürün çeşidi oldukça fazla ve yeşil alanı daha çok bir ovadır. Elazığ yöresi ovalarının uygun iklim ve coğrafi yapısı birçok ürünün ekimini olanaklı kılmıştır.[29]

Fıratın batı yakasında bölgenin diğer büyük ovası olan Malatya ovası uzanır. Batıda Darende, kuzeyde Hekimhan ve doğuda Fırat nehrine kadar uzanan Malatya Havzası oldukça geniş bir çanaktır. Toros dağlarının eteklerinden başlayan düzlük Fırat nehri boyunca kuzeyde Arguvan'a kadar devam eder. Fırat'ın kollarından olan Tohma ve Sultan suyu tarafından yarılan Malatya Havzası bir plato görünümündedir, ancak platonun üst seviyesinde ova halinde geniş geniş düzlükler uzanır.[30]

Ortalama yükseltisi 700–1000 m. arasında değişen Malatya ovasının çevresi 1500 m'ye kadar kademe kademe yaylalar ve bu yaylaların çevresi 2500 m. yüksekliğe ulaşan dağlarla çevrilidir. Ovada iklim Elazığ bölgesinin karakterini yansıtır ve

[27] Atalay- Mortan 1997, 306
[28] Saraçoğlu 1989, 401 v.d.
[29] *a.g.e.*, 405 v.d.
[30] Atalay- Mortan 1997, 337 v.d

ılıman olan iklimde kışlar daha şiddetli geçer. Toprağı oldukça verimli olan ovanın içinden geçen su kaynakları derinden aktıkları için sulamada zorluklar yaşanmaktadır. Tahıl, sebze ve meyve üretimi oldukça yoğun yapılan bölgede hayvancılık sınırlı oranda ve küçükbaş olarak yapılmaktadır. Bölgenin kuzeyinde ve güneyinde yer alan yaylalarda yaylacılık faaliyetleri sürdürülür.

3. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

Topoğrafya tarihin temelini oluşturur.[31] Dağlar, ovalar, akarsular, vadiler ve iklim topografyanın unsurları olarak tarihi olayların gelişmesinde ve çeşitli kültürlerin birbirlerini etkilemesinde önemli rol oynamışlardır.

Bölge tarımsal zenginliği uygun coğrafi/stratejik koşulları sebebiyle gerek Doğu Anadolu gerekse Mezopotamya kültürlerinin birleşme ve etkileşim alanında yer alıyordu. Tarihsel süreçte Mezopotamya'nın en erken kültürleri ile Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşmelerde bir paralellik göze çarpmaktadır. Özellikle bölgenin Mezopotamya'ya açılan uygun coğrafi yolları, Fırat nehri bu etkileşimi büyük oranda arttırmıştır.

Doğu Anadolu'nun diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında da Elazığ-Malatya bölgesi gerek coğrafi gerekse kültürel olarak farklı özellikler göstermiştir. Bölgenin jeopolitik yapısı Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla daha dışa açık bir kültürel ve siyasi örgütlenme ortaya konmasına zemin hazırlamıştır.

Anadolu coğrafi konumu itibariyle, dünyanın en stratejik alanlarından birini oluşturur ve jeopolitik konumu itibariyle bir geçiş noktasıdır ve bu önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi ve Fırat havzası da Anadolu için aynı öneme sahiptir. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi Anadolu'ya açılan kapıları kendinde barındırır ve Mezopotamya'dan Anadolu'ya yayılım bu bölge üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ve bölgeyle olan iletişim-ulaşım ağını haliyle doğal yapı belirlemektedir. Dolayısıyla dağlar ancak belirli geçitlerde ulaşım imkânı sağlarlar. Kuzey Mezopotamya'da iki noktada geçit verirler; Lice-Genç ve Ergani-Maden geçitleri.

Bölgeyi Orta Anadolu'ya bağlayan en önemli yolda Ergani-Maden geçidini aştıktan sonra diğer yollarla birleşerek, güneybatıya döner ve Fırat'ı Habib uşağı civarında geçerek Malatya'ya ulaşır. Bölgenin büyük bir kısmını dağlar oluştursa da bunların üzerinde yer yer düzlükler yer alır. Fırat nehrinin kollarıyla beslenen bu topraklar tarım ve hayvancılığa elverişli bir ortam oluştururlar.

---

[31] W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev., Mihri Pektaş) İstanbul, 1960, 52

Ancak bölge asıl önemini Orta Anadolu, Mezopotamya ve doğuya açılan yollara öncülük etmesi ile ve özellikle zengin maden yataklarına sahip olmasıyla sürekli bir ilgi alanı oluşturmuştur. Bunlardan Keban ve Ergani madenleri özel bir konum oluştururlar. Bölgede yapılan kazılar bu noktada madencilik geleneğinin 4. bin yıla kadar uzanan köklü bir geçmişe sahip olduğunu kanıtlamaktadır.[32]

Elazığ, Malatya, Tunceli ve Bingöl illerini de kapsayan Yukarı Fırat havzası doğal şartların elverişli olması sebebiyle, Paleolitik (Yontma taş) döneminden beri çeşitli toplulukların yerleşmesine sahne olmuştur.

Keban ve Karakaya projesi çerçevesinde yapılan Arkeolojik kazı ve araştırmalar yörenin tarihinin aydınlanmasına büyük katkılar sağlamıştır. Bu araştırmaların sonuçlarına göre yörenin 100.000 yıl öncesinden günümüze kadar kesintisiz olarak iskân edildiği ortaya konmuştur.[33]

Karasu, Arapkir Deresi ile kısmen Murat Suyu vadi, seki ve kayalıklarında Paleolitik çağı insanlarını kullanmış oldukları mağara, kaya altı sığınağı ve açık hava konak yerleri tespit edilmiştir. Baraj gölünün doğal çevresi, su kaynakları, kara ve su hayvanları bakımından zengin olması sebebiyle, Paleolitik dönem insanları yiyecek ve ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılamışlardır.[34]

Bölge Tunç Çağı'nın sonlarına doğru özellikle Hitit egemenliği döneminde kültürel ve siyaset alanında zengin bir panorama arz eder. Erken Demir Çağı'na gelindiğinde ise Hitit dönemi mimarisi, çanak çömleği ile karşılaştırıldığında ikinci sınıf bir kültürün ortaya çıktığı görülmektedir. Orta Asur- Mitanni ve Hitit yazılı kaynakları Yukarı Fırat ile Yukarı Dicle bölgesinin M.Ö. II. Binyıl tarihsel olaylarına

---

[32] Harald Hauptmann, "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *KP* 1968 (1970), 103*; a.y.,* "Norşuntepe Kazısı 1969*"*, *KP 1969* (1971), 71; a.y., "Norşuntepe Kazıları 1970", *KP 1970* (1972), 88; *a.y.,* "Norşuntepe Kazıları 1971*"*, *KP 1971* (1974), 71; *a.y*., "Norşuntepe Kazıları 1972", *KP* 1972 (1976), 41*; a.y.,* "Norşuntepe Kazıları 1973", *KP 1973* (1979), 43; *a.y.,* "Norşuntepe Kazıları 1974", *KP 1974/5* (1982), 14; Maurits. Van Loon, "Korucutepe Kazısı 1969", *KP 1969* (1971), 45

[33] Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1970"; *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, s. 1–2

[34] Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972"; *Keban Projesi 1972 Çalışmaları,* s. 1–3

ışık tutar. Bu kaynaklara göre M.Ö. 15. ve 14. yüzyıllarda bölge İşuwa[35] ve Alşe(Alze) krallıklarının yerleşme alanıdır. Bu döneme ait Hitit yazıtlarından biri I.Hattuşili'ye (M.Ö. 1650-1620) ait olup " *" … Fırat nehrini (benden önce) hiçbir kral geçmemişti. Büyük Kral Tabarna onu yürüyerek geçti. Bir kral ve dava adamı olarak onu geçti ve Hahhu'nun askerlerini yendi…"*[36] *şeklinde geçer.*

Eski Hitit Devleti (M.Ö. 1750-1450) yazılı belgelerinden, I. Hattuşili'nin (M.Ö. 1650-1620) Suriye seferi sırasında Fırat'ı geçerek bölgeye gelen ilk Hitit kralı olduğunu anlamaktayız.[37] Yukarı Mezopotamya'da Hurri-Mitanni Devleti'nin güçlenmesi ile Hititler'in güney sınırlarına yönelik genişleme politikası beraberinde İşuwa'nın bölgedeki önemini arttırmış olmalıdır. Hattuşa'da ele geçen aynı döneme ait yazılı belgelerde, karşı güçler arasında geçiş bölgesi oluşturan İşuwa'dan ilk kez söz edildiği görülür.[38]

II. Tuthaliya (M.Ö.1450-1420) Kaşka halkına ve Hurrilere karşı yine Malatya'nın doğusunda, Doğu Anadolu'da yer alan İşuwa bölgesinde savaşır.[39]

M.Ö. 14. yüzyılda Hitit kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö.1380-1340) tarafından bölge kısmi olarak Hitit hâkimiyetine girmiştir. I. Şuppiluliuma'nın Mitanni kralı Tuşratta'yı yendikten ve bağımsız Mitanni devletini ortadan kaldırdıktan sonra Mitanni tahtına oturttuğu Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza ile yaptığı antlaşmada söz edilen yazıtta;

"Fırtına Tanrısının sevgilisi, Hatti ülkesininkralı kahraman büyük kral ben Şuppiluliuma savaşa gittim. Kral Tuşratta'nın büyüklük taslaması yüzünden Fırat'ı geçtim ve İşuwa ülkesine saldırdım. İşuwa ülkesini ikinci kez yendim ve onları yönetimim altına aldım. Babam zamanında İşuwa ülkesine geçen Gurtalişşa askerlerini, Arawanna askerlerini, Zazişşa ülkesini, Tegarama (Gürün) ülkesini, Timmina ülkesini, Haliwa'nın dağlık bölgesini, Karna'nın dağlık bölgesini, Turmitta askerlerini, Alha ülkesini, Hurma ülkesini, Harana'nın dağlık bölgesini, Tegarama

---

[35] Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağ'ı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük 1*, Ankara, 1991, 54; Keban Projesi Çalışmaları, *"O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayını*", Ankara, 1976, 11
[36] Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara, 2002, 66
[37] H.G. Güterbock, "Sargon of Akkad Mentioned by Hattuşili of Hatti", *JCS* XVIII, 1964, s. 1-6
[38] H. Klengel, "Die Hethiter Und Işuwa", OA VII, 1968, s. 63-67
[39] Stefano De Martino, *Hititler*, Ankara, 2006, 45

(Gürün) ülkesinin yarısını, Tepurziya askerlerini, Hazga askerlerini, Armatana askerlerini, bu askerleri ve bu ülkeleri yendim ve oraları Hatti ülkesi için tekrar fethettim…

Ben kahraman Fırtına Tanrısının sevgilisi, Hatti ülkesinin kralı büyük kral Şuppiluliuma, Alşe ülkesine (yukarı Dicle bölgesi) ulaştım ve bölgenin merkezi Kumar'ı (Batman suyunun doğusu) zapt ettim. Alşe'li Antar-atal'a orasını hediye olarak verdim"[40] *denilmektedir.*

I. Şuppiluliuma'nın Mitanni Kralı Mattiwaza ile yaptığı anlaşmanın satırlarından, kralın ikinci Suriye seferi sırasında İşuwa'da Hitit egemenliğini kurmuş olduğunu anlamaktayız. III. Hattuşili (M.Ö. 1275-1250) geriye dönük bir anlatımda ise -II. Tuthaliya zamanında- "*düşman İşuwalılar gelip Tegarama (Gürün) ülkesini yağmaladılar…"* diye bahseder. Belli ki Tuthaliya öldüğünde Hititler'in durumu hiç de iç açıcı değildir.[41] İşuwa Krallığı'nın son bulmasının IV. Tuthaliya'nın (M.Ö.1250-1220) zamanına rastladığı ve bu durum İşuwa'nın yeni bir başkaldırısına karşı Hitit kralının zaferi olarak düşünülmektedir.[42]

Ancak IV. Tuthaliya Nihriya'ya askeri yardımda bulunarak Asur'a karşı destekler. Tukulti-Ninurta bu savaşı kazanınca Tuthaliya İşuwa kralına farklı bir mektup yazar; *" Durum güçleşince, benden uzak durmayı yeğledin. Benim yanımda değildin. Nihriya'dan tek başıma kaçmak zorunda kalmadım mı? Düşman ellerimden Hurri ülkelerini aldığında, yalnız bırakılmadım mı*?" Mektubun alıcısı İşuwa kralıydı-Tuthaliya'nın da yeğeni. İşuwa kralının korkaklığı pahalıya mal olmuştu: Hititlerin yenilgisi en çok onu vurmuştu. Daha Tuthaliya ölmeden, İşuwa Krallığı Asur'a dahil edildi.[43]

M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren bölgenin siyasi panoraması hakkında Asur belgeleri önemli bilgiler vermektedir. Orta Asur dönemi yazıtları, Urartu'nun özellikle Arkaik Çağı için en önemli kayıtlarıdır. M.Ö. XIII. yüzyıldan M.Ö. IX. yüzyıl sonlarına kadar, yöreden tek yönlü olarak söz eden bu yazıtlar, Urartu'nun krallık dönemi ile

[40] Alp 2002,93
[41] Birgit Brandau-Hartmut Schickert, Hititler, Ankara, 2003, 141-142
[42] Klengel 1968, 64
[43] Brandau- Schickert 2003, 291-292

birlikte Urartu yazıtlarının bilgi vermeye başlamasıyla zaman zaman susarlar. Orta Asur döneminde, Uruatri ve Nairi ülkeleri ile ilişkili olarak bölgemize lokalize edilen Alzi, Şupa, İşuwa ve Suhme ülkelerine seferler düzenleyen Asur krallarının yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektupları sayesinde bölge ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır.

I.Salmanasar'ın (M.Ö.1274–1245)Asur'daki "Ehursagkurkurra" Tapınağının Yeniden İnşa Edilmesine İthaf edilen Yazıtı.

"… O zamanda (tahta) geçiş yılımda Uruatri ülkesi bana karşı ayaklandı. Tanrı Asur ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim. Askerlerimi topladım ve onların yalçın dağlardaki üslerine yürüdüm. Himme, Uatqun, Maşgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve onların savaşan güçlerini fethettim; onların 51 şehrini tahrip ettim, yaktım ve onların halkını ve mallarını götürdüm. Uruatri ülkesinin tümüne, 3 gün içinde efendim Asur'un ayakları dibinde boyun eğdirdim. Onların genç adamlarından seçtiklerimi aldım, onları benim hizmetime girmeleri için seçtim. Onları (fethedilen bölgeleri) sonsuza dek dağların ağır haracını ödemekle yükümlü kıldım".[44]

"… Yüce tanrıların emri ve efendin Asur'un üstün gücü ile Hanigalbat Ülkesi'ne ilerlediğimde en güç patikaları ve geçitleri açıp genişlettim. Hanigalbat Ülkesi'nin Kralı Sattura, Hate ve Ahlamu ordularının yardımı ile benim yolumun üzerindeki geçitleri ve su kaynaklarını ele geçirdi. Benim ordum susayıp yorulunca, onların ordusu şiddetli bir saldırıda bulundu. Fakat ben onları geri püskürttüm ve bozguna uğrattım. Onların geniş ordusunun büyük bir bölümünü öldürdüm. Ona gelince, onu okumun ucunda batıya doğru kovaladım. Onların kalabalık halkını kestim fakat onlardan arta kalan 14.400 kişiyi kör ettim ve alıp götürdüm. Onun tahkimli 9 kült merkezini, yönetim şehrini fethettim ve onun 180 şehrini harabe yığınına çevirdim. Müttefikleri Hate ve Ahlamu ordularını koyun gibi kestim".[45]

"… O zamanda Taidu'dan İrridu'ya kadar uzanan bölgedeki şehirleri, bütün Kaşiyari Dağını, Eluhat'a kadar Eluhat şehri ile Sudu ülkesini, Harranu ülkesini,

[44] ARI, I, no. 527; ARAB, I, no. 114; Hakan Sivas, *Urartu İle İlgili Asur Kaynakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1991
[45] ARI, I, no. 530; ARAB, I, no. 116

Fırat'ın kıyısındaki Kargamış'a kadar, Kargamış ile birlikte ele geçirdim. Onların ülkelerini egemenliğim altına aldım, fakat geri kalan şehirlerini ateşe verdim".[46]

I. Tukulti Ninurta'ya (M.Ö. 1244–1208) ait yazıtlarda şöyle denilmektedir; *"… Evvelce babam kâinatın kralı Salmanassar'ın saltanatı döneminde ayaklanmış olan ve haraç ödemeyi kesen Subaru'ların tüm ülkesini, Alzu ülkesine kadar Kaşiyari dağının tümü, bir kumanda altında birleşti. Tanrı Asur'a ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim ve Kaşiyari dağına çıktım. Subaru'ların ülkesini, Alzu ülkesini ve onlara müttefik olan kralları bir daire içine hapsettim. Purulumzu ülkesinin büyük kült merkezini fethettim. O yerin sakinlerini canlı canlı yaktım ve onların ordusundan arta kalanalrı esir olarak aldım. Alzu ülkesinin kralı Ehli-Teşup'un güçlü dört başkentini ve Amadanu ülkesinin altı tahkimli şehrini fethettim. Onlardan esirler ve mallar aldım ve şehrim Asur'a getirdim. Alzu ülkesinin kralı Ehli-Teşup benim haşmetim karşısında dayanamadı ve saray mensuplarını ve oğullarını alarak ülkesini tamamen terk etti. Gizlice Nairi hududuna, bilinmeyen ülkeye gitti. Benim savaşımın şiddetinden korkarak muharebenin ortasında kaçan onların ordusundan arta kalanlar hayatlarını kurtarmak için kayalık dağlara kaçtılar. Onların 180 tahkimli şehrini tahrip ettim, yaktım, yıktım ve harabe yığınlarına çevirdim. Alzu, Amadanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu ve Purulimzu ülkelerinin topraklarını ülkeme kattım. Onlardan rehineler aldım, onlara ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim, onları angarya işlerle yükümlü kıldım".*[47]

"… O zamanda Paphu'ların ülkesini, Kadmuhu ülkesini, Buşşu ülkesini, Mummu ülkesini, Alzu ülkesini, Madanu ülkesini, Nihanu ülkesini, Alaya ülkesini, Tepurzu ülkesini, Purulumzu ülkesini ve Subaru'ların geniş ülkesinin tümünü bir daire içine hapsettim. Krallara, onların yöneticilerine, ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim ve angarya işler yükledim. Üstün gücümün kudreti ile yollarını hiçbir kralın bilmediği aşılmaz kayalık dağları defalarca aştım. Nairi ülkelerinin 40 kralı cesurca karşı durup savaş pozisyonu aldılar. Onlarla savaştım ve onları mağlup ettim. Onların kanlarını dağların vadilerine ve derelerine akıttım. Böylece ben onların bütün

[46] ARI, I, no. 531; ARAB, I, no. 117
[47] ARI, I, no. 693; ARAB, II, no. 503

ülkelerinin efendisi oldum ve onları sonsuza dek haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım".[48]

Asur'daki sarayın yeniden inşasına ithaf edilen yazıtında; *"… Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral, Asur'un kralı, isyankârların fatihi bu kişiler, ona itaat etmezler ve tanrı Asur'a düşmandırlar, Uqumanu ve Paphu'ların ülkesindeki bütün isyankârları mağlup eden, Kadmuhu ülkesini ve Qutu ordusunu güç dağlık bölgeleri ezen, Subaru'ların ülkesinin askeri güçlerini tamamen dağıtan, Alzu ve Purulumzu ülkelerinin boyun eğmeyenlerinin hepsini çiğneyen, tanrı Asur ve yüce tanrıların desteği ile dünyanın dört köşesine yürüyen ve ne güçlü düşmanı ne de rakibi olan meşru kral, yukarıdaki ve aşağıdaki düşman bölgelerini ele geçiren, güçlü kral, savaşçı kral, Nairi ülkelerinin tümünü egemenliği altına alan ve 40 krala, onların komutanlarına ayaklarının dibinde boyun eğdiren Azalzi ve Şepardi ülkelerini kendi topraklarına katan, Sumer ve Akkad'ı mağlup eden ve orada sonsuza dek gücünü kuran, Kassit kralı Kastiliaşı ele geçiren; Asur kralı Salmanasar'ın oğlu; Asur kralı Adad-Nirari'nin oğlu"*[49]diye bahseder.

Asur için "Kar-Tukulti-Ninurta" şehrinin kuruluşunun anısına ithaf edilen yazıt. *"… Tahta geçtiğim yıl, saltanatımın başlangıcında 28.800 Hate'liyi Suriye'den (Fırat'ın gerisinden) çıkardım ve onları benim ülkeme getirdim. Paphu ve Uqumanu'ların ülkesini Şarnida ve Mehru'ya kadar ele geçirdim. Her yıl düzenli olarak onların ülkelerinin haracını ve dağlarının ürününü aldım. Kadmuhu, Buşşu, Alzu, Madanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu, Purulumzu ülkelerini ve Subaru'ların geniş ülkesinin tümünü bir daire içine hapsettim. Krallara, onların liderlerine ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim ve onlara angarya işler yükledim. Üstün gücümün kudreti ile patikalarını hiçbir kralın bilmediği yalçın dağları ve oldukça yorucu bölgeleri, defalarca geçtim. Dağlarını bakır kazmalarla kestim ve geçilmez yollarını genişlettim. Nairi ülkelerinin 40 kralı ile savaştım. Onların ordusunu mağlup ettim. Böylece onların tüm ülkelerinin efendisi oldum. Nairi ülkelerinin aynı krallarının boyunlarına bronz zincirler bağladım ve onları "ekur'a" büyük dağa, beni himaye eden tapınağa, efendim tanrı Asur'un huzuruna getirdim. Onlara, gökyüzünün ve*

[48] ARI, I, no. 715; ARAB, I, no. 143–144
[49] ARI, I, no. 721; ARAB, I, no. 152; ARI, I, no. 760

yeraltının büyük tanrılarının önünde yemin ettirdim ve onları sonsuza dek haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım".[50]

"… Tahta geçtiğim yıl Suriye'den (Fırat'ın ötesinden) 28.800 Hate'liyi yerlerinden çıkardım ve onları benim ülkeme getirdim. Qutu, Uqumanuların ülkelerini, Elhunia ve Şarnida ülkelerini, Mehru ülkesini fethettim. Paphu'ların geniş ordusunu savaşta mağlup ettim. Kadmuhu, Alzu, Madanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu, Purulumzu ülkelerini ve Subaru'ların geniş ülkesinin tümünün efendisi oldum. Nairi ülkelerinin kayalık dağlarının arasından ip gibi dümdüz kesip geçtim. 40 krala ve onların askerlerine ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim".[51]

"… Onların ülkesinin haracını ve dağlarının ürünlerin düzenli olarak kabul eden…Kadmuhu, Buşşu, Alzu, Madanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu, Purulumzu ülkelerini ve Subaru'ların geniş ülkesinin tamamını bir daire içine hapseden ve krallara, onların komutanlarına ayaklarının dibinde boyun eğdiren….efendisi olan ve….Nairi ülkelerinin 40kralı ile savaşan, onların ordusunu mağlup eden, Nairi ülkelerinin aynı krallarının boyunlarına bronz halkalar geçiren ve onları tanrı Asur'un huzuruna getiren…..Paphu'ların geniş ordusunu savaşta mağlup eden…Tümünün efendisi olan.[52]

Asur'da, yeni saray'daki inşa faaliyetinden bahseden yazıt; *" Asur, efendim beni tayin ettiği zaman ve Tulsina ve Lasgu dağından, Aşağı Zab'ın karşı kıyısındaki Sasila şehri ve Mashat-sarri şehirlerinin arasındaki bölge, Zuqusku dağı ve Lailar dağından Qutu'ların geniş bölgesi, Uqumanuların ülkesi ve Elhunia ülkesinden Sarnida ve Mehru ülkesine, Paphuların ülkesi, Kadmuhu ülkesi, Busu ülkesi, Mummu ülkesi ve Kaşiyari dağının tümü, Alzu ülkesi, Madanu ülkesi, Nihanu ülkesi, Alaya ülkesi, Tepurzu ülkesi ve Purulumzu ülkesi, Subaru'ların geniş ülkesinin tamamına, Nairi'nin sınırına ve Makan sınırına… bu bölgeleri fethettiğim zaman"…*[53]

"Fethettim Tulsina ve Lasqu dağından, Aşağı Zab'ın karşı kıyısındaki Sasila ve Mashat-sarri şehirlerinin arasındaki bölgeden, Qutu'ların geniş ülkesinin

[50] ARI, I, no. 773; ARAB, I, no. 164
[51] ARI, I, no. 783; ARAB, I, no. 171
[52] ARI, I, no. 803
[53] *a.g.e.*, no. 806

bölgesinden Kaşiyari dağının tamamından, Kadmuhu, Madanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu, Purulumzu ülkelerine, Subaru'ların geniş ülkesinin tümüne Fırat'ın kıyısına kadar bu bölgeleri"…[54]

I. Tiglat Pileser'e ait (M.Ö. 1115–1077) Asur'da Anu-Adad tapınağının köşelerinde bulunan yazıtta Muşki'lilere karşı sefer (M.Ö. 1115) anlatılır.

"Tahta geçiş yılımda (saltanatımın başlangıcında) 20.000 Muşku'lu, 50 yıldır tanrı Asur'a efendime haraç ve vergi ödemiş olan, Alzu ve Purulumzu ülkelerini elinde tutan, hiçbir kralın mağlup edemediği 5 Muşku kralı güçlerine güvenerek Kadmuhu ülkesine indiler ve onu zapt ettiler. Tanrı Asur'un efendimin desteği ile arabalarımı ve ordumu hazırladım ve geride kalanı düşünmeden Kaşiyari dağının engebeli arazisini aştım. Onların silahlı 20.000 adamı ve 5 kralı ile Kadmuhu ülkesinde savaştım. Onları mağlup ettim. Fırtına cini gibi onların savaşçılarının gövdelerini savaş alanına yığdım ve kanlarını, dağlarının çukurlarına ve düz alanlarına akıttım. Başlarını kestim ve onları hububat yığını gibi şehirlerinin çevresine yığdım. Onların sayısız ganimetlerini, mallarını ve eşyalarını aldım. Benim silahlarımın önünden kaçan ve bana boyun eğen onların geride kalan 6000 askerini aldım ve onları benim ülkemin halkı saydım".[55]

Alzi ve Purulumzu'ya sefer ise şöyle geçer; *"İsyankâr ve itaatsiz Subartu'ya boyun eğdirdim. Haraç ve vergi ödemeyi bırakan Alzu ve Purulumzu ülkelerini egemenliğimin ağır boyunduruğuna soktum. Her yıl onlar, haraç ve vergiyi şehrim Asur'a gönderdiler. Efendim Asur'un, isyankârlara boyun eğdiren güçlü silahı elime tutuşturması ile cesaretimi toplar toplamaz bana tanrı Asur ülkesinin sınırlarını genişletmemi emretti. Efendim tanrı Asur'un vasalleri Subartu ülkesinin şehirlerini zorla zapt eden 4000 Kaşku ve Urumu, Hateliler'in itaatsiz askerleri, benim Subartu'ya geldiğimi duydular. Cesaretimin görkemi onları ezdi. Muharebeden korkarak bana boyun eğdiler. Onları, malları ve 120 araba ve koşum takımlarıyla donanımlı atları ile birlikte ele geçirdim. Onları benim ülkemin halkı saydım".*[56]

---

[54] *a.g.e.,* no. 819
[55] ARI, II, no. 12; ARAB, I, no. 221
[56] ARI, II, no. 18; ARAB, I, no. 226

Nairi ile savaşın anlatıldığı yazıt oldukça kapsamlıdır ve çok sayıda ülkeden bahseder; *"O zaman efendim tanrı Asur'un gücü, savaşçı tanrı Şamaş'ın kesin onayı, yüce tanrıların yardımı ile dünyanın dört köşesini adil bir şekilde yöneten ve savaşta ne rakibi ne de eşdeğeri bulunan ben, efendim tanrı Asur'un emri altında, Yukarı Deniz'in kıyısındaki itaat etmeyi bilmeyen uzaktaki kralların ülkesine yürüdüm. İç kısımlarını önceki hiçbir kralın bilmediği engebeli patikalara ve tehlikeli geçitlere, kapalı izlere ve açılmamış ücra ülkelere ilerledim. Elama, Amadanu, Elhiş, Şerabeli, Tarhuna Terkahuli, Kisra, Tarhanabe, Elula, Haştarae, Şahişara, Ubera, Miliadruni, Şulianzi, Nubanase ve Şeşe, onaltı yalçın dağ-arazinin düzgün olduğu yerde arabama bindim ve arazinin bozuk olduğu yerde sivri bakır baltalarla yol açtım. Dağlarda yetişen Urumu ağaçlarını kestim, orada ordumun geçmesi için büyük köprüler kurdum. Ve Fırat'ı geçtim. Tummu ülkesinin kralı, Tunubu ülkesinin kralı, Tualu ülkesinin kralı, Dardaru ülkesinin kralı, Uzula ülkesinin kralı, Unzamunu ülkesinin kralı, Andiabu ülkesinin kralı, Piladarnu ülkesinin kralı, Adurginu ülkesinin kralı, Kulibarzinu ülkesinin kralı, Sinibirnu ülkesinin kralı, Himua ülkesinin kralı, Paiteru ülkesinin kralı, Uiram ülkesinin kralı, Şururia ülkesinin kralı, Abaenu ülkesinin kralı, Adaenu ülkesinin kralı, Kirinu ülkesinin kralı, Albaya ülkesinin kralı, Ugina ülkesinin kralı, Nazabia ülkesinin kralı, Abarsiunu ülkesinin kralı, Dayenu ülkesinin kralı, Nairi ülkelerinin 23 kralı hep birlikte ülkelerinde, arabalarını ve ordularını topladılar, savaşmak ve çarpışmak üzere ilerlediler. Korkunç silahlarımın şiddetli saldırısı ile onlara yaklaştım ve onların geniş ordusunu fırtına tanrısı Adad gibi tahrip ettim. Onların savaşçılarının gövdelerini hububat yığınları gibi açık araziye, dağların düzlüklerine ve onların şehirlerinin etrafına yığdım. Muharebede onların teçhizatlı 120 arabasını ele geçirdim. Nairi ülkelerinin 60 kralını, onların yardımına gelenlerle birlikte okumun ucunda Yukarı Deniz'e kadar kovaladım. Onların büyük kült merkezlerini fethettim ve onların ganimetlerini, mallarını ve eşyalarını ortaya çıkardım. Onların şehirlerini yaktım, temelinden yıktım, tahrip ettim ve harabe yığınlarına çevirdim. Büyük at, katır ve eşek sürülerini, onların otlaklarındaki hayvanlarını alıp götürdüm. Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Bu krallara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışladım. Efendim, tanrı Şamaş'ın huzurunda onları bağlarından ve zincirlerinden kurtardım ve onlara benim yüce tanrılarıma sonsuza kadar bağlı kalacaklarına yemin ettirdim. Onların soylu,*

krali oğullarını rehin olarak aldım. Onları, 1200 at ve 2000 sığırı haraç olarak ödemekle yükümlü kıldım. Onların ülkelerine dönmelerine izin verdim".[57]

"Bu sefer sırasında Hanigalbat ülkesindeki isyankâr ve itaatsiz Milidia şehrine yürüdüm. Benim güçlü caydırıcı saldırımdan korkarak bana itaat ettiler ve ben onlara merhamet gösterdim. Bu şehri zapt etmedim fakat rehineler aldım. Onları, yıllık kesintisiz haraç olarak ödenecek 1 Homer kurşun (magnezyum) cevheriyle yükümlü kıldım".[58]

Muşki'ye seferde ise; *"…babam, Tanrı Asur'un, efendimin desteği ile geniş Muşku'nun 12.000 askerini mağlup ettim. Geride kalan askerleri yerlerinden ayırdım ve ülkeme götürdüm. Böylece ben bütün Muşku ülkesinin efendisi oldum ve onu ülkemin sınırlarına kattım".*[59]

"Suhu ülkesinin köşesinden Hate ülkesindeki Kargamış'a kadar Ahlamu Arami'leri bir gün içinde yağmaladım. Onların arkasından Fırat'ı keçi derisinden şişme sallarla geçtim. Beşri dağının eteğinde yer alan onların 6 şehrini ele geçirdim. Onların ganimetlerini, mallarını eşyalarını şehrim Asur'a taşıdım".[60]

"Muharebede geniş Muşku ülkesinin 12.000 askerini ele geçirdim. Onların savaşçılarının cesetlerini yayımla ovaya serdim".[61]

"Lullumu ülkesinin tümünü Salua, Qumenu, Kadmuhu ve Alzu ülkelerini tamamen fethettim"[62]diye bahseder.

Yoncalı (Malazgirt) Kaya yazıtında Nairi seferi anlatılır; *"Tiglatpileser, güçlü kral, Asur'un kralı 4 bölgenin kralı, Tummu ülkesinden Dayenu ülkesine kadar Nairi ülkelerinin fatihi, Büyük Denize kadar Habhu ülkesinin fatihi".*[63]

Asur-Bel-Kala' ya (M.Ö. 1074–1057) ait bir yazıtta Nairi'ye sefer (M.Ö. 1074) anlatılır. *"Asur-Bel-Kala, yüce kral, evrenin kralı, Asur'un kralı, rakipsiz kral, dört*

[57] ARI, II, no. 30; ARAB, I, no. 236
[58] ARI, II, no. 32; ARAB, I, no. 237
[59] ARI, II, no. 66; ARAB, I, no. 318
[60] ARI, II, no. 70; ARAB, I, no. 320
[61] ARI, II, no. 92; ARAB, I, no. 276
[62] ARI, II, no. 94; ARAB, I, no. 278
[63] ARI, II, no. 155; ARAB, I, no. 270

bölgenin kralı, Akkad ülkesinde, Babil'den Amurru ülkesindeki Yukarı Deniz'e, Nairi ülkelerinin denizine kadar bütün halkı fetheden…".[64]

"… O Akkad ülkesindeki Babil'den, Amurru ülkesinin Yukarı Denizine ve Nairi ülkelerinin denizine kadar, bütün insanların ülkelerini fethetti".[65]

"Yüce tanrılar, efendilerim tanrı Asur, An ve Adad'ın emri ile bir yılda iki kez Aramileri kovalarken… Suhi ülkesinin Anat şehri ve Amurru ülkesinin Tadmar şehrinden- Karduniaş'ın Rapiqu'suna kadar onları mağlup ettim. Onların haracını ve vergisini şehrim Asur'a getirdim. Lübnan dağının eteğinde yaşayan … -dayu, Sutu, Na…, mirayu, keçi derisinden şişme botlarla Fırat'ı geçtim. Fırat'ın karşı kıyısında Saggurru nehri üzerindeki Ahlamu'ların bölgesinde … sayısız … Mi… şehri".[66]

II. Adad-Nirari (M.Ö. 911–891) bir yazıtında dördüncü Nairi seferinde bahseder, *"Dördüncü kez Nairi ülkelerine yürüyen ve Habhu ülkesinin iç kısmını, Nahur ve Aşnaku şehirlerini fetheden; devamlı olarak yalçın dağları aşan; Natbu ülkesinin şehirlerini fetheden; Alzu ülkesini tamamen tahrib eden kişiyim; (böylece o) şiddetli sel baskınının neden olduğu harabe yığınına benzedi. Ben onlardan rehineler alan ve onları haraç ve vergi ödemekle yükümlü kılan kişiyim. Ben, Ahlamu Aramileri mağlup eden kişiyim. Ben, Suhu'lardan haraç alan kişiyim".*[67]

II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 890–884) *yazıtlarındada "… Tukulti-Ninurta'nın yeniden organize ettiği … şehrinde karargah kurdum, geceyi geçirdim. Dağların arasından, güç araziden, engebeli bölgeden, Muşku ülkesinin … yürüdüm …"*[68]

"Asur, tanrı Şamaş, tanrı … Subaruların ülkesinden Gilzanu ve Nairi ülkelerine, yüksek dağlara kadar almış olduğum … vergiler gücümün öğüncü. Hepsi 2702 at ve araba, öncekilerin hepsinden daha fazlasını, ülkemin askeri güçlerine kattım".[69]

---

[64] ARI, II, no. 212; ARAB, I, no. 341
[65] ARI, II, no. 249; ARAB, I, no. 393
[66] ARI, II, no. 261
[67] ARI, II, no. 421; ARAB, I, no. 361, 362
[68] ARI, II, no. 476; ARAB, I, no. 412, 413
[69] ARI, II, no. 477; ARAB, I, no. 414

"Tukulti-Ninurta'nın sarayının eşyası, evrenin kralı, Asur'un kralı, Adad-Nirari'nin oğlu … . Dicle'nin diğer kıyısından Hatti ülkesine … Nairi ülkelerinin tümünü, Suhu ülkesinden Rapiqu şehrine… Kiruru dağının geçitlerinden Gilzanu ülkesine, Hubuşkia şehrinin kralı Apa… o ele geçirdi. Babitu dağının geçitlerinden… 'e kadar Aşağı Zab'dan Til-Bari şehrine, Hirimu ve Harutu ülkelerini, Karduniaş kalelerini, Dicle'nin üst kısmındaki Susu şehrinden …'e, Dur-Karigalzu'dan Şamaş'ın Sippar'ı ve … Sippar şehrine kadar o fethetti"[70] *diye bahseder.*

II. Asurnasırpal (M.Ö. 883–859) bir yazıtında Gilzanu ve Hubuşkia'dan haraç aldığını anlatır; *"Tummu ülkesinden ayrılarak Kirruru ülkesine indim. Kirruru ülkesinin, Simesi ülkesinin, Ulmania ülkesinin, Adauş ülkesinin, Hargaya ülkesinin, Harmasaya ülkesinin haracını, atları, katırları, öküzleri, koyunları, şarap ve bronz kapları aldım. Onlara angarya işler yükledim. Kirruru ülkesinde iken Asur'un, efendimin ihtişamı Gilzanu ve Hubuşkia'lıları ezdi ve onlar, atları, gümüşü, altını, kalayı, bronzu ve bronz kapları haraç olarak bana getirdiler".*[71]

Bir diğer yazıtında Kadmuhu ve Muşku'ya sefer düzenlediğini belirtir; *"Aynı eponim içinde, Ab ayının 24. günü Asur'un ve tanrıça Şamaş'ın yüce tanrıların, efendilerimin emri ile Ninive şehrinden hareket ettim ve yalçın Nipur ve Pasate dağlarının eteğindeki şehirlere yürüdüm… Nipur ve Pasate dağlarının eteğindeki şehirlerden hareket ederek Dicle'yi geçtim ve Kadmuhu ülkesine yaklaştım. Kadmuhu ve Muşku ülkelerinin vergi ve haracını, bronz kapları, öküzleri, koyunları ve şarabı aldım. Kadmuhu ülkesinde iken…".*[72]

"Tuşha şehrinde kaldığım sırada Bit-Zamani'li Amme-Baala'dan, Şubria'lı İlihite'den, Nirdun ülkesinden Tupusu'nun oğlu Labturu'dan haraç aldım ve Urumu ülkesinin iç kısımlarından ve Nairi ülkelerinin krallarından, arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, bronz kapları, öküzleri, koyunları ve şarabı haraç olarak kabul ettim. Nairi ülkelerine angarya işler yükledim".[73]

[70] ARI, II, no. 498
[71] ARI, II, no. 545; ARAB, I, no. 440, 441
[72] ARI, II, no. 547; ARAB, I, no. 442
[73] ARI, II, no. 551; ARAB, I, no. 447

Hudunu, Hartişu, Hubuşkia ve Gilzanu'dan haraç aldığını anlatan bir başka yazıtı ise şöyledir; *"… Zamua ülkesinde iken efendim Asur'un ihtişamının uyandırdığı hayranlıkla karışık korku Hudunu, Hartişu, Hubuşkia ve Gilzanu şehirlerinin ahalisini kapladı ve onlar bana haraç ve vergi olarak, gümüş, altın, atlar, çok renkli süslü elbiseler, öküzler, koyunlar ve şarap getirdiler…".*[74]

M.Ö. 2. biyılın 2. yarısından itibaren Doğu Anadolu ile Doğu Akdeniz bölgelerinde yapılan savaşların en büyük nedeni, kuşkusuz bu bölgelerdeki ekonomik çıkarlara dayanmaktadır. Bu tarihlerde Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye bölgelerinde Huri/Mitanni veya Hanigalbat olarak anılan güçlü bir devletin kurulduğundan bahsetmiştik. Bu devlet, Habur ile Fırat nehirleri arasında kalan ve Tur-Abdin'e değin uzanan topraklar üzerinde yer almaktaydı.[75] Yine bu tarihlerde Hititler'in başına geçen Şuppiluliuma (M.Ö. 1380–1346), daha önce Hitit Devleti'ne karşı isyan etmiş olan Kilikya'da yer aldığı anlaşılan Kizzuwatna'nın kralı II. Sunassura ile antlaşma yaparak kendi tarafına çekmiş ve bu yöreleri denetimine almıştı.

Bu olaylardan sonra Hitit kralı Şuppiluliuma, doğuya yönelerek Mitanni Devleti tarafına geçmiş olan İşuwa'ya karşı askeri sefer düzenlemiş ve buraları tekrar kendi egemenliği altına almıştı. Böylece Şuppiluliuma arkasını güvence altına aldıktan sonra Mitanni Devletini mağlup ederek, doğuda güçlenmekte olan Asur Devleti ile arasında tampon bir devlet durumuna getirmişti.

M.Ö. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Hitit Devletindeki merkezi otoritenin zayıflamasından yararlanmak isteyen Asur Devletinin başında I. Adad-Nirari (M.Ö. 1307–1275) bulunmaktaydı. Bu kral, Kuzey Mezopotamya'da etkin bir durum yaratmak için Hanigalbat üzerine yürümüş ve Asur Devleti'nin sınırlarını Mazı Dağı (Tur-Abdin / Kaşiyari)'den, Habur ve Belih nehirlerinin yukarı kısımları dâhil, Fırat nehrine değin genişletmişti.[76]

Asur Devleti, I Salmanasar (M.Ö. 1274–1245) döneminde daha da ilerleyerek sınırlarını Cizre-Diyarbakır arasında yer alan Taida, Suda ve Harran yöreleri ile

[74] ARI, II, no. 565; ARAB, I, no. 457
[75] Çilingiroğlu 1984, 3
[76] Çilingiroğlu 1984, 4

Kargamış'a kadar genişletmişti. Bu arada Hanigalbat kesin olarak Asur Devletinin egemenliğine alınmıştı. Böylece Kuzey Suriye'de Hititler yerine Asurlular egemen olmuşlardı. Gerek Hitit, gerekse Asur ve hatta Urartu Devletlerinin Kuzey Suriye'yi ellerinde bulundurma uğraşları, kuşkusuz bu bölgenin kuzeyindeki maden yatakları yanında, kereste ile Akdeniz'e açılan ticaret yollarını ele geçirme isteklerinden kaynaklanmaktadır.

Çeşitli dönemler boyunca devam eden bu ekonomik savaşlardan sonra, Asur Devletinin kuzeydeki Malatya ve Elazığ yörelerine doğru yöneldiğini ve buraları kendine bağlamak için uğraş verdiğini görmekteyiz. Daha öncede bahsettiğimiz gibi bu bölge, Fırat Nehri ve onun kollarının beslediği Altınova ile Malatya Ovası ve yörelerinde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarıyla buranın Paleolitik Çağ'dan itibaren başlayarak, günümüze değin yoğun bir iskân tarihine sahne olduğu anlaşılmıştır.

Asur yazıtları, Urartu'nun özellikle Arkaik Çağı[77] için en önemli kaynaklardır. Bu kaynaklarda Asur krallarının Doğu Anadolu'ya yaptığı başarılı seferlerden söz ederler. Yazıtlarda sıklıkla ismi geçen Uruadri ve Nairi isimlerinin[78], Urartu coğrafyasını kapsadığı, yazıtların içeriği ve tarihsel süreç göstermektedir.

Asur yazıtlarının Urartu'dan ilk söz edişini I. Salmanasar (M.Ö. 1274–1245) dönemi kayıtlarında bulmaktayız.[79]

Asur kralı I. Salmanasar'ın krallığının birinci yılında yapmış olduğu askeri seferin anlatımı olan bu metinden yola çıkarak en azından o dönemde bölgede birden fazla siyasal gücün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca nitelikleri tam olarak anlaşılamamakla birlikte 51 şehir, bölgede bir yerleşme yoğunluğunun olduğunu göstermektedir. Tarihsel süreçte Asur'un Doğu Anadolu Bölgesi'ne olan ilgisinin ana kaynağı olarak bölgedeki maden yatakları ve maden yataklarına giden ticaret yollarının üzerinde olması gösterilmiştir.[80] Gerçekten de Asur'un amacının bölge topraklarını ele geçirip orada sürekli bir hâkimiyet kurmak oldmadığı

[77] Tarhan 1986, 285
[78] Tarhan 1982, 70 vd.
[79] ARI, I, no. 527; ARAB, I, no. 114
[80] Tarhan 1982, 71; Belli 1983, 31

anlaşılmaktadır. Zaten Doğu Anadolu coğrafyası göz önüne alındığında bölgede yabancı bir gücün sürekli bir hâkimiyet kurması oldukça zor görünmektedir. Asur'un ana amacının yağma ve bölgeyi vergiye bağlayıp yine kendine bağlı yerel yönetimler oluşturmak, böylelikle bölgenin gelir kaynaklarından sürekli yararlanmak olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. 13. yüzyılda beylikler biçiminde bir örgütlenme ile varlıklarını sürdüren toplulukların M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında birleşerek merkezi bir devlet altında toplanmalarının ana nedeninin de her an kapılarını çalan Asur tehlikesi olduğu söylenebilir.[81]

I. Salmanasar artık iyice küçülmüş ve zayıflamış olan Huri-Mitanni Devletini tarih sahnesinden silerek bu bölgeyi Asur ülkesinin bir parçası yapmıştır. Kuzey Suriye'den sonra Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde kabileler halinde yaşayan Uruatri güçleriyle de savaştığını yazıtlarından anlamaktayız.

Orta Asur kralları, batıda Fırat nehrine, kuzeyde de Yukarı Dicle bölgesi ve Toroslara kadar olan alanı kontrol altına almayı başarmışlardır. Özellikle Yukarı Dicle bölgesinde, Nairi ülkesinin sınırlarında, Tuşhan, Sinabu ve Tidu adını taşıyan garnizonlar kurarak bölgeyi Asur ülkesinin bir parçası haline getirmişlerdir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki eski krallık merkezleri ve köklü gelenekleri olan kentler ise Asur'a bağlılıklarını bildirerek varlıklarını korumuşlardır. Asur büyük kentlerin tarımsal ürün ihtiyacını karşılayabilmek için öncelikle verimli toprakları olan bölgeleri kontrol etmeye çalışmıştır.[82]

I. Salmanasar'ın ardılı I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244–1208) döneminde Asur'un sömürgeci politikası devam eder. Saltanatının birinci yılında Van Gölü havzasıyla bağlantılı olan yeni bir coğrafi terim ortaya çıkar. Nairi ülkesi olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk Asurlular tarafından bu coğrafi isme bağlı olarak aynen "Uruadri ülkesi halkı" tanımlarında olduğu gibi "Nairi ülkesi halkı" olarak adlandırılır. Kral, yazıtlarında Nairi'ye yaptığı seferlerde önemli başarılar elde ettiğinden ve bölgeyi vergiye bağladığından bahseder.

Van Gölü havzasının batısından başlayan bir bölgenin adı olduğu anlaşılan Nairi'nin güney sınırı Mardin'in kuzeyindeki Tur-Abdin/Mazı Dağı (Kaşiyari)'na

[81] Tarhan 1982, 96 vd
[82] Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2006, 133

kadar gitmekteydi. Orta Asur kralı tarım alanları ve hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeyi korumak, ayrıca yıllık ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılamak için Nairi toplumları üzerine yağma amaçlı seferler düzenlemekteydi.[83]

Van Gölü'nün güneybatısında yer alan Alzi bölgesi de bu dönemde egemenlik altına alınan yerler arasında sayılmaktadır. I. Tukulti-Ninurta'nın bir yazıtında, babası I. Salmanasar döneminde Alzi'de çıkan bir isyan anlatılmaktadır.[84]

Kral bir yazıtında da[85], Nairi ülkelerinin 40 kralı ile cesurca savaşıp onları mağlup ettiğini, kanları ile dağların vadilerini ve derelerini doldurduğundan bahseder. Bu yazıtta geçen 40 kral Nairi bölgesinin siyasi ve sosyal yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Doğu Anadolu coğrafyasında 40 kralın aynı dönemde hüküm sürmesi akla yakın gelmemektedir. Bu ifadeden daha çok bölgede birbirlerinden bağımsız, savaş durumunda ortak hareket eden beyliklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[86] Doğu Anadolu coğrafyası göz önüne alındığında Erken Demir Çağı'nda beylik-aşiret tipinde bir sosyal organizasyonun var olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.[87]

Bundan sonraki dönemde Asur'un bölgede güç yitirmesine koşut olarak, Doğu Anadolu'ya yapılan seferler hakkında herhangi bir kayda rastlanmaz. Yaklaşık yüz yıllık bir aradan sonra I. Tiglat-Pileser döneminde (M.Ö. 1115–1077) Asur tekrar eski gücüne kavuşmuştur. Orta Asur döneminin son güçlü kralı I. Tiglat-Pileser, Arami göçlerine karşı başkent çevresini koruyabilmek için Fırat'ın öte yakasına ulaşan 28 sefer gerçekleştirmekle övünür. Kendisi bütün bu seferlerin başarıyla sonuçlandığını vurgulasa da, seferlerin hemen her yıl yenilenmesi, bazı yıllar iki kez yapılması, söylenenlerin tersine tehlikenin ortadan kalkmadığını gösterir. Böylelikle Doğu Anadolu'ya uzun sürecek yeni seferler dönemi başlar. Kral ilk iş olarak Toros Dağları'nı aşarak Fırat kavsi içinde yer alan bugünkü Elazığ bölgesi içine konumlandırılan Alzi ülkesine yönelmiştir, bölge tarımsal zenginliği, önemli ticaret

[83] Köroğlu 2006, 134
[84] ARI, I, no. 693; ARAB, II, no. 503
[85] ARI, I, no. 715; ARAB, I, no. 143, 144
[86] Tarhan 1982, 71
[87] Konyar 2004, 19

yollarının kavşak noktası ve maden yataklarına sahip olmasıyla Asur için önemli ve denetim altına sokulması gereken bir bölgedir.

Kral saltanatının başlangıcında Muşkililer'e karşı düzenlediği seferini anlattığı yazıtında[88], Alzu ve Purulumzu ülkelerini elinde tutan 5 Muşki kralını mağlup ettiğini belirtir. Yazıtında elli yıldan beri Muşkiler'in oturduğu Alzi'yi veya İşuwa'nın bir birimi olarak söz ettiği Enzi'yi egemenlik altına almıştır. Alzi ülkesinden güneye inen 20.000 kişilik Muşki ordusuyla, I. Tiglat-Pileser önderliğindeki Asur ordusunun Torosların eteğindeki Kadmuhu bölgesinde savaştığı anlatılır. Muşkiler bu savaşı kaybetmiş olmakla birlikte tarih sahnesinden silinmemişlerdir.

M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren, Doğu Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelmekte olan göçebe kavimler arasında yer alan Muşkiler'in işgal ettikleri Alzi ülkesi büyük olasılıkla Fırat kavsi içinde yer alan Elazığ bölgesidir[89]. Muşki halkı Alzi ülkesini Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından hemen sonra işgal etmiştir. Alzi'nin Elazığ yöresiyle eşitliği ve hatta İşuwa ya da İşua bölgesinin bir birimi olduğu yolunda fazla bir kuşkuya yer yoktur. Yazıttan da, M.Ö. 2. binyılın son yüzyıllarına doğru Elazığ yöresinde Muşki adını taşıyan bir halkın oturduğu anlaşılmaktadır.[90] Daha sonra güneydoğuya ilerleyen Muşkiler, kutmuhi ülkesini ele geçirerek Asur için Fırat'ın her iki yakasında da tehlikeli olmaya başlamışlardır.[91]

Burada bahsedilen 5 kral yine 5 beyliğin temsil ettiği ve bu beyliklerin oluşturduğu bir koalisyon ordusuyla Asur'un çarpıştığı anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'nun farklı coğrafi ve iklimsel yapısıyla kendini gösteren Elazığ-Malatya Bölgesi'nde de beylik-aşiret tipinde bir sosyal-siyasal organizasyonun olduğu anlaşılmaktadır.

Yine I. Tiglat-Pileser döneminde yapılan başka bir seferde Asur'un Nairi coğrafyasına tekrar yöneldiği anlaşılmaktadır. Bölgeye yapılan seferlerin bu sıklıkta olması burada yaşayan toplulukların sürekli bir başkaldırı içinde olduklarını

[88] ARI, II, no. 12; ARAB, I, no. 221
[89] Çilingiroğlu 1984, 17
[90] Sevin 1991, 54
[91] Burney 1971, 161

göstermektedir. Bu çerçevede Asur'un da bölgeye çeşitli aralıklarla seferler düzenlemesi olağan görülebilir.

Kral, Nairi'ye düzenlediği bir seferi anlattığı yazıtında[92], oldukça engebeli bir dağlık bölgeyi büyük güçlüklerle açtıktan sonra, Nairi'nin bir yerde 23 bir yerde 60 kralı ile çarpıştığını ve onları büyük bozguna uğrattığından bahseder. Buradaki metinlerden Asur'un bu toplulukların tam teçhizatlı 120 savaş arabasını ele geçirdiğini belirtmesi, karşısında donanım bakımından iyi durumda olan bir ordunun bulunduğunu göstermektedir. Bunun yanında bu yazıtların biraz abartılı ve tek yönlü anlatımlar olduğunu unutmamak gerekir. Ancak birçok kabilenin ve beyliğin birleşmesinden oluşan bir konfederasyon ordusunun da gücünün azımsanmaması gerekir. Yine anlatımlardan geniş ordulara sahip bu toplulukların ayrıca büyük kült merkezlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu toplulukların büyük hayvan sürülerine sahip, görece varlıklı bir yapıya sahip oldukları düşünülebilir. Zira bölgenin gelir kaynakları düşünüldüğünde sadece 1200 at ve 2000 sığır bile ağır bir vergi yükü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Asur kralı ele geçirdiği tüm Nairi krallarına merhamet göstererek hayatlarını bağışladığını vurgulamaktadır. Nairi ülkesinin fethini tamamlayan kral daha sonra batıya doğru ilerleyerek Malatya kentine karşı sefere devam eder.

Hanigalbat ülkesinde yer aldığı belirtilen Milidia kenti halkına da merhamet gösteren kral, kenti zapt etmediğini ancak maden ile ödenecek yıllık vergiye bağladığını vurgular.[93]

I. Tiglat-Pileser'in Yukarı Dicle bölgesine gerçekleştirdiği seferler ve Dicle'nin kaynağına yaptırdığı kabartması ve yazıtları bu dönemin başarılı gelişmeleri arasında sayılır.

Orta Asur döneminin son güçlü kralı olan I Tiglat-Pileser, Asur ülkesinin karşılaştığı büyük sorunlarla uğraşmıştır. Suriye'den gelen Aramiler ve kuzeyden

[92] ARI, II, no. 30; ARAB, I, no. 236
[93] ARI, II, no. 32; ARAB, I, no. 237

Alzi bölgesinden Toroslar'ı geçerek güneye inen Muşkiler üzerine ve elinde tutmak istediği Yukarı Dicle bölgesine çeşitli seferler düzenlemiştir[94] (Harita 2).

Orta Asur döneminde başlatılan yıllık (annal) yazma geleneği sayesinde, Asur krallarının yaptıkları seferlerde izledikleri yolları, konakladıkları yerleri, ele geçirdikleri ganimetleri ve tasarladıkları büyük projeleri kronolojik bir biçimde takip edebilmekteyiz. Ancak tüm bu yazıtlar daha öncede değindiğimiz gibi, Asur kralının başarılarından söz eder ve başarısızlıklardan ve yenilgilerden asla söz edilmez. Kaynaklar tek yönlü olduğu için yazıtlardaki bu tarz övünme ve başarı dolu ifadelere kuşkuyla yaklaşmak gerekmektedir.

I. Tiglat-Pileser'den sonra Asur tahtına geçen Asur-Bel-Kala (M.Ö. 1074–1057), II. Adad-Nirari (M.Ö. 911–891), II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 890–884) ve II. Asurnasirpal (M.Ö. 883–859) dönemi kayıtlarında da Asur'un Urartu'ya karşı ilgisini yitirmediği çeşitli defalar Nairi ve Uruatri bölgesine ganimet ve vergi amaçlı seferler düzenlediği anlaşılmaktadır.[95]

I. Salmanasar'dan sonra iki yüzyıl boyunca Uruadri ülkesi Asur yazılı kaynaklarında sadece bir kez geçer. Bu Asur tahtında oturan Asur-Bel-Kala, saltanatının başlangıcında Uruadri ülkesine saldırdığını ve bu ülkede 32 kenti ele geçirdiğini belirtir.

Uruadri ve Nairi ülkeleri ve bu ülkeler içinde yer alan topraklarla ilgili bilgi veren kaynaklar Asur-Bel-Kala'nın saltanatından sonra yeniden susar. Bu suskunluğun başlıca nedenleri, Kuzey Suriye'ye yapılan Arami göçlerinin artmasıdır. Bu dönemde Asur için önemli sorunlar yaratan Aramiler M.Ö. X. yüzyılda Dicle nehrinin Anadolu'yu terk ettiği yörelere kadar ulaşmışlardır.[96]

Orta Asur dönemi sonlarında dış dünya ile bağları büyük oranda kopmuş, kentlerdeki insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar zayıflamış olan

[94] Köroğlu 2006, 137
[95] ARI, II, no. 212; ARAB, I, no. 341; ARI, II, no. 421; ARAB, I, no. 361; ARI, II, no. 476; ARAB, I, no. 413
[96] Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Ankara, 1991b, 7

Asur'un gerçek anlamda doğuşu, M.Ö. X. yüzyıl sonlarında II. Asurdan (M.Ö. 934–912) ve oğlu II. Adad-Nirari (M.Ö. 911–891) döneminde gerçekleşmiştir.[97]

Yıllıklarından, daha öncede belirttiğimiz gibi, Uruadri ülkesi yanında Nairi ülkesine de askeri seferler düzenlediğini anlamaktayız. Günümüzde Keban barajının suları altında kalan Alzi ülkesini ele geçirdiğini ve tamamen tahrip ettiğini vurgulamaktadır.[98]

II. Adad-Nirari krallığının sonlarında Hanigalbat çevresine üst üste 7 sefer de bulunmuştur. Bölgedeki kentleri, vergi ve haraç veren vasal yönetimler haline getirmiş ve böylece Akdeniz'e ve Toroslar'daki hammadde yataklarına ulaşan yolların denetimini sağlamaya çalışmıştır.[99]

II. Adad-Nirari yerine geçen oğlu II. Tukulti-Ninurta'da aynı bölgeler üzerine seferlerini sürdürmüşlerdir. Kralın yıllıklarında, Nairi ülkesine seferler düzenlediğini ve ilk kez "güçlü Nairi ülkeleri" diye söz edildiğini görmekteyiz.

II. Tukulti-Ninurta'dan sonra Asur kralı olan II. Asurnasirpal dönemine ait birçok yazıtta Uruadri ve Nairi adıyla sık sık karşılaşmaktayız. Kayıtlarda Muşkiler üzerine yapılan seferlerden söz edilmekle birlikte[100], Alzi veya Enzi adlarına rastlanmaz. Bu dönemde Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan askeri seferlerin sayısında görülen artış, bu iki beyliğin Asur için artık önemli bir tehlike durumuna geldiğini göstermektedir. Asurnasirpal hızla güçlenen bu güce karşı verdiği savaşlarda önemli başarılar elde etmiş olmasına karşın kendisinden sonraki Asur kralı zamanında Yakındoğu'da Nairi ve Uruadri beyliklerinin temelini attığı yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamıştır.

Bu anlatımdan M.Ö. XII. Yüzyılın ortalarında Alzi/Elazığ bölgesindeki halkların güneydeki Asur bölgelerine inebilecek kadar kendilerini güçlü hissettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında Muşkiler adında yeni bir topluluğun adı geçmektedir ki bu da bölgenin Hitit denetiminde olmadığını ve bölgeye yeni gelen bazı toplulukların olduğunu göstermektedir.

---

[97] Köroğlu 2006, 154
[98] ARI, II, no. 421; ARAB, I, no. 361, 362
[99] Köroğlu 2006, 155
[100] ARI, II, no. 547; ARAB, I, no. 442

Elazığ-Malatya bölgesi Doğu Anadolu'nun arkeolojik anlamda en çok araştırılan bölgesi olmuştur. Önce Keban daha sonra Aşağı Fırat Projeleri çerçevesinde bölgede birçok arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yapılmıştır.

Elazığ-Altınova bu dönemde önemli bir merkez durumunda ve çevresindeki Korucutepe'de büyük surlar, yeraltı geçitleri ve özellikle hiyeroglif yazılı mühür ve mühür baskıları bulunmuştur. M. Ö. 9. yüzyıldan itibaren ise Urartu Krallığı'nın bu bölgeye daha merkezi bir şekilde yayıldığını ve çeşitli etkileşimlerde bulunduklarını görmekteyiz. Urartu dönemine ait Palu, Kömürhan Bağın ve Mazgirt'te yer alan çivi yazılı kitabeler, ayrıca Değirmentepe, Norşuntepe kazılarında da bu uygarlığa ait kültürel izler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bölgenin Urartu öncesi dönemlerinde İskit akınlarına uğradığı, kazılarda bulunan mezar ve maden buluntularıyla açıklanmaya çalışılmıştır.[101]

BÖLGENİN JEOPOLİTİK KONUMU VE SOSYOPOLİTİK YAPISI

Bir ülkenin dünya üzerindeki yeri, arazisinin fiziki özellikleri, büyüklüğü ve biçimi, iklimi, denizlere uzaklığı ve yakınlığı, önemli suyollarına sahip olması, ülkenin siyasi politikasını belirleyen unsurlardır. Jeopolitik, güç ve amaç ilişkisini fiziki ve siyasi coğrafyayı esas alarak incelemektedir. Sosyopolitik yapılanmanın kurallarını da daha çok toplulukların yaşadıkları bölgenin jeopolitik özellikleri belirlemektedir.

Jeopolitikteki en önemli belirleyici unsurlardan birisi jeolojik ve jeomorfolojik yapı özellikleridir. Bu özellikler, coğrafi ve morfolojik yapının temellerini oluşturmaları bakımından önemlidir. Örneğin, jeolojik gelişim sürecinde, Anadolu'ya özellik kazandıran ve bir bariyer gibi Orta Anadolu'yu Karadeniz ve Akdeniz Bölgelerinden ayıran Kuzey Anadolu ve Toros Dağları oluşmuştur.[102]

Topoğrafya, hava şartları ve coğrafi konum, ekonomik-ticari ilişkilerin yanı sıra jeopolitikle de ilişkilidir. Nehirlerin azlığı ya da çokluğu ve yollar da bu durum için başlıca belirleyiciler arasında yer alır. Bunlardan coğrafi konum jeopolitikte önemli

[101]Harald Hauptmann, "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1968" ; *1968 Summer Work, Middle East Technical University Keban Project Publications,* ser. 1, no. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, 81–90

[102] Sami Göney, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1993, 55

bir yer tutmaktadır. Örneğin, Anadolu başlıca tarihi doğal yolların kesiştiği bir coğrafya da yer almasından dolayı Eskiçağ'dan günümüze kadar önemli bir geçiş noktası ve yerleşme yeri vazifesi görmüştür.

Yerleşmelerin konumlarıyla ilgili en belirleyici özelliklerin su kaynaklarıyla ilgili olduğu açıktır. Bundan binlerce yıllık bir dönem boyunca su kaynaklarının yerleşim yerinin seçiminde birinci derecede rol oynadığı görülür. Bu ise, su kaynaklarının öneminin ve jeopolitik yapıyla doğrudan ilişkili olduğunun açık göstergesidir.[103]

Nitekim Urartu egemenliği döneminde, "… *şehircilik planlaması yapılırken, öncelikle yaşam kaynağının ve üretimin gereği olan su problemi halledilmiştir: Tarlaları, bağ ve bahçeleri sulama ve içme, arınma kullanma suyu için gerekli olan kanallar, barajlar yapılmıştır".*[104]

Yerleşmelerin kurulmasında toprağın verimli ve sürekli rüzgârların etkisine karşı korunaklı noktalarda tercih sebebi olmuştur. Bunun yanında, dış tehditlere karşı savunulması kolay olan stratejik noktalar da bu bakımdan önemli belirleyicilerdendir. Bu noktalar, mevcut coğrafyanın güvenliğini sağlar.[105]

Bu noktada, toplumsal yapı özellikleri ve coğrafya arasındaki ilişki de ortaya çıkmaktadır. Toplumlar yaşama tarzlarına uygun coğrafi bölgeleri tercih etmektedirler. Coğrafi şartların meydana getirdiği üstünlüklerden yararlanılması, bir devletin ekonomik ve siyasal gelişiminde etkilidir. Aynı zamanda her devletin yapısı, içinde bulunduğu coğrafi şartların etkisindedir.[106] Toplumlar, coğrafi tercih hakkı sınırlıysa, kendilerine yakın coğrafi alana yönelirler. Coğrafya bütünüyle kendilerine uygun değilse ve başka seçenekleri de yoksa belli bir süre içinde o coğrafi yapı özelliklerine uyum sağlamak zorunda kalırlar.[107]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi jeopolitik ile coğrafya arasında çok sıkı bağlar bulunur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarihsel süreçte bitki örtüsü ve su kaynakları

---

[103] Özdemir Koçak-Hamdi Şahin, "Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri", *AnAr XVI,* 2002, 367
[104] M. Taner Tarhan, " Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*", Türk Tarih Kongresi, 9*, 1986, 285–301
[105] M. Taner Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)", *AnAr IV-V*, 1976–1977, 275 vd. ; Tarhan 1986, 90 vd.
[106] Göney 1993, 6
[107] Koçak-Şahin 2002, 349

bakımından çeşitli değişimler yaşanmış olsa bile özellikle Demir Çağı'ndan bu yana coğrafi karakterin pek fazla değiştiği söylenemez. Coğrafi unsurlardan yola çıkarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin jeopolitiğini ve bununla bağlantılı olarak Sosyopolitik yapılanmasını da irdeleyeceğiz.

Jeopolitik Konum:

Yüksek sıradağların birbirlerine çok fazla yaklaşarak sıklaştığı aynı zamanda doğuya doğru gidildikçe yüksekliğin arttığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde, M.Ö. XIII. yy. ilk çeyreği ile M.Ö. IX. y.y. ilk yarısı arasında bağımsız beylikler yaşamaktaydı. Bu beylikler ile ilgili en ayrıntılı bilgileri, M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Asur Krallığı'nın başında bulunan I. Salmanasar dönemi kayıtlarından edinmekteyiz.

Daha ileride yazıtlarından bahsedeceğimiz I. Salmanasar'ın söz ettiği ve "Uruadri Ülkesi" olarak tanımladığı bölge 8 ülke ve 51 kentten oluşmaktaydı. I. Salmanasar'dan sonra I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244–1208) ve I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) dönemi kayıtları da bölgede birçok ülkeden, birçok kentten ve bazen bölge için çok abartılı olabilecek kral sayılarından bahsederler. I. Tukulti-Ninurta dönemi kayıtları ayrıca yine Van Gölü havzasıyla bağlantılı "Nairi Ülkesi" terimini kullanmaya başlar. Urartu tarihinde, Ur(u)atri, Urartu ve Nairi konfederasyonları[108] olarak adlandırılan bu dönemde, özellikle Van Gölü çevresinde bazen sayıları altmışı bulan beylik-aşiretler bulunmaktaydı.

Engebeli ve yüksek bir arazi yapısına sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, bu karakterini bünyesinde barındırdığı kültürlere ve toplumlara yansıtmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu ve yaklaşık 2200 m. yüksekliğindeki yaylalar bugün olduğu gibi geçmişte de göçebelere ve hayvancılığa çok uygun alanlar olmuşlardır.[109]

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ve özellikle Van Gölü havzasında M.Ö. II. Binyıl kültürü çerçevesinde değerlendirilen ve "Urmia Ware" veya "Van-Urmiye boyalıları" olarak tanımlanan boyalı çanak çömlek kültürü[110], bölgenin M.Ö. II. Binyıl

[108] M. Taner Tarhan, "*M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları",* İstanbul, 1978, 70–73
[109] Jak Yakar, *Ethno Archaeology of Anatolia, Rural Socıo-Ekonomy in the Bronze and Iron Ages,* Jerusalem, 2000, 411 vd.
[110] Aynur Özfırat*, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001, 67

ortalarındaki sosyal yapısı ve Erken Demir Çağı'na geçiş aşaması hakkında önemli bilgiler vermektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalar ile bu döneme ait birçok yerleşme yeri ve nekropol alanı ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim alanı olarak sürekli yüksek yaylaları tercih eden bu insanlar, tarım yapmıyorlardı ve hayvancılık en önemli geçim kaynağı olmalıydı. Göçer veya yarı göçer bir yaşam tarzını benimsemişlerdi.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçebe yaşamın bölgenin coğrafi koşularının değişmediği göz önüne alınırsa Urartu Krallığı döneminde de devam ettiği söylenebilir. Fakat bu devlet denetiminde yapılan ve bazen merkezi idarenin müdahalesi ile kuralları belirlenen bir göçebeliktir. Urartu'nun merkezi bölgelerde, özellikle ova düzeyinde büyük yerleşmeler inşa ettiğini, çeşitli bölgelerden halklar getirerek buralarda tarım alanları oluşturduğunu ve bu insanları çeşitli işlerde kullandıklarını yazılı belgelerden öğrenmekteyiz.[111] Ayrıca bugün bile hala kullanılmakta olan, gelişmiş bir sulama sisteminin kurulması, yeni tarım alanları yaratma amacının sonuçlarından biri olarak değerlendirilmektedir.[112]

M.Ö. II. Bin yılın son çeyreği ve daha yoğun olarak M.Ö. I. Bin yılın başlarından itibaren teknolojik gelişimle paralel olarak, demir madeninin kullanımının arttığı görülür. Bu durum, Anadolu'nun ekonomik yapısının yönlenmesine paralel olarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu ekonomik yönlenmesinin de en önemli kaynaklarından olmuştur.[113] Ayrıca buradaki maden yatakları Asur Devleti'nin dikkatinden kaçmamıştır. Bu da Anadolu'nun jeopolitik açıdan öneminin artışının göstergesidir.

Bu durum, teknik gelişmeler ve bunun sonucunda insanların coğrafyaya yön verebilmelerinin önemini gösterir. Bir toplum, ihtiyaçları ve gücü nispetince yaşadığı coğrafyaya yön verebilir. Bunu, azami derecede sağlayan toplumlar egemen toplumlardır. Nitekim Urartu egemenliğine kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde hayvan besiciliği ekonomik yaşantıda ön plandaydı. Ancak, Urartu döneminde sulama

[111] Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *AnAr IX,* 1983, 315 vd.
[112] Yakar 2000, 413 vd.
[113] Koçak-Şahin 2002, 354

tesislerinin kurulması ve yoğun madencilik faaliyetleri ekonomik yapı unsurlarını değiştirmiştir.[114]

Urartu krallığı'nın ulaştığı bu üstün seviye, madencilikte gösterdikleri ilerleme ile doğrudan ilgilidir. Urartular Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan gümüş, kurşun, bakır ve demiri işlemişlerdir. Özellikle demiri işleyerek yaptıkları balyoz, kaldıraç ve murç gibi çalışma aletleri sayesinde, baraj, gölet ve sulama sistemlerinin duvarlarında kullanılan taşları çıkarıp işlemişlerdir. İnşa edilen bu sulama sistemleriyle, bölgedeki tarım alanları verimli hale getirilerek, hayvan besiciliğine dayanan ekonomi yanında tarım ekonomisi de çok önemli bir ivme kazanmıştır.[115] Bunun yanı sıra, Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarına ve engebeli coğrafi yapısına uyum sağlayarak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde, yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi olmuştur.[116] Bütün bunlar, bölgenin jeopolitik öneminin artmasında önemli rol oynamıştır.

Bölgenin yüksekliği ve engebeli bir arazi yapısına sahip olması tarih boyunca bölge de yaşayan halklara dezavantajlar yanında avantajlarda sağlamıştır. Dağlık bir arazi yapısı kültürel kopukluğu arttırır ve iletişimi güçleştirir. Bu durum tarihsel süreçte Doğu Anadolu'da aşiret, beylik gibi yapılanmaların sürekli var olmasına zemin hazırlamıştır.

Erken Demir Çağı'nda bölge hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur yazıtları bazen sayıları 60'lara varan kraldan bahsederler. Bölgenin sınırları ve kapsadığı coğrafi alanı dikkate alacak olursak bu sayı çok abartılı gelecektir. Büyük olasılıkla Asur yazıtlarında bahsedilen 60 kral, 60 beylik ve dolayısı ile 60 aşiret beyidir.[117]

Bu aşiret reisleri-beylikler Asur'un kendileri için bir tehlike olmaya başlaması ile birlikte ortak hareket etmeye başlamışlardır. Bölgenin jeopolitik ve sosyopolitik

---

[114] Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, 371 vd.
[115] Koçak-Şahin 2002, 351
[116] Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* 2000b, 409–414
[117] Yakar 2000, 413 vd.

yaşamı bu alanda yaşayan halk gruplarının, beyliklerin barışçıl yollarla ve kendi istemleri doğrultusunda birleşip bir ordu oluşturmuş olabileceklerini zorlaştırmaktadır. Güçlü olan bir beyliğin veya topluluğun diğer grupları dize getirerek daha büyük bir güç oluşturmuş olabileceğini de olasılıklar dâhiline almak gerekmektedir.[118]

Doğu Anadolu Bölgesi'nin olumsuz hava koşulları bölgedeki yaşam düzeyini önemli ölçüde etkilemiştir. Mimari yapı malzemelerinden, insanların giyim kuşamlarına kadar birçok alan iklimsel özellikler ile şekillenmiştir. Uzun süren kış ayları, tarımsal etkinlikleri büyük oranda etkilemiş ve hayvan besiciliğini ön plana çıkarmıştır. İklimsel koşullar aynı zamanda yarı göçebe bir yaşam tarzını da oluşturmuştur. Yaz aylarında hayvanları otlatmak için yüksek yaylalara çıkan topluluklar kış aylarında olasılıkla daha alçak alanlardaki basit konutlarına iniyorlardı.

Bunun yanında Elazığ-Malatya gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin farklı iklim ve yer şekilleri karakteri gösteren alt bölümlerinde uygun coğrafi şartlar doğrultusunda ova düzeyindeki yerleşme sayısı ve nüfus yoğunluğu fazladır.[119] Geçim kaynağının daha çok tarımsal üretim olduğu bu alanlarda yerleşme biçimi de buna göre düzenlenmiş, sürekli yerleşmeler önem kazanmıştır. Dolayısıyla hayvancılık ve yaylacılık çok tercih edilen bir yaşama tarzı olmamıştır. Bu durum, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sadece Elazığ-Malatya bölgesine özgü olan bir yaşama biçimini oluşturur.

Özellikle Erken Demir Çağı'nda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ova yerleşmelerinin azlığı ve hayvancılık faaliyetlerinin daha yoğun olması, tarımsal üretimin çok fazla olmadığı sonucunu doğurmaktadır.[120] Urartu Devleti muhtemelen hayvan yetiştiriciliği için büyük öneme sahip yüksek yaylalardaki otlakların ve bu otlaklarda yaşayan göçebe toplulukların varlıklarını sürdürmelerine izin vermiş, diğer yandan ova düzeyinde büyük yerleşme alanları kurarak buralarda yaşamayı teşvik etmiştir.

---

[118] Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul, 2004, 45
[119] Yakar 2000, 420 vd.
[120] Konyar 2004, 48

Yerleşimle ilgili bir diğer belirleyicinin, tarihi yollar olduğu bilinmektedir. Nitekim M.Ö. 8. yüzyılda doğu-batı ticaretinde, doğudan gelerek Orta Anadolu üzerinden batıdaki liman kentlerine ulaşan yollar önemli olmuştur. Doğu-batı ticaretinin yoğun bir şekilde kullanılmış en eski yolu, Doğu Akdeniz limanlarından başlayarak batıya uzanan deniz yoludur. İTÇ II'den itibaren kullanılmaya başlayan bu yol, Önasya ve batı dünyaları arasındaki ilişkiyi sağlamaktadır. Bu deniz yolu, eskiçağ dünyasının en önemli ulaşım sistemlerinin başında gelmektedir.[121]

Yerleşme yerlerinin seçimi ile ilgili olarak Urartu kalelerini örnek olarak verebiliriz. Bu tür yerlerin stratejik açıdan önemli noktalarda olması ve dış tehditlere karşı korunabilecek özelliklere sahip olması gerekmektedir. Böylece askeri, ekonomik ve siyasal bakımdan mevcut coğrafyanın güvenliği sağlanmış olmaktadır.

Bu duruma iyi bir örnek teşkil eden Urartu kaleleri bir ovayı, ovadan geçen yolları, stratejik kavşak ve kilit noktalarını kontrol altında tutmaktadır. Bu kaleler, genellikle yüksek sıradağların ovaya ya da yaylaya açılan hâkim bir uzantısı üzerinde ve gerilerindeki yüksek engebelere bir boyunla bağlanmış olan tepelerde inşa edilmiştir. Bastam, Çavuştepe, Toprakale, Yukarı Anzaf ve Patnos bunlara iyi birer örnektir.[122] Titizlikle seçilen bu noktalar, özellikle savunma stratejisi yönünden önem taşırlar.

M. T. Tarhan, Urartu yerleşmelerinin oluşmasında belirleyici faktörleri şöyle anlatır: "Merkez bölgede ve eyaletlerde ulaşım, askeri harekât, kademeli savunma ve diğer etkenler yönünden "Doğal Tarihi Ana Yollar" ve yan yolları üzerinde, stratejik noktalarda ve geçitlerde, belirli bir "Şehircilik Planlaması" uygulanarak, temelde askeri, idari, sosyal ve ekonomik amaçlara yönelik yüzlerce kale ve iskân merkezi inşa edilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, aynı zamanda bu planlama ile devletin topraklarını bir ağ gibi saran –ayrıca komşu ülkelerle irtibatlarını sağlayan- "Yol

[121] Veli Sevin, "Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri", *Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı 1*, 1999, 116
[122] Tarhan-Sevin 1976–1977, 273–345

Şebekesi" kontrol altına alınmış; böylece, kralın eyalet ve bölgeler üzerindeki yönetim ve denetimi etkinlik, sürat ve işlerlik kazanmıştır".[123]

Bu yerleşmeler, inşa özellikleri bakımından da dikkat çekicidir. Duvarları yüksek ve iyi inşa edilmiş, etrafı hendeklerle çevrili tahkimli kaleler, o yerleşmenin ve bölgenin önemini ortaya koyarlar. Nitekim Asur bölgesinden Urartu'nun ana topraklarına yaklaştıkça yerleşmelerin daha kuvvetli, daha yüksek ve ele geçirilmesi daha güç yerler olduğu görülür.[124]

Tarihsel olaylar içerisinde jeopolitiğin çok önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insanların binlerce yıldan bu yana ihtiyaç duydukları unsurlar fazla değişmeden gelmektedir. Ayrıca coğrafi yapı özellikleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları da değişmemektedir. Böylece Eskiçağ dünyasında da su kaynakları, verimli nehir vadileri, maden yatakları, tarihi doğal yollar ve korunaklı askeri-stratejik noktalar yerleşim yerlerinin korunmasında, gelişmesinde ve toplumların şekillenmesinde belirleyici unsurlar arasında yer almıştır. Tarihi, bu şekilde jeopolitik unsurları göz önüne alarak incelediğimizde, jeopolitikle ilgili başlıca değerlerin çok az değişmiş olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Sosyopolitik Yapı:

Doğu Anadolu Bölgesi için M.Ö. XIII. y.y. ile M.Ö. IX. y.y. başlarını kapsayan dönemde, bölgede feodal beyliklerin yaşadığını daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylalarında ve dağlık bölgelerinde yaşayan bu beyliklerin kendilerine has düzenleri ve yönetim biçimleri vardı.

Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'nun sosyopolitik yapısının oluşmasında, yukarıda bahsettiğimiz beylikler, göçebe yaşam tarzı ve hayvancılık en belirleyici unsurlardır. Aşiretler olarak adlandırılan bu beylikler Erken Demir Çağı ardından Urartu Devleti'ni oluşturacaklardır.

Aşiretler genel anlamda göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzı sürdüren ve hayvancılıkla uğraşan toplulukları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Geniş bir anlamda ise aşiretler, belirli bir alana, toprağa bağlı kalmadan küçükbaş

[123] Tarhan 1986, 295
[124] Koçak-Şahin 2002, 363

hayvancılıkla uğraşan, yılın belirli aylarında veya tümünde yüksek yaylalarda veya steplerde kurdukları çadırlarda yaşayan, birbirlerine kan bağı ile bağlı ve başlarında bir reis bulunan topluluklardır. Göçebelik ve hayvancılık aşiret yaşamının vazgeçilmez unsurlarıdırlar. Aşiretler kabilelerin bir araya gelmesi ile oluşur. Aşiretin büyüklüğünü belirleyen unsur sahip olduğu kabile sayısıdır. Kabileler ise obaların bir araya gelmesinden oluşurlar. Her kabilenin başında, bir kabile reisi bulunur. Oba yerleşme düzenidir, aşireti oluşturan kabilelerin yerleştikleri alanlar ve bu alanlardaki çadırların oluşturduğu birliktir.[125]

Aşiretler aynı zamanda birer idari ve siyasi birliktirler. Hane-oba-kabile-aşiret yapılanmasının en üst noktasında ise Aşiret Konfederasyonu yer alır. Aşiret Konfederasyonu güçlü ve yetkin bir aşiret reisinin ve aşiretin, diğer aşiretleri bir araya getirerek oluşturduğu bir birliktir. Aşiretler arasındaki birlik, şartlara ve zamana bağlıdır. Yani toplumsal koşullar uygun olduğunda bu birlik oluşturulabilir.

Doğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu geniş otlaklar ile özellikle küçükbaş hayvancılığın yapılmasına büyük olanaklar sağlamıştır. Küçükbaş hayvancılık aynı zamanda göçebe-yarı göçebe bir yaşam tarzını beraberinde getirmiştir. Yarı göçebelikte topluluklar, özellikle yaz aylarında nisan-eylül aylarını kapsayan zaman diliminde ova düzeyinin çok (2000–2200 m.) üzerindeki yüksek yaylalara çıkarlar ve bu alanlardaki otlaklarda hayvanların otlatılması, hayvanlardan elde edilen ürünlerin depolanması gibi işlerle uğraşırlar. Bu tür göçebelik "göçebe hayvancılık" olarak tanımlanabilir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde M. Ö. II. Binyıl ve Erken Demir Çağı kültürlerini oluşturan en azından bir bölümünün göçebe bir hayat tarzını benimsediklerini arkeolojik veriler de desteklemektedir. Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yukarıda bahsettiğimiz türden bir yarı göçebe yaşam tarzı mevcuttu. Erken Demir Çağı'ndan sonra daha teşkilatlı ve yerleşik bir yerleşim anlayışı oluşmuş olabilir. Özellikle Urartu Devleti ile başlayan süreç Doğu Anadolu için tamamen merkeziyetçi bir yönetim dönemini de beraberinde getirmiştir. Erken Demir Çağı'nda konumları itibariyle coğrafi olarak dağınık halde bulunan beyliklerin tek bir

[125] Orhan Türkdoğan*, Güneydoğu Kimliği*, İstanbul 1998, 21–23

devletin çatısı altında birleşerek oluşturdukları birlik, Doğu Anadolu'nun jeopolitik ve sosyopolitik yapılanması için çok güzel bir örnek teşkil eder.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha çok Asur tehlikesiyle karşılaşılan durumlarda bir araya gelen ve bir konfederasyon oluşturan aşiretler, gelişen tarihsel süreçte merkezi bir birlik altına toplanma gerekliliğini duymuş olmalıdırlar. Bu çerçevede görece ekonomik veya siyasal anlamda diğerlerinden daha güçlü olan bir aşiret beyinin idaresinde merkezi devlet yapılanmasına gidilmiştir.[126]

4. URARTU UYGARLIĞININ TARİHÇESİ

Urartu tarihi genel hatlarıyla iki ana evreye ayrılmaktadır. Ve bu ayrım her iki ana evrenin siyasi ve kültürel bakımdan, yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir.[127]

M.Ö. XIII. yüzyılın başları ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönem yoğun Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında feodal beylikler tarafından oluşturulmuş, Uruadri ve Nairi konfederasyonlarının egemen oldukları dönemdir. Kökenleri M.Ö. III. Binyıla dayanan "Kabile ve Feodal Beylik" düzeni süregelmektedir. Ve bu dönem Urartu'nun "Arkaik Çağı" [128] olarak tanımlandığı gibi, bazı araştırmacılar tarafından da "Urartu'nun proto tarihi" olarak adlandırılmaktadır.[129]

---

[126] M.Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri=Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", *AnAr VIII*, 1980, 69–114.
[127] Tarhan 1982, 70 vdd.
[128] Afif Erzen, *Eastern Anatolia and Urartians*, İstanbul, 1979, 16–22; Tarhan 1986, 285
[129] Maurits N. Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, 6; Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, Roma, 1967, 32

M.Ö. IX. yüzyıl ile M.Ö. VI. yüzyıl arasındaki dönem ise, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe, Urartu Devleti olarak tanımlanan Krallık devridir.[130]

4.1. BEYLİKLER DÖNEMİ

Urartu tarihinin siyasi bakımdan beylikler ya da konfederasyonlar dönemi (M.Ö. XIII. yüzyılın başları ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı) olarak adlandırılan ilk ana evre ile ilgili bilgi veren konfederasyonların kendi yazılı kaynakları şu ana kadar elimize geçmemiştir. Bu dönem hakkındaki tüm bilgiler çağdaş Asur yazılı kaynaklarından edinilmektedir.

M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek Urartu Krallığı ile ilgili ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yüzyıl başlarına kadar çıkar. Orta Asur Kralları, Urartu'nun bir bölgesi olan ve küçük beylikler tarafından yönetilen Uruadri ve Nairi topraklarına çeşitli seferler düzenlerler.[131]

Özellikle, Tur-Abdin'den batıya doğru Habur ile Fırat nehri arasında kalan toprakları kapsayan Mitanni (Hanigalbat) Krallığının çökmesi ve hemen sonrasında Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla daha öncede bahsettiğimiz gibi Anadolu'daki güç dengeleri Asur lehine değişmiştir. Kuzey Suriye'deki Hitit egemenliği sona erince, Doğu Anadolu ile Asur arasındaki bir tampon bölge durumundaki Mitanni

Krallığının da ortadan kalkmasıyla Asur Kralları askeri seferlerini bu bölge üzerinde yoğunlaştırmıştır.

M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Asur tahtında yer alan I. Salmanasar'ın annallerinde geçen "Uruadri Ülkesi" terimi, Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz ediliştir.[132]

"Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı, (benden yabancılaştı, düşmanlık yararttı.) ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım…". [133]

---

[130] Tarhan 1986, 285
[131] M. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia*, London, 1990, 170–176
[132] Piotrovsky 1969, 43; Burney 1971, 127; Gevork A. Tratsyan, *From Urartu to Armenian*, Neuchatel, 2003, 13

I. Salmanasar'ın kullandığı "benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı" cümleleri, Uruadri ülkesinin Asur kralları tarafından daha öncede bilindiğini ve bu ülkede yaşayan halklar ile bu seferden öncede çeşitli ilişkilerinin olduğunu anımsatır.[134] Böylece Uruadri ülkesi ile olan ilişkilerin I. Salmanasar'ın babası I. Adad-Nirari dönemine rastladığı söylenebilmektedir. Asur devleti ile Uruadri halkları arasındaki bu erken ilişkilerin, Asur'un Fırat nehrine kadar yaklaştığı bu döneme rastlaması doğaldır. Bu noktadan sonra Asur krallarının karşısına Fırat nehrinin doğusunda, Van Gölü civarında yaşayan halklar çıkacaktır.[135]

Uruadri ülkesi bazı araştırıcılar tarafından "KUR-u-r(u)-at-ri" deyiminin etnik yönden bir anlam taşımadığı, Asurlular tarafından dağlık bölge, dağlık ülke anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu belirtilir.[136] Araştırıcıların hemen hepsi bu terimin toponomi bakımından Urartu'nun primitiv formu olduğu hakkında fikir birliğine varmışlardır.[137]

Uruadri ülkesinin konumu hakkında değişik öneriler vardır. Bu konudaki farklı öneriler Uruadri ükesini; Zap vadisinde[138], Van Gölü havzasında ve Van Gölü'nün güneyinde[139] ve Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerinde göstermiştir.[140]

Uruadri ve Nairi ülkelerinin M.Ö. XIII. ve M.Ö. X. yüzyıl arasındaki konumları, Urartu'nun krallık öncesi döneminin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça önemlidir. Ve bu beyliklerin yaşadıkları topraklarla ilgili bilgiler tamamıyla Asur yazılı kaynaklarından elde edilebilmektedir.

Nairi ülkesinin sınırları ise, Van gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme'den kuzeydeki Daieni topraklarına kadar olan alanları kapsamaktaydı.[141]

Uruadri ve Nairi adlarının tarih sahnesine çıkışı, Asur imparatorluğunun Yukarı Dicle yöresine egemen olmak için uğraş verdiği bu devire rastlaması önemli bir

---

[133] ARI, I, no. 527; ARAB, I, no. 114
[134] Çilingiroğlu 1984, 3–5
[135] Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, 2–3
[136] Salvini 1967, 26–32, Tarhan 1978, 87 vdd.
[137] Simo Parpola*, Neo Assyrian Toponyms*, Neukirschen-Vluyn, 1970, 370 vdd.; Tarhan 1982, 76
[138] Georg A. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi,* Moskova, 1960, 13
[139] Salvini 1967, 43
[140] Çilingiroğlu 1994, 5
[141] *a.g.e.*, 12

durum oluşturmaktadır. Hitit imparatorluğunun yıkılışıyla Kuzey Suriye'de Hitit egemenliği sona erdi ve bundan sonra Asur için tek tehlike yeni yeni örgütlenmeye başlayan Uruadri ve Nairi topluluklarıydı. Bölgeye gelen ve göçebelik sürecini tamamlayan ya da tamamlamakta olan bu topluluklar Asur tehlikesinin farkında olmalıydılar.[142]

Orta Asur krallarının seferlerinin artması ile birlikte, Mitanni İmparatorluğunu kuran halkların çoğunluğunu oluşturan Huriler ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde birbirinden bağımsız halde yaşayan farklı Erken Demir Çağ beylikleri, Asur İmparatorluğu tarafından gelen baskılara karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Öncelikle siyasi ve ekonomik bakımdan daha güçlü olan, Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı yörelerinde yaşayan Uruadri ile Van Gölü'nün batı ve güneybatısında yer alan Nairi beylikleri daha küçük olan diğer beylikleri ve toplulukları, çeşitli yöntemler uygulayarak ortak bir düşmana karşı birleştirmişlerdir. Bu bütünleşme girişimi kısa sürede ne derece verimli olduğunu kanıtlamıştır. Bunu Asur krallarının bölgeye düzenlediği askeri seferlerin giderek artmasından anlamaktayız.

Beylikleri oluşturan halkların kimlikleri ve kökenleri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan bazıları geçerliliğini yitirmiştir. Ancak hala tartışılmakta olan görüş; Urartu Krallığı'nın, Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra yöreye göç eden Hurri toplulukları tarafından oluşturulduğudur.[143]

Hurriler'in Urartularla aynı soydan geldiklerine ait görüşün asıl temelini bu iki toplumun dil ve dinlerindeki ortak noktalar oluşturmaktadır. Hurri ve Urartu dilleri üzerinde yapılan araştırmalar, bu iki dilin akraba olduğunu göstermiştir.[144]

Urartu-Hurri akrabalığı için ileri sürülen ikinci önemli kanıt iki toplumun panteonları arasındaki ortak noktalardır. Her iki panteonda yer alan birçok tanrı ve tanrıçanın aynı kökten geldiği çeşitli yönleriyle açıklık kazanmıştır.[145]

---

[142] Çilingiroğlu 1984, 7

[143] Albrecht Goetze, *The Hittites and Syria* (1300–1200 B.C.) CAH II,1959, 258; Van Loon 1966, 9; Salvini 1967, 47; Piotrovsky 1969, 41; Tarhan 1978, 17

[144] Igor M. Diakonoff, "A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages", *XXIV Internationol Congress of Orientalists,* 1957, 7; Warren C. Benedict, "Urartians and Hurrians", *JAOS* 80, 1960, 100 vdd.

Ancak Urartu Uygarlığının oluşmasında, Hurriler'in dışında birden fazla etnik grup rol oynamış olmalıdır. Bu gruplardan en önemlileri Uruadri ve Nairi beylikleridir. Van Gölü havzasında yaşayan beyliklerin birleşmelerinde, başta demir olmak üzere zengin maden yataklarına yönelen dış güçler önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Demir Çağ'larının yöreye gelmesiyle başlayan demir işleme sanatı Urartu beyliklerine komşuları arasında bir ayrıcalık kazandırmış olmalıdır.[146]

Tam da bu noktada Asur krallarının bölge üzerine askeri seferlerini yoğunlaştırmalarının asıl nedeni ortaya çıkmaktadır. Bölgede kalıcı ve sürekli bir Asur egemenliğinin sağlanmasından ve hâkimiyet sınırlarını genişletmekten ziyade, bölgenin ekonomik zenginliği olan bakır ve demir madeninden faydalanmak, önemli geçiş ve ticaret yollarını elinde bulundurabilmek ve ayrıca gücünü ve üstünlüğünü pekiştirerek bölge halklarından sürekli olarak çeşitli vergiler alabilmekti.[147]

Daha ileride de Asur yazıtlarından bahsedeceğimiz üzere, Asur kralları bölgeye yaptıkları seferlerden söz ederken; bölge halklarından ağır vergi ve haraç aldığını, onların şehirlerini ve yerleşim merkezlerini yakıp yıktıklarını, çeşitli işlerle yükümlü kıldıklarını, büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri, altın, gümüş, bakır, demir, çeşitli madeni eşyalar, kereste, hububat ve şaraptan oluşan çeşitli haraç ve vergiler aldığını belirtirler.

I. Salmanasar'dan sonra tahta çıkan Asur kralları da daha sonra Urartu Krallığı'nın hâkimiyet alanı olacak olan bölgelerde yaşayan Uruatri, Nairi, Hubuşkia gibi konfederasyonlardan ve onların yaşadıkları bölgelere yaptıkları askeri seferlerden yazıtlarında bahsetmektedirler.[148]

Asur yazıtları Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin doğal kaynakları hakkında bilgi verirken, Asur'un bölge üzerinde oluşturmak istediği üstünlüğün amacı konusunda bilgi verir. Güneyden Asur tarafından gelen bu baskı ve yağma seferleri karşısında önce Uruatri ve daha sonra Nairi konfederasyonu oluşturularak Asur'a karşı birleşik bir güç durumu yaratılıp mücadele edilmeye başlanmıştır. Ancak bu dönem ile ilgili

---

[145] Van Loon 1966, 4; Piotrovsky 1969, 66; Tarhan 1978, 57
[146] Çilingiroğlu 1994, 27
[147] Tarhan 1978, 37
[148] Salvini 1967, 47; Piotrovsky 1969, 43–44; Burney 1971, 127

kaynaklar sadece Asur yazıtları olduğu için haliyle sadece Asur'un başarıları büyük bir övgüyle anlatılır ve konfederasyonların Asur'a karşı almış oldukları başarılardan söz edilmez.

Asur kaynakları her ne kadar tek yönlü olarak kendi başarılarından söz etse de, yakıp, yıkıp yok ettiğim dediği insan ve şehirlerin gerçekte hiçte öyle olmadığını ve bölgedeki güçlerin toparlanarak Asur için sürekli bir tehdit oluşturduğunu görmekteyiz. Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan seferlerin artması da bu iki beyliğin Asur için gerçekten tehlikeli olmaya başladığını doğrular. Van Gölü havzasında siyasi ve askeri açıdan örgütlenmiş en büyük birimler olan bu beylikler, Urartu tarihinin krallık öncesi (M.Ö. 1274–858) "Beylikler Dönemi"ni oluştururlar. Asur kralları, bölgeye yaptıkları tüm sefer ve müdahalelere rağmen Yakındoğu'da, Uruadri ve Nairi beyliklerinin temelini attıkları yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamışlardır.

4.2. KRALLIK DÖNEMİ

Nairi ve Uruadri feodal beylikler birliğinden merkezi otoriteye geçiş aşaması belirli bir süreci takip etmektedir. Konfederasyonların kendi aralarında birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmaları, Asur kaynaklarından anlaşılacağı üzere Lapturi/Lutipri (M.Ö. 880–860) zamanında başlamış olup, bir başka kabilenin beyi olan Arame/Aramu (M.Ö. 860–840) döneminde de bu birleşim süreci tamamlanmıştır.[149]

Bu süreçte, feodal beyliklerin kendine özgü, köklü ve geleneksel yönetim düzeninden, birdenbire krallık yönetimine geçilmemiş ve değişim bazı kurumların, hiyerarşinin, bürokrasinin ve krallık otoritesinin sağlanması sonrasında geliştirilmiştir.

[149] Tarhan 1980, 69,114

M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. VI. yüzyılın başları arasındaki bu dönem, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe klasik anlamda Urartu Devleti olarak tanımlanan "Krallık Dönem"dir.[150]

M.Ö. 858 tarihi Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beyliklerin bir liderin yönetimi altına girerek, krallık çatısı altında örgütlenmeye başladığı tarihtir.[151] Urartu Krallığının kendi içinde gelimini tamamlayarak ortaya çıkmasını Asur kralı III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) dönemine ait yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Asur kralı III. Salmanasar'a ait olan ve Balavat kapısının birinci bandında yer alan yazıtta ilk kez olarak bir Urartu kralından ve kentinden şöyle söz edilir; *"Urartulu Arame'nin şehri Sugunia'yı ele geçirdim*".[152] Asur kralının saltanatının başlarında düzenlediği askeri seferlerin resimlendiği Balavat kapısının bu bölümünde ateşe verilen Sugunia kenti de resmedilmiştir.[153]

Urartulu Arame ve onun krali kenti Sugunia ile ilgili olarak bilgi veren bir başka kaynak ise III. Salmanasar'ın tahtta yer aldığı ilk altı yılı kapsayan ve Kurkh Monoliti olarak adlandırılan yazıtlardır.[154] Bu yazıtlarda Sugunia'dan krali kent olarak bahsedildiğini görmekteyiz. Sugunia kentinin coğrafi konumu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Van Gölünün güney ve güneybatısında yer aldığı kabul görmektedir.[155] Sugunia'dan krali kent olarak söz edilmesi ve gölün güneybatısında yer alması Urartu Krallığının kuruluş yıllarında bu kentin güney eyaletlerinin idari merkezi olabileceğini gösterebilir.[156]

III. Salmanasar'ın tahta geçiş yılı kayıtlarında belirttiği gibi Van Gölünün güney ve güneybatısındaki Hubuşkia ve Nairi ülkelerinin Arame'nin ilk yıllarında hala bağımsız birer beylik olduğunu anlamaktayız. Nairi ülkesi M.Ö. 858 yıllarında Urartulu olmayan kral Kakia tarafından yönetilmektedir ve III. Salmanasar'ın yazıtlarında Hubuşkia kralı olarak yer almaktadır.[157] Bu tarihten sonra Asur yazılı

[150] Tarhan 1986, 285
[151] Çilingiroğlu 1994, 29
[152] ARAB, I, no. 614
[153] Piotrovsky 1967, 12; Piotrovsky 1969, 46; Çilingiroğlu 1994, 29
[154] ARAB, I, no. 598
[155] Piotrovsky 1967, 2
[156] Çilingiroğlu 1994, 30
[157] ARAB, I, no. 598,628,632

kaynaklarında Nairi ülkesi kralı olarak gösterilen bir kimsenin olmayışı, Nairi ülkesinin yeni kral Arame'nin idaresinde toplandığını göstermektedir. Asur kralı III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında (M.Ö. 856) Urartulu Arame ile birlikte bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun adı da karşımıza çıkar.[158] Krali kentin her zaman başkent olmamasına karşın Arzaşkun kentinin asıl yazılı kaynaklarında sık sık kullanılması ve konumu dikkate alınırsa M.Ö. 832 yılına kadar Urartu'nun başkenti olduğu benimsenebilir.[159]

III. Salmanasar, Arame'nin krali kentini ve çevresindeki diğer yerleşimleri yakıp yıktıktan sonra savaşçılarını kılıçtan geçirip kentleri yağmaladığından bahseder. Urartu toprakları içinde yer alan birçok kenti tahrip eden Asur kralı dönüşte yolu üzerindeki Nairi Denizi'nde silahlarını yıkayarak tanrılarına kurbanlar sunarlar.

Urartu Krallığının bilinen bu ilk başkentinin coğrafi konumu henüz kesinlik kazanmamış olmakla birlikte bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilki Van Gölünün kuzey ve kuzeybatısında Bulanık civarında yer aldığı doğrultusundadır.[160] Diğer bir görüş ise, Arzaşkun kentinin Van Gölünün doğu veya kuzeydoğusunda yer alabileceğini belirtir.[161]

Asur ordularının erken dönemlerden beri Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları seferlerin güzergâhları dikkate alınırsa, Arzaşkun kentinin Van Gölünün batısında, olasılıkla Bingöl'ün doğusunda bir yerlerde olması önerilebilir. Urartu'nun beylikler dönemindeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur.[162] Urartu Krallığı üzerine yöneltilen Asur seferleri III. Salmanasar'ın saltanatının çeşitli yıllarında devam etmiştir. Kralın on beşinci yıl seferi kayıtlarından anlaşıldığı gibi M.Ö. 844 yılında Urartu tahtında hala Arame bulunmaktadır.

"…Tunibuni ülkesinin geçitlerine girdim. Urartulu Arame'nin şehirlerini Fırat'ın kaynağına kadar tahrip ettim, yaktım, yıktım…" .[163]

---

[158] ARAB, I, no. 605; Sevin 2003, 204
[159] Çilingiroğlu 1994, 34
[160] Van Loon 1966, 7; Burney 1971, 130
[161] Piotrovsky 1969, 2
[162] Çilingiroğlu 1997, 23
[163] ARAB, I, no. 661

III. Salmanasar'ın yirmi yedinci yılı (M.Ö. 832) kayıtlarında Urartulu Seduri adının ortaya çıkışı ve Van yöresinde bugünkü halk tarafından "Madırburc" olarak adlandırılan Sardur burcunun üzerindeki yazıt Urartuların sessizliğini bozar. Bir Urartu kralına ait olduğu bilinen ilk yazıt olan Sardurburcu yazıtı Asur dilinde yazılmış olmasına karşın Urartu için yeni bir dönemin başladığının habercisidir.

I. Sarduri (M.Ö. 840–830) devletin başkenti Van Ovası içindeki yalçın kayalığın üzerinde kurulmuş bulunan ve Asurlular'ın Turuşpa dediği Tuşpa'ya taşınmıştır. I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö. 830–810), Menua (M.Ö. 810–785/80), I. Argişti (M.Ö. 785/80–760) ve II. Sarduri (M.Ö. 760–730) dönemlerinde Urartu Devleti'nin gücü doruğa ulaşmıştır. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat ırmağı ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu[164] (Harita 1).

Asur kralı III. Tiglath-pileser (M.Ö. 745–727), 743 tarihinde II. Sarduri'yi, koalisyon ordularıyla birlikte Adıyaman-Gölbaşı yöresinde bozguna uğratınca Urartu egemenliğine büyük bir darbe vuruldu. II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa (M.Ö. 730–713) döneminde Urartu güneyden Asur kralı II. Sargon'nun (M.Ö. 721–705), kuzeyden de göçebe Kimmerler'in saldırısına uğradı. Kutsal kent Musaşir'in Asurlular'ın eline geçmesiyle (714) I. Rusa bu felakatlere dayanamayıp yaşamına son verdi.[165]

I. Rusa'yı izleyen kral II. Argişti (M.Ö. 713-?) ve oğlu II. Rusa (M.Ö. 675'ler) dönemlerinde yeni bir kalkınma hamlesi başlatıldı. Bütün bu gayretlere karşın Urartu Devleti'nin VII. yüzyılın ortalarında başlayan gerilemesi durdurulamadı. II. Rusa'yı III. Sarduri (M.Ö. 640'lar), III. Rusa ve IV. Sarduri gibi güçsüz krallar izledi. Urartu Devleti VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir. Her ne kadar Nabopalassar (M.Ö. 625–605) dönemi (609 yılı) Yeni Babil Devleti Belgeleri ile Pers kralı Dareios'un (M.Ö. 521–486) kayıtlarında Uraştu olarak geçmekteyse de bunun yalnızca bir bölgeyi ifade etmek amacıyla coğrafi kavram olarak kullanıldığı açıktır.[166]

---

[164] Sevin 2003b, 204
[165] Sevin 2003b,206; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü,* (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 109
[166] Sevin 2003b, 210; Salvini 2006, 129

5. URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE YUKARI FIRAT HAVZASI

Yukarı Fırat bölümünün M.Ö. 13.yüzyıldan itibaren bölge siyasetine yön veren güçlerin bir çekişme alanı olduğunu görmekteyiz. Şüphesiz bölgenin stratejik konumunun yanı sıra yeraltı ve yer üstü kaynaklarının da Ortadoğu siyasetini etkileyen imparatorluklarının dikkatini çekmiş olması kaçınılmazdır. Orta Anadolu'da Hitit ve sonradan bağlaşığı konumuna getireceği Mitanni, Asur Krallığı ile Hitit arasında tampon bir bölge oluşturmaktaydı. Ancak Hititler Doğu Anadolu'nun batı kısmında yer alan İşuwa'yı ortadan kaldırdıktan sonra Mitanni'ye yönelmiş ve Asur'un kuzeye doğru yönelimini bir süreliğine de olsa engellemeye çalışmıştır.

Hititler'in, siyasi birliklerini kurduktan sonra, ilgilerini Güney-Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya yönelttiği görülür. Bunun nedeni de, M.Ö. II. binyıl başlarında Asurlular'ın, Anadolu-Mezopotamya arasında organize ettikleri gelişmiş ticaret ağı sayesinde ayaklarına gelen hammadde ve ticari unsurlardan yoksun kalmaları görülmektedir. Sonuçta, Hititler, ihtiyaçları olan hammaddeyi elde etmek ve ticarete hâkim olmak için bütün güçlerini güneye yöneltmişlerdir. Aynı şekilde, Hititler'in Akdeniz'e inme arzuları da bu amaçlara yöneliktir.

M.Ö. XIII. Yüzyılda Anadolu'da, Hitit imparatorluğu en güçlü siyasi birliği oluşturmaktaydı[167]. Ve bu dönemde Hitit tahtında yer alan III. Hattuşili (M.Ö. 1275–1250) içte ve dışta çeşitli başarılar elde etmiş, özellikle kuzey sınır boylarında yerleşen Kaşka'lar üzerine yaptığı seferler sonucunda kutsal kent Nerik'i ele geçirmişti.[168]

Bu dönemde Hitit kralı Mısır ile iyi ilişkiler geliştirebilmek amacıyla (M.Ö. 1270) yaklaşık olarak 16 yıl süren Kadeş savaşının antlaşmasını imzalamıştır. Ayrıca Mısır ile ilişkilerini daha güçlendirmek amacıyla da kızını Mısır'a gelin olarak göndermiştir.

---

[167] Muhibe Darga, *Hitit Sanatı,* İstanbul, 1992, 11
[168] Ali Dinçol , "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I,* İstanbul, 1982, 44

Hitit kralının Mısır ile iyi ilişkiler kurmak için gösterdiği çabaların nedeni Güney Anadolu'ya yaklaşmak isteyen Asur gücüne karşı daha iyi mücadele edebilmekti.[169]

M.Ö. II. Binyılın son çeyreğinde Orta Anadolu'da son dönemlerini yaşamakta olan Hitit imparatorluğu ve onun güneydoğusunda bulunan Mitanni (Hanigalbat) İmparatorluğu ile Yakındoğu'nun en güçlü devleti olan Asur Krallığı Yakındoğu tarihine yön veren etkili güçler olarak ön plana çıkmaktaydı. Hitit imparatorluğunun sınırları bu dönemde; Kuzey Suriye'ye, etki alanı da Kuzey Mezopotamya'ya ve Hurrilerin M.Ö. 1500 yıllarına doğru kurmuş oldukları Mitanni'ye değin genişlemiş, Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki Hurri kökenli "İşuwa " krallığı ele geçirilmişti.[170]

Hitit'in Mısır ile geliştirmeye çalıştığı dostluğun bir benzerini Asur ile de geliştirmeye çalıştığını görmekteyiz. Özellikle Hitit Kralı IV. Tudhaliya'nın (M.Ö. 1250–1220) I. Salmanasar'a ve I. Tukulti-Ninurta'ya tahta çıkmaları nedeniyle gönderdiği mektuplar bu durumu ve ilişkilerin derecesini yeterince ortaya koymaktadır.[171]

Ancak Hitit'in bu iyi niyet gösterileri Asur'u Kuzey Suriye toprakları üzerinde egemenlik kurma isteğinden alıkoyamamıştır. Hitit imparatorluğunun Mitanni'yi yaklaşan Asur tehlikesine karşı bir tampon devlet olarak yaşatmak arzusu da başarısızlığa uğrayınca Asur'un Hitit üzerindeki baskılarını daha da arttırdığını görmekteyiz.[172]

M.Ö. II. bin yılın son çeyreğinde, Kuzey Mezopotamya'ya egemen olan Huri-Mitanni Devletinin yıkılmasıyla, Asur ve Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki bu tampon devletin ortadan kalkmasıyla Önasya dünyasındaki siyasal dengeler bozulur. Asur Devleti, bölgede süper güç olma yolunda mücadeleye başlar. Bu devletin amacı, Doğu Akdeniz Bölgesi ve ticaretini ele geçirmek ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin zenginliklerini sömürebilmektir. Asur'un yaptığı bu mücadele güçlü bir ekonomiyi

[169] Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 16
[170] Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003b, 174
[171] Dinçol 1982, 80
[172] Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, 3–4

gerekli kılmaktadır. Bunun için gerekli olan ekonomik unsurlar da (maden yatakları, verimli topraklar, hayvan sürüleri vb.) Doğu Anadolu Bölgesi'nde mevcuttur. Bu yüzden, Asur'un bu bölgeye yaptığı askeri seferler, gerçekte ekonomik nedenlere dayanmaktadır.[173]

Yine bu dönemde Hitit imparatorluğu ve Mısır krallığı ile birlikte Asur krallığının yazılı belgelerinde Van Gölü çevresine askeri seferlerin düzenlendiği dikkat çekmeye başlar. İlk olarak M.Ö. 1274 yılında gerçekleştirilen bu seferler, Van bölgesinde yaşanmaya başlayan bir siyasal değişimin de habercisi olurlar.[174]

Asur Kralı I. Salmanasar döneminde Mitanni Asur egemenliğine girer. Böylece Asur krallığı Kuzey Suriye'ye ve oradan Anadolu'ya giden önemli ticaret yollarına egemen olmuş ve ülkesine önemli tarımsal alanlar ve yeni kentler katmıştı. Mitanni imparatorluğunun Asur lehine el değiştirmesi, Asur krallığını kısa sürede bölgenin ekonomik ve askeri yönden en güçlü topluluğu haline getirmiştir. Kuzey Suriye'deki ticaret yollarının ve verimli tarım alanlarının yanında bölgede yer alan önemli maden kaynakları Asur için vazgeçilmez ihtiyaçlardı.

Altın, gümüş, bakır ve demir cevheri Uruadri ve Nairi ülkeleri olarak tanımlanan Van Gölü havzasında bol miktarda bulunmaktaydı.[175]

Özellikle demir madeninin silah yapımındaki tartışmasız üstünlüğü Van Gölü havzasının önemini bir kat daha arttırmıştır. Asur kralları bu nedenle, Anadolu'daki demir ve bakır madenlerine giden güzergâh üzerinde bulunan Mitanni ülkesinin ele geçirilmesini, yöredeki Hitit gücünün etkinliği sona erince tamamlamıştır. Böylece Asur kralları Uruadri ve Nairi ülkelerindeki maden kaynaklarına çok daha rahat ulaşma imkânına sahip olmuştur. Uruadri ve Nairi adlarının bu dönemde tarih sahnesine çıkması, Mitanni'nin ele geçirilişi ve Asur'un bölgeye girmesi sonucu oluşmuştur.

---

[173] Koçak-Şahin 2002, 357; Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T.Tarhan, *M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1978, 47 vd.; Tarhan 1982, 70.
[174] Çilingiroğlu 1997, 16
[175] Oktay Belli, "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, 365 vd.; *a.y.,* "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", *Anadolu Demir Çağları*, Ed. A. Çilingiroğlu, İzmir, 1987, 89 vd.

Hitit imparatorluğunun içinde bulunduğu zorluklar ve Hitit otoritesinin iyice zayıflaması, M.Ö. 1200 yıllarında "Deniz Kavimleri" olayının Anadolu'da yaşanması ile birlikte Hitit yazılı kaynakları tamamen susar. Sadece dönemin Mısır Firavunu III. Ramses'e ait olan ve Medinet Habu'da bulunmuş yazıtlarda bu olaylar şu şekilde anlatılmaktadır;

"... Yabancı ülkelerde ve adalarda karışıklık yarattılar. Bütün insanlar savaşta hareket halindeydiler. Hiç bir ülke onların silahlarına karşı koyamadı. Hatti, Kode (Kizzuwatna), Kargamış, Arzawa ve Alasiya (Kıbrıs). Bu ülkeler tahrip edildi. Onlar Mısır'a doğru ilerliyorlardı. Onların dilleri Pelesed, Şekeleş, Jeker, Denyen (Danuna) ve Veşeş idi. Kollarını ülkelerin üzerine uzatmışlar ve kalpleri "planlarımız başarılı olacak" diye inanıyordu".[176]

Mısır Firavunu III. Ramses'in yazıtlarında "Deniz Kavimleri" olarak adlandırılan bu toplumlar, Balkanlar, Yunanistan, Batı Anadolu, Ege ve Akdeniz kıyı şeridini etkileyen göçün Mısır'da durdurulabilen bölümünü oluşturmaktaydı.[177]

Büyük Hitit imparatorluğu bu göçlerin de etkisiyle, yaklaşık 400 yıllık bir süreçten sonra M.Ö. 1190 yıllarına doğru büyük çapta son buldu. Başkent Hattuşa yakılıp yıkılarak ıssızlaştı ve Anadolu büyük bir kargaşa ve çöküntünün içinde sürüklenmeye başladı. Önce Mitanni daha sonrada Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla Anadolu'da çok önemli siyasal boşluklar oluştu. Anadolu'nun güç hâkimiyeti, Mezopotamya'nın büyük gücü olan Asur Krallığının lehine gelişti.[178]

Anadolu'da M.Ö. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında olduğu gibi bir kez daha irili ufaklı güçler arasında paylaşıldı ve çekişme alanı haline geldi. Hititlerin amansız düşmanı Kaşka'lar (Asurca-Kaşku) Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm Orta Anadolu'yu ellerine geçirdiler. Kafkaslar yoluyla gelen Muşkili halklar Doğu Anadolu'nun Fırat kavsi içinde yer alan, Alzi (Elazığ) bölgesine yerleşmeye başladılar.[179] Muşki halkı, Alzi ülkesini Hitit'in yıkılışından hemen sonra işgal

[176] N.K. Sandars, *The Sea Peoples. Warriors of the Ancient Mediterrenean*, London, 1978, 119
[177] Sevin 2003, 195
[178] J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara, 2001, 170 vd.
[179] Sevin 1991, 51–56

etmiştir. Daha sonra güneydoğuya ilerleyen Muşkiler Kutmuhi ülkesini ele geçirerek Asur için Fırat'ın her iki yakasında da tehlikeli olmaya başlamışlardır.[180]

Trakyalı göçmenler, Batı Anadolu'nun kuzey bölümüne yerleşirken, Sami kökenli Aramiler ise Kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeye başladılar.

Siyasal ve kültürel açıdan önemli değişmeleri başlatan bu gelişmeler, Tunç Çağı'nın sonu Demir Çağı'nın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu dönemde Eski Anadolu ve Önasya dünyasının önemli bir halkasını oluşturan Urartular, kurdukları devlet ve yüksek kültürleri ile Anadolu uygarlıklarına çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

HİTİT, ASUR VE URARTU YAZITLARINDA GEÇEN YER ADLARI

Alzi: Hitit yazıtlarında Alşe ya da Alzi, Orta Asur dönemi yazıtlarında Alzi ve Enzata, Yeni Asur yazıtlarında Alzi, Enzi ve Enzite, Urartu yazıtlarında da Alzi[181] olarak anılmaktadır. Daha sonra Yunan, Roma ve Ermeni kaynaklarında ise Anzitene, Alznik, Alzn/ Arzn ve Arzanene şeklinde geçen yer adları Alzi'nin bu döneme kadar uzayan değişik formları olarak gösterilmektedir.

Bu yazılışlardan, Boğazköy metinlerinde karşımıza çıkan Alşe'nin Akadça yazan kâtiplerce kullanıldığı ve aynı metinlerde sık sık geçen Alzi'nin karşılığı olduğu kabul edilmektedir. Enzi ve Enzite adları ise, III. Salmanasar'ın yazıtlarında açıkça görüldüğü gibi birbirinin yerine kullanılmaktadır. Asur yazıtlarındaki "İşuwa'nın Enzite'si"[182] ifadesi ile Hitit yazıtlarında Fırat'ın öte tarafı olarak belirtilen Alzi ve Urartu yazıtlarında Malatya'ya kadar uzanan seferlerde anılan Alzi adının aynı yer için kullanıldığı benimsenmektedir. Alzi ve Enzi adları III. Salmanasar'ın 3. yılı seferlerinde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Ayrıca siyah Obelisk'te[183] Alzi ülkesinden sonra ve Kurkh Monoliti'ndeki[184] Enzite ülkesinden sonra olduğu gibi

[180] Charles A. Burney, *The Peoples of the Hills*, London, 1971, 161
[181] Diakonoff-Kashkai 1981, 7
[182] ARI, II, no. 12; ARAB, I, no. 221
[183] ARAB, I, no. 564
[184] *a.g.e.,* no. 604

Suhme ülkesi gelmektedir. Bu vesileyle Alzi'yi de Enzi/Enzite gibi Suhme ve Murat nehrinden önce İşuwa ülkesi içinde aramak gerekmektedir.

Alzi'nin yeri konusundaki görüşlere temel olan kanıtlar, onun İşuwa ve Arzania (Murat) ile olan ilişkisinden güç almaktadır. Kurkh Monoliti'nde geçen, Enzite'den hemen önceki Namdanu adı ve bu adın Asur yazıtlarındaki Amadani, Madani ve dolayısıyla modern Maden ile aynı olabileceği belirtilmektedir.[185] Buradan hareketle Alzi geçidinin de Maden Dağı ile ilişkili Ergani-Maden geçidi olabileceği savunulur. Kısaca Alzi ülkesi günümüzdeki Elazığ bölgesine konumlandırılmaktadır.

Şupa: İlk defa M.Ö. 2. binin ilk yarısına ait Kültepe metinlerinde Şupa-na olarak geçen[186] bu bölge daha sonra Urartu yazıtlarında Şupa-ni[187]ve Asur yazıtlarında da Şuppa olarak görünür. Palu yazıtında Şupa, Menua'nın Fırat kavisine, Meliteialhe Krallığı'na kadar uzayan bir seferin anlatımı içinde[188], I. Argişti'nin Horhor kroniğinde Hate ülkesi[189], III. Tiglat-Pileser'in yazıtında[190] ise Alzi ülkesiyle ilişkili olarak kullanılmıştır.

Şupa'nın Fırat'ın sol kıyısına doğru uzayan Hate ve kavis içindeki Alzi ülkeleri ile ilişkili ve Urartular'ın hâkimiyet altına aldıkları bir alanda yer aldığı kabul görmektedir.[191]

Şupa ülkesinin lokalizasyonu yapılırken klasik dönem kaynaklarının verdikleri bilgilerden de yaralanılmaktadır. Strabon'un[192] sözünü ettiği, Malatya'nın karşısında olan ve doğu sınırı Fırat tarafında belirlenen Sophene'nin Şupa-ni ile Tomisa'nın ise yine Urartu yazıtlarında geçen Tumuşki ile aynı olduğu kabul edilmektedir.[193] Tumuşki İzoli yazıtında[194] II. Sarduri'nin, askerlerinin arasında Fırat'ı geçtiği

[185] H. F. Russel, "Salmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assryrian Sources*", AS 34*, 1985, 171
[186] Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler*", Belleten X/39*, 1946, 399
[187] Diakonoff-Kashkai 1981, 77
[188] Köroğlu-Dinçol 1989, 123–129; CICh, no. 31; UKN, no. 39; HChI, no. 25
[189] UKN, II, no. 128; HChI, no. 81,82; CIChI, no. 112
[190] Wisemann 1956, 120
[191] Hauptmann 1969, 21; Diakonoff-Kashkai 1981, 77; Çilingiroğlu 1984, 16
[192] Strabon, *Coğrafya, XII* (Çev. A. Pekman) İstanbul 1969, 2
[193] Diakonoff-Kashkai 1981, 88
[194] Kalaç 1956, 349–354; UKN, no. 58; HChI, no. 104; Çilingiroğlu 1984, 104

noktadaki bir şehir olarak belirtilir. Fırat'ın modern Malatya- Elazığ karayolunun da geçtiği Kömürhan yakınında geçildiği dikkate alınırsa Tumuşki Kömürhan ile İzoli arasında bir noktaya lokalize edilmektedir.

Şebeteria: Şebeteria'nın bugünkü Palu[195] ya da biraz daha batısı[196] olduğu genellikle benimsenmiştir. Menua'ya ait olan Palu yazıtından yörenin bu kral döneminde Urartu egemenliğine geçtiğini anlıyoruz. Yazıtta kralın Şebeteria ülkesini yendikten sonra bu şehirde bir tapınak yaptırdığı vurgulanır.

İşuwa: Hitit İmparatorluk dönemi yazıtlarında İşuwa şeklinde geçen yer adının Asur yazıtlarındaki İşua ile aynı olduğu kabul edilmektedir. Hitit metinlerinde yöre Fırat (Puratti) geçildikten sonra girilen ülkedir. Örneğin I. Şuppiluliuma döneminde (M.Ö. 1380–1340) Mitanni prensi Mattiwaza ile yapılan anlaşmadaki "…Fırat'ı geçtim ve İşuwa'ya girdim…" ifadesi, İşuwa'nın batıda Fırat ile başladığını açıkça belirtmektedir. I. Şuppiluliuma döneminde, Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki Hurri kökenli İşuwa Krallığı ele geçirilmiştir.[197] Yörenin kuzeydoğu, doğu ve güney sınırı konusunda daha çok Asur yazıtlarından yararlanılabilir. I. Tiglat-Pileser (M.Ö.1115–1077)[198] ve III. Salmanasar (M.Ö. 858–824)[199] dönemlerinde adı geçen ülke Alzi-Enzi ile ilişki içindedir.

Özellikle ayrıntılı bir tanımın yapıldığı Kurkh Monoliti'nde İşuwa'dan önce adı geçen Namdanu Dağı'nın modern Maden Dağı ile ilişkisi kabul edildiğinde, ülkenin güney sınırının Dicle'nin kaynakları ve Toroslar tarafından belirlendiği söylenebilir. Yazıtın devamından da açıkça anlaşılacağı üzere kuzeybatı ve batı sınırı Arsania (Murat) tarafından belirlenmektedir. Bu haliyle İşuwa ülkesi kabaca Elazığ bölgesine konumlandırılabilir.

Suhme: İlk defa Hitit ve daha sonra Asur yazıtlarında Suhme, Suhne, Suhni gibi şekillerde görülen adların aynı ülke için kullanıldığı benimsenmektedir.[200] Daha açık ifadelerin kullanıldığı Asur yazıtlarında, özellikle I. Tiglat-Pileser ve III. Salmanasar

[195] Diakonoff-Kashkai 1981, 80; Çilingiroğlu 1984, 16
[196] Sevin 1979, 87
[197] Sevin 2003, 174
[198] ARI, II, no. 12; ARAB, I, no. 221
[199] ARAB, I, no. 604
[200] Parpola 1970, 315

dönemlerinde Suhme, Alzi/Enzi ülkesi ve Arsania (Murat) ırmağı geçildikten sonra gidilen ülkedir.

5.1. URARTU KRALLIĞI YAZILI KAYNAKLARI

M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında sonra başlayan Urartu belgeleri bölgemizden Menua'nın baba tahtına oturmasından sonra söz etmeye başlarlar.

Urartu krallarının, Asur belgelerinde M.Ö. XIII. yüzyıl ortalarından beri Alzi-Enzi, Şupa, İşuwa olarak gördüğümüz bölgeye ve geç Hitit Krallıkları üzerine yaptıkları seferleri anlatan yazıtları toplam on dört adettir. Asur'dakilerin çeşitliliğine karşılık, yöre ile ilgili bu Urartu belgeleri Bağın'dakinin dışında adeta formülleştirilerek kayalara oyulmuş zafer yazıtlarıdır.

5.1.1. Menua (M.Ö. 810–786)

Menua'nın tek başına egemen olduğu tarih olarak M.Ö. 810 kabul edilmektedir.[201] Menua döneminde Urartu Krallığı daha güçlü ve organize olmuş durumdadır. Menua'nın saltanatının erken yıllarında askeri faaliyetlerin yanında bayındırlık faaliyetlerine daha fazla ağırlık verilmesinin başlıca nedeni budur. Menua'nın askeri amaçları, başkent Tuşpa'dan çeşitli yönlere giden yollar üzerinde yaptırdığı kalelerin ve diktirdiği yazıtların dağılımından rahatlıkla anlaşılabilmektedir.[202]

Patnos Aznavurtepe Yazıtı

Van'dan Ağrı'ya giden yol üzerinde, Aladağ'dan Patnos Ovası'na uzanan 300m yüksekliğindeki bir tepede yer alan Aznavurtepe Kalesi, kale tapınağı içinde bulunan yazıt Menua dönemine tarihlenmektedir. Kaleye girerken tapınak kapısının sağ tarafında, duvarın dış cephesinde bulunan bir taş blok üzerinde yer almaktadır (Resim: 1).

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İşpuinioğlu Tanrı Haldi'nin kapılarını yaptırdı. Aludiri şehri için egemenlik için bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua İşpuinioğlu Tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına

[201] Veli Sevin, *"Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*", İstanbul 1979, 14,15
[202] Çilingiroğlu 1994, 55

oturduğu zaman, Şatiru ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Huradinaku şehrini aldı, Gidimaru şehrini aldı, Şatiru ülkesini aldı. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İşpuinioğlu sefere çıktı. Huradinaku şehrin aldı. Giamaru şehrini aldı. Şatiru ülkesini ve Tarzu'anana şehrini aldı. Buştu ülkesine ve Malmali ülkesine ilerledi. Krallar hiçbir zaman Huradinaku şehrini yenememişti, hiç kimse onu yağma etmemişti. Tanrı Haldi onu Menua İşpuinioğluna verdi. Huradinaku şehrini yendi ve yerle bir etti. Aynı yıl Alzi ülkesinde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. Menua İşpuinioğlu için Qutume şehrini yerle bir etti, Alzi ülkesini aldı, Şaşnu ülkesini aldı. Qutume şehrinde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi… Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün dünyanın tanrıları… Sebze bahçeleri… Meyve bahçeleri… Şurilipi ülkesinde… Menua'nın krallığına (?) ait olayları taşa yazdı".[203]

Van Müzesi'nde Bulunan Yazıt

Van'ın Surp Pogos Kilisesinin duvarında bulunmuş olup, ortasında yuvarlak oyuklu kareli bir bazalt bloğun iki yüzünde yer alan bu yazıt olasılıkla Menua'nıın yıllıklarından bir parçadır.

Sağ Yüzü

"*Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İşpuinioğlu der ki : … Mani ülkesine karşı sefere çıktığım zaman bu ülkeyi yakıp yıktım. Savaşçıların aynı yılında sefere çıktım. … Şurişilini şehrinin ülkesini ve Tarhigamani şehrini yendiler. … Şadalehini, … Hatti ülkesindeki kayalık … bölgesinden, … Alzini ülkesinin … bölgesinden 2113 insan bu yılın insan sayısıdır. Kimilerini öldürdüm, kimilerini canlı götürdüm, o sayı içinde erkek olanları orduya geri götürdüm".*[204]

Palu Yazıtı

Murat Suyu (doğu Fırat) nehrinin sağ kıyısındaki Elazığ'a bağlı Palu ilçe merkezinin 1 km. doğusunda bulunmakta olup, iri bir kayaya kazılmış büyük bir nişin içinde yer almaktadır (Resim: 2).

---

[203] Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" , *Anadolu* V, 1960, 133; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul 2006, 73–76

[204] CICh, no. 19; UKN, no. 28; HChI, no. 16

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Şebeteriani şehrinin ülkesinin yendi, Huzana şehrinin ülkesini yendi. Şupani şehrini yendi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua İşpuinioğlu sefere çıktı. Şebeteria şehrinin ülkesini yendi. Huzana şehrinin ülkesini yendi. Şupani şehrini yendi. Hatti ülkesine dek ulaştı. Tanrı Haldi'ye bu yazıtı diktirdi. Şebeteria şehrinde Tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı. Şebeteria şehrinde… Meliteialhe şehrinin kralını haraç ödeme koşulu altında hayatını bağışladı. Tanrı Haldi büyüklüğüyle, Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler…".[205]

Bağın Yazıtı

Bu yazıt Elazığ-Harput'un Kızılkale'sinden, Palu'nun 29 km. kuzeybatısında Mazgirt'in doğusunda Peri suyun sağ kıyısındaki Bağın (Balin) köyüne götürülmüştür. Parça A, Elazığ Müzesi'nde, parça B ise, Bağın ırmağının ötesinde bulunan Ortaçağ'a ait kalesinin duvarı içinde bulunmaktadır. İki parçalı bazalt stel olarak yer almaktadır.

Ön Yüzü-Parça A

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi'ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Orada, vali olarak Titiani'yi atadım.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi'ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle…"

Parça B

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi'ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi".

[205] CICh, no. 31; UKN, no. 39; HChI, no. 25; Kemalettin Köroğlu- Ali Dinçol, "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not" , *AnAr, XI*, 1989, 123–129; Payne 2006, 70,71

Arka Yüzü -Parça A

"*Orada, Titia'yı vali olarak atadım.*

Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler…".[206]

5.1.2. I. Argişti (M.Ö. 786–764)

IV. Yıl, Horhor Kroniği

Krala ait bu yazıt Van kalesinin batı ucunun güney tarafında, "Kral Argişti odaları" olarak adlandırılan bir odaya doğru inen merdivenlerin solunda bulunmaktadır. "Horhor" denen ana kayaya kazılmış olup, "HorhorYıllığı" olarak bilinir (Resim: 3). Yazıt birkaç sütuna bölünür. Büyük bir parça, Van şehrinin bir bombardımanı sebebiyle bozulmuştur. Birinci sütunun üst kısmı küçük bir niş içinde bulunmaktadır. Van'daki Surp Sahak Kilisesinde bulunan kopyası okunmasında yardımcı olmuştur (Resim: 4, 5).

II. Sütun

"1.280… at, … büyükbaş hayvan ve 126.000 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl zarfında yaptım. Argişti güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır.

Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Hati ülkesini yendi, kral Hilaruada'nın ülkesini yendi. Onları Argişti önüne yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü, Tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti Menuaoğlu der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya, Tanrı Şivini'ye ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argişti Menuaoğlu der ki: Tanrı Haldi, ordunun önünden gitti. Hati ülkesine karşı sefere çıktım. Niribai ülkesinin vadisini fethettim, … ülkesinin tahkimatlı Urmani şehrini güç kullanarak aldım. Krali Adani şehrini fethettim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati ülkesine karşı sefere çıktım. Tuatehini boyunun ülkesini ve Melitea

[206] CICh, no. 33; UKN, no. 42; HChI, no. 73; Hans Peter Schaeffer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balin)", *IM, XXIII-XXIV*, 1973–1974, 33–37

şehrinin güney tarafını bıraktım. Meliaini havzası… siri altındaki Piteira şehrine, Marmuani ülkesine ve Qa…ani ülkesine kadar ilerledim. Erkek ve kadınları götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadınları götürdüm, toplam 29.284 kişi o yılın insan sayısıdır. Kimlerini öldürdüm, kimilerini canlı götürdüm. … at, 17.962 büyükbaş hayvan ve … küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argişti Menuaoğlu der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl zarfında gerçekleştirdim".[207]

V. Yıl Horhor Kroniği

Van'ın Surp Sahak Kilisesinde Bulunmuştur**.**

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini yendi. Qihuni ülkesinin şehrini yendi. Onları Argişti önüne yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü, Tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Argişti Menuaoğlu sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Gölün kıyısında bulunan Qihuni ülkesinin şehrini yendim. Alištu şehrine kadar ilerledim. Kadın ve erkekleri sürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argişti Menuaoğlu der ki: Biainili ülkesinin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Irpuni şehrini yaptırdım. Yer kır idi. Ve orada hiçbir şey yapılmamış idi. Orada büyük işler yaptım. Hate ve Şupani ülkelerinden 6(?).600 savaşçı oraya yerleştirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti Menuaoğlu der ki: Egemen olan Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına, tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda ülkesine karşı sefere çıktım. Uburdalhi'nin kralı, İşhuburani'den ülkesini kazandım".[208]

5.1.3. II. Sarduri (M.Ö. 764–735)

Bu yazıt Van'ın Surp Pogos Kilisesi içinde bulunmuştur. Bir parçası Van Müzesi'ndedir. Altı eksik olan bazalt bir stelin iki parçası üzerinde yer almaktadır (Resim: 6,7).

Arka Yüzü (Sol Yanı)

[207] UKN, II, no. 127; HChI, no.80; Payne 2006, 151,152
[208] UKN, II, no. 128; HChI, no. 81,82; CIChI, no. 112; Payne 2006, 157,158

"… Tanrı Haldi… haraç ödemesi koşulu altında hayatını bağışladı. … Sarduri … oradan … boyun eğdirdim … Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılara tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. … Bana yol gösterdiler. … Tumişki şehri … Tanrı Haldi … o gün sefere çıktım. … güneydeki şehir … ülkenin ili(?) … şehre kadar … elli savaş arabasına el koydum. … 39 kale … savaşın … Sasini şehrini … güç kullanarak aldım. … erkek ve kadınları oradan götürdüm. … kaleyi yakıp yıktım. … Sarduri der ki: … Melitea şehri … geldi. … Melitea şehrinin kralı … yere kapandı … haraç ödemesi koşulu altında hayatını bağışladım".[209]

İzoli (Habibuşağı) Yazıtı

Fırat ırmağının sol (doğu) kıyısında, Malatya-Elazığ yolunun yakınında ve Kömürhan köyü ile İzoli köyü arasındaki Habibuşağı Urartu kalesinde bulunmaktadır. Şimdi bu yazıt baraj suyu altında kalmıştır. Bu en batıda bildiğimiz Urartu yazıtıdır. Irmağa bakan ve anakayaya kazılmış dikdörtgen bir nişin arka duvarında yer almaktadır. Surp Pogos stelinin arka yüzünün kopyasıdır (Resim: 8).

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Onun silahları öldürücüdür. Meliteialhe ülkesinin kralını, Şaşu'nun oğlu Hilaruada'yı yendi. Sarduri Argiştioğlu'nun önüne yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü, Tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Sarduri Argiştioğlu sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat pürüzsüzdü, durgundu. Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Egemen olan Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına, tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Bana yol gösterdiler. Tumeişki şehrinin önünde savaşçılarımın arasında karşıya geçtim. Aynı gün ülkeye karşı sefere çıktım. Qalani ülkesinin ilini güneyinden geçtim. Melitea şehrinin kuzeyindeki dağlık bölge olan Karnişi'ye kadar ilerledim. Zapşa şehrinin ötesindeki Muşani'ye kadar ilerledim. Bir gün içinde on dört kale ve seksen şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Sasini şehrini kuşattım. Tahkimatlı krali Hilaruada şehrini güç kullanarak yendim. Sığır, erkek ve kadınları oradan sürerek çıkardım. Sarduri der ki: Yola koyuldum. Melitea şehri alınsın diye buyurdum. Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı, ayaklarıma sarıldı. Merhamet ettim. Oradan altın ve gümüş götürdüm. Biainili ülkesine yağma

[209] UKN, no. 156; HChI, no. 102; CIChI, no. 129; Payne 2006, 234,235

malı olarak bir sürü sığır götürdüm. Haraç ödemesi koşulu altında hayatını bağışladım. Dokuz kale oradan kazanıp kendi ülkeme ekledim. Hazani, Gaurahi, Tumişki, Asini, Maninu, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe, Querayitaşe ve Melviani şehirlerini ülkeme ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri Argiştioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Sarduri der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel tahrip et!" derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler.[210]

Analı-Kız Yazıtları

II. Sarduri'ye ait diğer bir yazıt, niş ve kaide in-stu Van kalesinin kuzey yamacında, stel ise bugün 6 büyük parça ve 22 küçük parça halinde Van Müze'sinde bulunmaktadır. Hazine kapısı veya Analı kız olarak bilinen ana kayaya kazılmış bir niş ile stel ve kaide üzerinde 7 tane yazıt yer almaktadır.

Stelin Arka (Kuzey) Yüzü

"… Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna bu kahramanlıkları bir yıl zarfında yaptım. Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Qumahalhi ülkesini yendi ve Sarduri Argiştioğlunun önüne çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Sarduri Argiştioğlu sefere çıktı. Sarduri der ki: Qumahalhi ülkesinin kralı Kuştaşpili bağımsızdı. Hiçbir Urartu kralı orayı ziyaret etmemişti. Sarduri Argiştioğluder ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya, Tanrı Şivini'ye ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına, düşman ülkelerinde tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Bana yol gösterdiler. Qumahahali ülkesine karşı sefere çıktım. Tahkimatlı krali Wita şehrini güç kullanarak yendim. Göl bölgesindeki krali Halpa şehrini yendim. Paralani krali şehrini aldım. Qumahalhi ülkesinin kralı Kuştaşpili huzuruma çıktı ve yere kapandı. Onu kaldırdım. Bana haraç olarak 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 parça giyim eşyası, 2.000 bakır kalkan, 1535 bakır kâse verdi…".[211]

Bahçecik Yazıtı

[210] M. Kalaç, "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Belleten, XX*, 1956, 349–354
UKN, no. 58; HChI, no. 104; Çilingiroğlu 1984, 104; Payne 2006, 236–239
[211] UKN, no. 155 E; HChI, no. 103; CIChI, no. 132 A

Elazığ Müzesinde bazalt bir blok üzerindedir (Resim: 9).

“ *Argişti oğlu Sarduri bu Susi'yi ve kusursuz bir şekilde bir kale Tanrı Haldi'ye yaptırdı. Tanrı Haldi … ona Sardurihinili adını verdi. Sarduri der ki: Zaiani'yi ülkede, Melitea şehrine kadar, Qumaha şehrine kadar, Arme ülkesindeki Nihiria şehrine kadar ve Hasime ülkesine kadar vali olarak yönetmek için, atadım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle…".*[212]

5.1.4. II. Rusa (M.Ö. 685–645)

Adilcevaz Yazıtı

Bu yazıt, olasılıkla Van Gölünün kuzeybatı kıyısındaki Adilcevaz'ın 4 km. batısındaki Kafirkale Urartu kalesinin kalıntılarında bulunmuştur. Bugün Adilcevaz ilkokul bahçesindedir. Taş bloğu üzerinde yer almaktadır. Yazıtın sağ ya da alt sağdaki paçasını kapsamaktadır. Soldaki ve olasılıkla üstteki bloklarda devam etmektedir (Resim: 10, 11).

"… bu işler… Ziuquni ülkesinin Tanrı Haldi'nin şehrini Rusa Argiştioğlu yaptırdı. Rusa Argiştioğlu der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm. … Muşkini, Hati ve Halitu ülkelerinden halk … bu kale, ayrıca bu kaleyi çeviren şehirleri … bu kaleye ekledim. Hiçbir zaman … bunların herhangi birisine hiç kimse kötülük etmesin. Rusa Argiştioğlu der ki: Tanrı Haldi bana sundu … Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Rusa Argiştioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, ülkelerin kralı Tuşpa şehrinin hükümdarıdır.[213]

Mazgirt-Kaleköy Yazıtı

Bu yazıt, Van Gölünün batısında, Fırat nehrinin yakınında bulunan Mazgirt-Kaleköy yakınındaki kaledeki bir kaya oda içinde, girişin sol yanında bulunmaktadır. Ana kaya üzerinde yer almaktadır. Yazıt eksik olduğundan dolayı çevirisi tam yapılamamıştır. Olasılıkla kült yazıtıdır (Resim: 12).

---

[212] Margaret R. Payne-Veli Sevin, " A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studı Mıcenei Ed Egeo-Anatolıcı, Fascıcolo XLIII/1*, 2001, 111–119; Payne 2006, 255

[213] Baki Öğün, "Urartu Araştırmalarının Anadolu Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", *TTK, VI*, 1967, 65–71; UKN, no. 278; HChI, no. 128; Payne 2006, 282,283

"Haldi'nin gücü sayesinde Rusa der ki: Argiştidi … bütün emir altındakiler, Iriunu insanları … Lubarhi insanlarına doğru … toprak olacak … yılın insanları, güneş tanrısının karşısında … güç(?) Haldi'ye … ülkelerde … Haldi … sonrada … o şehriler … herhangi bir şey…".[214]

Urartu Yazılı Kaynaklarının Yorumu:

Urartu'nun kuruluş evresi ve sonrası döneme ait Asur ve Urartu yazıtları karşılaştırıldığında, tarafların belgelerinde aynı olaylardan kesinlikle söz etmedikleri görülür. Örneğin III. Salmanasar (M.Ö. 858–824), V. Şamsi-Adad (M.Ö. 824–811) ve III. Adad-Nirari (M.Ö. 811–783) dönemlerinde Asur'un yöre üzerindeki hâkimiyeti ile ilişkili bir Urartu yazıtı yoktur. Aynı şekilde Menua (M.Ö. 810–786), I. Argişti (M.Ö. 786–764) ve II. Sarduri (M.Ö. 764–735) döneminde yapılan seferleri ve sözünü ettikleri olayları karşılaştırabileceğimiz Asur yazıtları bilinmez. Bu durum III. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 745–727) yöreyi muhtemelen kendi eyalet sistemine bağladığı dönem için de geçerlidir. Bundan sonra II. Sargon (M.Ö. 722–705) dönemine ait bir mektubun yetersiz ifadeleri dışında, II. Rusa (M.Ö. 685–645) dönemine kadar yörenin tarihine ışık tutacak ne Asur ne de Urartu yazıtı vardır.

Menua'nın krallık tahtına M.Ö 810 da geçmesiyle beraber Urartu Devleti'nin her alanda olduğu gibi, batı ve güneybatıda da önemli siyasi faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Aznavurtepe kalesiyle (Urartuca=Aludiri) birlikte Patnos bölgesi batıya doğru giden Van Gölünün kuzey ucundaki Bendimahi Çayı vadisinin üzerinden Yukarı Murat suyuna bağlantı sağlayan, oradan da ırmağı akıntı yönüne doğru takip ederek Fırat'a ulaşan önemli bir bağlantı yolunun üzerindeydi.[215] Menua'nın batıya yayılmada, özellikle Murat vadisini ele geçirmeye yönelik bir politika izlediği mevcut yazıtlarından da anlaşılmaktadır. Kral, Patnos'taki inşa faaliyetlerinin yanı sıra yine bu alanda Bostankaya ve Malazgirt kalelerini de inşa ederek Muş Ovası'na doğru inen yolu kontrol altına almaya çalışmış ve yapacağı seferler öncesinde güçlü üsler tesis etme yoluna gitmiştir.[216]

[214] UKN, no. 279; HChI, no. 127
[215] Salvini 2006, 60
[216] Sevin 1979, 123

Urartu Krallığının Elazığ ve Fırat kavisi çevresindeki ülkelere ilgi duyması Menua döneminde başlamış ve M.Ö. VIII. yüzyıl başlarında Asur'un içinde bulunduğu zayıf durumdan yararlanılarak, Meliteialhe Krallığı'na kadar yayılan seferlere girişilmiştir. Urartu'nun batı yayılımı olarak adlandırılan bu seferler ile ilgili şu ana kadar elimize ulaşan dört yazıt mevcuttur. Menua'nın bu bölgedeki siyasi faaliyetlerini anlatan yazıtları; Patnos/Aznavurtepe, Van Surp Pogos, Palu ve Bağın yazıtlarıdır.

Patnos Aznavurtepe yazıtında Alzi ülkesini ve Şaşnu ülkesini aldıktan sonra olasılıkla bu ülkelerle ilişkili olabilecek Qutume adlı bir şehirde lake inşa ettiğini anlatır. Van Surp Pogos Kilisesi duvarındaki yazıtta, Urmiye Gölü'nün güney ve doğu topraklarını kapsayan Mana[217] ülkesine düzenlediği seferden ve bu ülkeyi harabeye çevirdikten sonra aynı yıl Alzi ve Hati ülkesine de sefere çıktığından, bu ülkelerde ele geçirdiği esirlerden bahseder. Şurişili(ne) ve Tarhigama kentleri ile Şadaalehe'nin konumları kesin değildir.

Ancak Şurişiline'nin, Yukarı Mezopotamya'da Urartu Krallığı'na ait bir şehir ve bölge ya da muhit olabileceğinden, Tarhigama'nın, Yukarı Mezopotamya'da daha batıda bir şehir ya da Suriye civarında Hati topraklarına yakın bir yer olabileceğinden, Şadaalehe'nin ise Van bölgesinde bir kabile ya da boy adı olabileceğinden bahsedilmektedir.[218]

Alzi'ye yönelik bu sefer ve Urartu egemenliğinin pekişmesi, batıda Fırat-Murat bölgesine doğru diğer seferlerin de önünü açmıştır. Bu tarihten itibaren bu önemli suyolu Urartu'nun batı sınırını oluşturacaktır.

Urartu Krallığı döneminde çeşitli yörelere yapılan seferlerin (Harita 2) sonunda elde edilen insan gücünün bir bölümünün Urartu ordusuna asker olarak kaydedildiğine dair veriler de vardır. Yine bu Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan yazıtta[219] "Kumenu ülkesinden"… bin elli beş kişinin esir alındığı, bunların bazılarının öldürüldüğü bazılarının canlı olarak götürüldüğü yazılıdır. Aynı yazıtta

[217]Igor M. Diakonoff-Salmas. M. Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981, 53–54
[218] Diakonoff-Kashkai 1981, 78,82,83
[219] CICh, no. 19; UKN, no. 28; HChI, no. 16

canlı olarak Urartu ülkesine taşınan insanların bir bölümünün askere kaydedildiği açıkça belirtilmektedir. Bu yazıtın bir başka bölümünde ise Azlini ülkesinden elde edilen 2113 kişinin de yine askere kaydedildiği yazılmaktadır. Bunlar orduyu büyütmek için yapılan askeri amaçlı aktarımlar olarak değerlendirilmektedir.[220]

Palu yazıtında elde edilen bilgiler ışığında Menua'nın amacının Melitealhe Krallığını egemenlik altına almak olduğunu görüyoruz. Yazıtta Menua'nın Şebeteria, Huzana ve Şupa kentlerini ele geçirerek Hate ülkesine kadar ilerlediğini ve Hate ülkesindeki Meilteialhe kenti kralını vergi vermek koşuluyla bağışladığı yazılıdır. Şebeteria'nın bugünkü Palu[221] ya da biraz daha batısı[222] olduğu genellikle benimsenmiştir. Şupani ülkesinin ise antik çağın Sofene'si ile tanımlanabileceği konusunda görüş birliğine varılmıştır.[223] Huzana'nın bugünkü Hozat olduğu benimsenmiştir[224](Harita 3).

Menua daha ilk seferiyle Meliteialhe Krallığının sınırlarına kadar gelmiş ve yörede bir takım inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak Fırat kavisi içinde ne kadar ilerlediği sorunu, Meliteialhe Krallığının bu dönemdeki konumuna bağlıdır[225]. Nitekim Urartu ve çağdaş Asur kayıtları[226], Melitaialhe Krallığının sınırlarında krali kentleri koruyan tahkimli şehirlerin varlığından söz etmektedirler. Sözü edilen bu tahkimli kentler, Fırat'ın batısında Değirmentepe'de[227], doğusunda da İmikuşağı'nda [228] ortaya çıkarılan ve Urartu öncesinden Orta Demir Çağ başlarına kadar devamlılığını koruyan, garnizon niteliğindeki kaleler ile ilişkiye sokulabilir. Ayrıca yazılı belgeler aracılığı ile Menua döneminde yapıldığı söylenen Palu ve Bağın kaleleri Fırat kıyısından uzak, Murat nehrinin kuzeyindeki alanlarda kurulmuşlardır. Palu kalesi, yalnızca Palu-Karakoçan alanını değil, aynı zamanda Murat nehrinin geçildiği noktayı da denetimi altında bulunduran bir konuma sahiptir. Çünkü Murat

[220] Çilingiroğlu 1983, 313,314
[221] Diakonoff-Kashkai 1981, 80; Çilingiroğlu 1984, 16
[222] Sevin 1979, 87
[223] *a.g.e*., 87; Çilingiroğlu 1984, 16
[224] Diakonoff-Kashkai 1981, 41,42
[225] Kemalettin Köroğlu, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı*, İstanbul 1988, 68
[226] ARAB, I, no. 580; Kalaç 1956, 349–354
[227] Ufuk Esin, "Değirmentepe Kazısı, 1979", *II. KST (1981),* 91; *a.y.,* "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. KST (1981*), 39; *a.y*., "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları*", IV. KST (1983)*, 39
[228] Veli Sevin, "İmikuşağı Kazıları, 1982", *V. KST (1984*), 139*;a.y.,* "İmikuşağı Kazıları, 1983", *VI. KST (1985),* 93; Veli Sevin-Kemalettin Köroğlu, "İmikuşağı Kazıları, 1984", *VII. KST (1986*), 165

doğudan batıya doğru sarp bir vadi içinde akarak uzanmakta ve Palu yakınında genişleyip durgulaşarak geçiş için elverişli bir duruma gelmektedir. Nitekim Osmanlılar dönemindeki köprünün Palu'nun hemen yanında olması, Murat'ın Urartu döneminde de buradan geçilmiş olabileceğine bir kanıt olabilir.[229]

Menua'nın bölgeyle ilgili son yazıtını Bağın yazıtı oluşturmaktadır ve bu yazıtta yöreye atadığı validen bahseder. Ülke toprakları genişledikçe eyaletlere ayrılmıştı ve çoğu kez doğrudan doğruya başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Yazıtta geçen ve vali olarak atandığı belirtilen Titia da M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında batı sınır bölgelerinde hizmet vermiş, adları bilinen ünlü Urartu valilerinden biridir.[230]

Menua'nın Meliteialhe Krallığı ve civarındaki ülkeleri egemenlik altına almak isteyişini iki önemli nedeni olmalıdır. Bu nedenlerden birincisi, Meliteialhe ülkesinin Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden Akdeniz'e giden yol üzerinde yer almasıdır. Diğer neden ise söz konusu ülkenin zengin bakır ve demir madenlerine sahip bir bölgede oluşudur.

Elazığ yakınlarındaki Maden ve Ergani'deki bakır yatakları ve Palu'nun doğusundaki Sivan Maden'deki demir yataklarına sahip olmak Urartu için büyük öneme sahipti. Bölgenin Asur için de önemli olduğu Asur kralı I. Salmanasar döneminden itibaren yöreye yapılan askeri seferlerden anlaşılmaktadır. Malatya yöresine egemen olmak, elde edilecek bu zenginliklerin yanı sıra, Kuzey Suriye'nin de oradan Akdeniz'in de yollarını Urartu'ya açacaktı. M.Ö. VIII. yüzyıl boyunca batı dünyası ile gerçekleştirilen ticaret büyük oranda Malatya yoluyla erişilebilen Akdeniz ve Orta Anadolu üzerinden yapılabilmiştir.[231]

Menua'nın bu seferlerde izlediği güzergâh Van-Muş Ovası-Bingöl Dağları ve Elazığ hattını izleyen yoldur.[232] Aynı güzergâh I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) zamanından beri Asur orduları tarafından defalarca kullanılmıştır.

---

[229] Köroğlu 1988, 70
[230] Veli Sevin, *"Urartular- Vanlılar", Toplumsal Tarih*, 113, 2003, 7–11
[231] Burney 1971, 135,136; Çilingiroğlu 1994, 65
[232] Hauptmann 1969, 233; Oktay Belli, *Urartu Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul 1977, 118; Sevin 1979, 91

Menua saltanatının başlarında Patnos, Bostankaya ve Malazgirt kalelerini inşa ederek bu yolun Muş Ovası'na doğru inen kesimini güvenlik altına almıştır. Menua'ya ait yazıtlar[233] yolun buradan geçtiğini göstermektedir. Muş Ovası'nın hemen batısından Solhan'dan itibaren ise, kalıntıları günümüze kadar ulaşan konaklama tesisleri ile desteklenmiş bir Urartu yolunun varlığı artık bilinmektedir.[234] Böylece yol Muş Ovası'ndan sonra, 25–30 km. uzaklıklarla yapılmış, Cankurtarantepe, Zulümtepe, Bingöl, Bahçecik tesisleri aracılığı ile Palu'ya, buradan da Murat'ı geçerek Mastar Dağı'nın kuzey eteklerinden Norşuntepe'ye ulaşmaktadır (Harita 4).

Menua Urartu Krallığı'nı sağlam temeller üzerine oturttuktan sonra ülkesinin imarı ve askeri amaçlı kalelerin inşası yanında, ülke ekonomisine katkıda bulunacak olan ve tarımsal faaliyetlerin artmasına neden olacak büyük bir sulama projesini uygulamaya geçirdi. Şamram (Semiramis) kanalı olarakta bilinen Menua Kanalı bugün bile hala kullanılmaktadır.[235]

Menua'nın askeri ve imar faaliyetleriyle dolu saltanatının ve batı sınır bölgesinde yaptığı bu ilk düzenlemelerin ardından oğlu ve halefi I. Argişti'nin (M.Ö. 786–764) dönemi başlar. Bu dönemde Urartu Krallığı'nın yükselmeye devam ettiğini görmekteyiz. Kuzey ülkelerinin Urartu egemenliğine dahil edilmesi tamamlandıktan ve bu yörelerdeki sorunlar bir süre için çözümlendikten sonra kral gücünü batıya yönlendirmiştir.

I. Argişti'nin bu bölgedeki eylemlerinden bahseden tek yazıtı "Horhor Yazıtları" denen ve kralın saltanatının 4. yılını (olasılıkla M.Ö. 783–782) kapsayan yıllığıdır. Horhor yazıtlarından da anlaşılacağı üzere Menua döneminde olduğu gibi I. Argişti'nin de Hate (Melitealhe) ülkesine yöneldiğini görmekteyiz. M.Ö. 783 yıllarında yapılan bu seferle Melitealhe Krallığı antlaşma yoluyla Urartu'ya bağlanmış ve kral Hilaruada haraç vermek durumunda kalmıştır. Hate ve Şupani ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak bir başka yöreye götürüldüğünü bilmekteyiz. Bu

[233] HChI, no. 26–28; UKN, no. 40–41
[234] Sevin 1987, 283; Sevin 1988, 279; Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr XI*, 1989b, 47–53
[235] Piotrovsky 1967, 5;, 142; Baki Öğün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, Ankara, 1970, 28; Burney 1971

insanlardan 6.600 kadarını olasılıkla M.Ö. 782 yılında inşa edilen Erepuni (Erevan) kentine yerleştirmiştir.[236]

Toplu nüfus aktarımları Urartu krallarının Menua döneminden itibaren başvurdukları bir yöntemdir. Urartu Krallığı'nın çeşitli dönemlerinde yapılan başarılı savaşlar sonucunda, ele geçirilen halk toplulukları belli bazı amaçlar için kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda ele geçirilen ülkeden bir başka yöreye nakledilmişlerdir. Bu uygulamanın çeşitli nedenleri olarak; hem ayaklanan toplulukları cezalandırmak ve bu halkları sorun yaratamayacak bölgelere nakil etmek hem de askeri güç ve iş gücü olarak kullanmak gösterilebilir. Hate ve Şupani'den alınan insanların Erepuni'deki tapınağı ve olasılıkla kenti inşa etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir.[237]

Yine I. Argişti'nin 4. saltanat yılında Piteira'dan 8.698 erkek ve 18.047 kadının yanında 2.539 erkek çocuk, saltanatının 5. yılında ise 2.655 erkek ve 8.407 kadının yanında 8.648 erkek çocuk toplayarak Urartu ülkesine götürmüştür. Sözü edilen genç tutsakların Urartu disiplini ve geleneği ile yetiştirilerek Urartu ordusunda kullanıldığı büyük bir olasılıktır.[238]

I. Argişti'den sonra tahta geçen II. Sarduri (M.Ö. 764–735) yazıtlarından da anlaşılacağı üzere doğu ve kuzey ülkelerinin I. Argişti'nin aldığı önlemler sonucunda güvenli oluşu, onu batı ve kuzeybatıya doğru askeri seferler yapmaya yönlendirmiştir.

Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticareti sağlayan ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yolarının ve bu yörelerdeki zengin maden yataklarının denetim altına alınması, Urartu'yu batıya yönlendiren önemli nedenler arasındadır.

Bu dönemde Urartu yükselişi doruklarını zorlarken, Asur'da III. Salmanasar'ın son yıllarında başlamış olan karışıklık olanca şiddetiyle sürmektedir. Ancak V. Asur-Nirari'nin M.Ö. 746 yılında Kalhu'da çıkan bir isyanda[239] öldürülmesinden sonra, III.

[236] Burney 1971, 143,144; Çilingiroğlu 1994, 70; Salvini 2006, 70
[237] Çilingiroğlu 1983, 314
[238] *a.g.m.*, 313
[239] Köroğlu 2006, 164

Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 745–727) tahta geçmesiyle başlatılan reform hareketi, hem karışıklıkların önlenmesine hem de Urartu ile ilişkilerin bir anda Asur lehine değişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla II. Sarduri'nin güneybatıdaki girişimleri ancak III. Tiglat-Pileser'in tahta geçişine kadar olan sürede başarı ile sonuçlandırılmıştır.[240]

Bu dönem Urartu kayıtları kralın, Van Gölünün batısında yer alan ülkelere karşı yaptığı askeri seferlerle ilgili bilgiler veren Kömürhan ya da İzoli Yazıtı olarak bilinen bir kaya yazıtından ve az da olsa Van'da Surp Pogos Kilisesinde bulunan yazıttan elde edilir. İzoli yazıtının yer aldığı tepede arkeolojik kazılar yapılmasına rağmen[241] Karakaya Barajı'nın suları altında kalmaktan kurtulamamıştır.

İzoli yazıtından anlaşıldığına göre bu seferin en önemli amacı Meliteialhe ülkesinin egemenlik altına alınabilmesidir. Fırat nehrinin ulaştığı en batı noktasına yapılan bu seferin kayıtları, Urartu kralı II. Sarduri'nin Meliteialhe ülkesi kralı Şaşu'nun oğlu Hilaruada'yı yenmesinin belirtilmesi ve Fırat'ın sol kıyısı üzerindeki kalelerin ele geçirilmesiyle başlar. Fırat nehrini Tumeişki (Habibuşağı) adlı yerden askerlerinin arasında, karşıya geçtiğini belirtir. Meliteialhe ülkesinin kuzeyindeki dağlık bölge olan Karnişi'ye dek ilerlediğini söyler. Hilaruada'nın krali kenti Şaşi'yi ele geçirdikten sonra, Meliteialhe kentinin alınmasını emreder. Ancak kentin kralı Hilaruada'nın II. Sarduri'nin ayaklarına kapanarak yalvarması sonucunda Urartu kralı, Hilaruada'yı bağışlar. Sarduri daha sonra Tumeişki (Habibuşağı) ve Huzani(Hozat)'nin içinde bulunduğu dokuz kaleyi Meliteialhe'den ayırarak kendi topraklarına katar (Harita 5). Ele geçirilen ülkelerden altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri ganimet olarak alır ve sefer sona erer.

Tumeişki, nehir geçişini denetlediğinden özellikle önemli bir stratejik işleve sahiptir. Klasik dönemde Tomisa olarak bilinen bu merkez bugün Yazılıkaya tepesi olarak bilinen kale ile özdeştir. Arkeolojik araştırmalar sırasında burada Urartu seramiği bulunmuştur. Daha ileride bahsedeceğimiz üzere Urartu için tipik olan

[240] Köroğlu 1988, 74
[241] Baki Öğün, *"Habibuşağı Kazısı", V. KST*, Ankara, 1984, 237 vdd.

basamaklı bir tünel, komşu köy Habibuşağı'nda kazılan bir Urartu mezarlığı da Tumeişki'nin burada olması gerektiğini destekleyen dayanaklardır.[242]

Urartu kralı II. Sarduri'nin Hilaruada'yı bağışlaması Urartu'nun uç bölgelerdeki krallıklara karşı uyguladıkları politika ile ilgili bir durumdur. Menua döneminde de aynı ülkeye seferde bulunulmuş ve Melitealhe bir tür vassallık durumuna sokulmaya çalışılmıştır. Yapılan ikili antlaşmalarla yenilgiye uğratılan krallık ağır vergiye bağlanarak siyasi bağımlılık altına alınmıştır.[243]

II. Sarduri'nin Fırat kavisi boyunca elde ettiği bu başarılar, Urartu'nun Akdeniz'e ve oradan da batı dünyasına açılmasının en önemli adımı olmuştur. Fırat'ın sol kıyısının tümüyle Urartular'ın eline geçişinden sonra, bu yöredeki geçitleri denetim altında bulundurmak amacıyla, Urartular'ın kendi ülkelerinde olduğu gibi ana kayalar üzerine yeni bir mimari anlayış ile Maltepe, Kaleköy ve Habibuşağı kalelerini kurdukları anlaşılmaktadır.[244]

M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında artık Fırat kavisine tümüyle Urartu hâkim olmuş ve yöre sınır karakolları ve büyük kaleler ile bir ağ gibi örülmüştür. II. Sarduri'nin bundan sonra sınır ötesinde bir takım eylemlere girişmesi ve daha güneye yönelmesi, yöredeki Urartu üslerinin bu dönemdeki gücünü göstermektedir.

Van'da II. Sarduri kroniğinde anlatıldığı üzere Melitealhe'den sonra ikinci sefer güneydeki Kumaha (Asur-Kummuhi, Grek-Kommagene) krallığı üzerine yapılmıştır. M.Ö. 745 yılında Fırat'ın batısında girişilen bu sefer yol üzerindeki krali şehirler olan Wita, Hapla ve Parala'nın alınmasından sonra, kral Kuştaşpili'nin Urartu'ya bağlanması ve haraç vermek zorunda bırakılması ile başkent Samsat'a varmadan durdurulmuştur. (Asur yazıtlarında Melitealhe'nin krali kenti olarak geçen Wita (Asur-Uetaş)[245] Malatya-Adıyaman arasına, Halpa (Asur-Halpi) modern Gölbaşı ve Parala ise günümüzdeki Besni civarına konumlandırılmaktadır.)

[242] Salvini 2006, 78,79
[243] Salvini 2006, 79
[244] Köroğlu 1988, 75
[245] ARAB, I, no. 580

II. Sarduri'nin Adıyaman civarındaki Kumaha üzerine yönelmesi Akdeniz'e açılma amacını bütünleyen bir nitelik taşımaktadır. Kralın bu seferle ilgili verdiği bilgilerde yöreden elde edilen ganimetin ve vergilerin zenginliği ve türü dikkat çekicidir. Kumaha kralı Kuştaşpili'nin II. Sarduri'ye ödediği vergi içinde 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 giyim eşyası, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kâse ya da kazan özellikle önemlidir. Urartu kralı başka hiçbir bölgeden elde edemediği kadar kıymetli maden ve maden ürününü kendi ülkesine götürmüştür.[246]

Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Habur bölgesi Asur için de çok önemli altın kaynaklarının başında gelmekteydi. Asur kralı I. Tiglat-Pileser bu yöreden (Kutmuhi) 60 tunç kazan ve 5 bakır kâse aldığını yazar. II. Tukulti-Ninurta ise aynı bölgeden 130 talent bakırı haraç olarak aldığını yazar. Asur-Nasirpal de haraç olarak bu bölgeden bakır almıştır.

II. Sarduri'nin Kuzey Suriye kent devletleri üzerinde elde ettiği başarılar, Urartu'nun Akdeniz'e açılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Asur Devleti'nin ihtiyacını karşılayan birçok doğal zenginlik Urartu lehine el değiştirmiştir.

Asur Krallığı'nın zayıfladığı süreçte kuzeydeki Urartu Devleti, Menua (M.Ö.810–785) I. Argişti (M.Ö. 785–756) ve II. Sarduri (M.Ö. 756–730) önderliğinde hızla genişleyerek bütün Doğu Anadolu'nun egemeni olmuştu. Urartular'ın Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyılarını ele geçirdiği; Anadolu'da ise Fırat'ın batı kıyılarındaki Melid (Malatya) ve Kummuh (Kommagene, Adıyaman) krallıklarını haraca bağladığından söz etmiştik. II. Sarduri döneminde Melid ve Kummuh'un yanı sıra Asur'a vergi vermek istemeyen Geç Hitit krallıklarından Gurgum (Kahramanmaraş) ve Arpad ile de ittifak yapılmıştı. Böylece Asur, doğuda ordusunun at ihtiyacını karşılayan Media; batıda da başta maden ve kereste olmak üzere hammadde elde ettiği Doğu Akdeniz ve Toros bölgesi üzerindeki denetimini Urartu'ya kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

III. Tiglat-Pileser askeri seferlerini, gerileme dönemi öncesinde III. Salmanasar'ın ulaştığı sınırlara ve ötelerine yöneltmiştir. Bu dönemde Fırat'ın batısında yalnızca

[246] Sait Başaran, *M.Ö. I. Bin Yılında Doğu Anadolu Maden Bölgeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1985, 75

Geç Hitit krallıkları değil, onlarla işbirliği yaparak bölgede nüfuz edinmeye çalışan Urartu da vardır.

Kuzey Suriye'ye doğru ilerleyen Urartu kralı II. Sarduri ve müttefiklerinin oluşturduğu güçlerle III. Tiglat-Pileser'in ordusu arasındaki savaş M.Ö. 743 yılında Adıyaman bölgesindeki Halpa'da (Gölbaşı) gerçekleşti ve Asur ordusu mutlak bir zafer kazandı.[247] Yıllıklara göre 72.690 esir alındı.[248] II. Sarduri'nin çekilmesiyle Asur karşıtı birlik dağılmış Urartu'nun batı bölgesindeki denetimi bir sürelik askıya alınmıştı.

III. Tiglat-Pileser, Urartu'ya karşı ikinci büyük seferini M.Ö. 735 yılında yaptı. Asur ordusu Torosları batıdan aşarak Elazığ ve Bingöl üzerinden, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya (Van) kadar yürüdü ve tüm ülkeyi yağmaladı. Böylece M.Ö. VIII. yüzyılda Fırat kavisinde inşa edilmiş olan Urartu kaleleri, büyük oranda tahrip edilmiş ve yöre bir süre için Asur'un denetimine geçmiştir. Ancak yazılı belgelerin yetersizliği yüzünden Asur egemenliğinin ne kadar sürdüğünü saptamak oldukça zordur.[249]

II. Sarduri'den sonra tahta geçen I. Rusa (M.Ö. 735–714) ve II. Argişti (M.Ö. 714–685) dönemlerinde Urartu kayıtları yöreden söz etmemekle beraber, Asur kralı II. Sargon (M.Ö. 721–705) dönemine ait bir mektupta, Alzi'de Siplia adlı bir Urartu'lu eyalet yöneticisinin varlığından söz edilmesi[250] Asur'un yöredeki egemenliğinin uzun süreli olmadığına ve Urartu'nun çok geçmeden burayı yeniden ele geçirdiğine bir kanıt olarak gösterilebilir.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Urartu'nun Alzi'yi yeniden egemenlik altına almış olmasına karşılık, Melid ve Kummuh dâhil hemen bütün Kuzey Suriye'nin denetimi büyük oranda Asur'un eline geçmiş durumdaydı. Ayrıca II. Sargon bir yıllığında[251], Muşki ve Urartu sınırları boyunca kaleler yaptığında söz etmektedir. Zira bu dönemde Urartu kralları dikkatlerini batıdan çok, kuzeyden gelmeye başlayan Kimmerler tehlikesine çevirmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca güneyden gelen Asur

[247] Sevin 2003b, 206; Salvini 2006, 83
[248] ARAB, I, no. 769
[249] Köroğlu 2006, 166
[250] Waterman 1930–36, no. 444
[251] ARAB, II, no. 27

baskısı ve II. Sargon'un ünlü 8. seferinin Urartu'ya verdiği büyük kayıplar da buna eklenince I. Rusa M.Ö. 714 yılında intihar etmiş[252], halefi II. Argişti de M.Ö. 707 yılında Kimmerler'e yenilmekten kurtulamamıştır.

II. Argişti'den sonra tahta geçen II. Rusa'nın (M.Ö.685–645) saltanat dönemi Urartu için askeri ve kültürel yönden bir diriliş olarak algılanmaktadır. Urartu'nun M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısındaki bu uyanışı, Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu zor günler ve II. Rusa'nın babası II. Argişti'nin Kimmerler'e karşı uyguladığı savaşçı politikadan vazgeçerek, bu kavimle dostça ilişkilerde bulunmasıyla yakından ilgilidir.[253]

II. Rusa'nın izniyle Kimmerler'in büyük bir bölümü Urartu topraklarından geçerek batı ve güneybatı Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir. Kimmerler'in Urartu topraklarından yıkıma neden olmadan geçerek Anadolu'nun içlerine ilerlemeleri Urartu'ya önemli yararlar sağlamıştır.[254] Böylece II. Rusa gücünü batıdaki Muşki ve Hate ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Ancak yazılı belgelerin yetersiz oluşu yüzünden bu dönemde güneybatıdaki siyasi faaliyetlerin ayrıntılarını saptamaya pek olanak yoktur. II. Rusa'nın yöreye yaptığı seferler hakkında bilgiler veren Adilcevaz yazıtında Ziukunu[255] bölgesinde (Van Gölü'nün kuzeybatı sahili-bugünkü Adilcevaz) bir kent kurduğu anlatılmakta ve düşman ülkeleri olarak tanımlanan Muşki, Hate ve Halitu ülkelerinden insanların getirilerek bu yöreye yerleştirildiğinden söz edilmektedir.[256]

Yazıtta adı geçen ülkelere karşı başarılı seferler yapılmış olmalı ve Muşki ile Halitu ülkelerinin konumları II. Rusa'nın ne kadar batıya ilerlediğinin kanıtıdırlar. Yazıtın bazı kısımlarını eksik olması nedeniyle anlaşılamamasına karşın, bu insanların yeni kurulan bu kentlere yerleştirildikleri önerilebilir.[257] Olasılıkla kült

[252] Sevin 2003b, 207
[253] Salvini 2006, 114–118
[254] Çilingiroğlu 1994, 103
[255] Diakonoff-Kashkai 1981, 105
[256] Salvini 2006, 119
[257] Çilingiroğlu 1983, 16

amaçlı olduğu düşünülen ve çok kötü durumda olduğu için çevirisi tam yapılamayan Mazgirt-Kaleköy yazıtında ise konu ile ilgili veriler çok eksiktir.

II. Rusa döneminden sonra Urartu kayıtları Fırat kavisinden söz etmezler. Çok geçmeden başlayan İskit ve Med saldırıları sonucu Urartu Devleti'nin yıkılmasıyla yöredeki egemenliğin sona erdiği anlaşılmaktadır. M.Ö. 612 yılında Medler ve aynı dönemde güneyden ilerleyen Babilliler ve kuzeydeki İskitler'in de yardımını alarak Ninive'yi ele geçirip Asur'u tarih sahnesinden sildikten sonra batıya yönelmişler ve M.Ö. 590 yıllarında Kızılırmak'a kadar olan yöreyi ellerine geçirmişlerdir.[258]

Böylece Fırat kavisinde M.Ö. VIII. yüzyılın erken dönemlerinde başlayan ve M.Ö. 735 yılında kısa bir süre kesintiye uğrayan Urartu egemenliği, yerini M.Ö. VI. yüzyılda önce Med ve daha sonra Pers hâkimiyetine bırakır. Görülen odur ki Urartu Devleti M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir.[259] Urartu ve Asur'un çökmesinin ardından onların yıkılmasına katkıda bulunan Med'lerin artık Anadolu'nun batısına doğru yayılması için önünde bir engel kalmıyordu. Kyaksares'in Lydia'ya karşı açtığı savaş M.Ö.585 yılında sona erer ve Kızılırmak (Halys) her iki yeni devlet arasında sınır olur. Ancak Urartu devlet yapısının yok oluşu, Urartuların bir etnik öğe olarak da kayboldukları anlamına gelmez devletin çökmesinin ardından daha uzun bir süre Urartu halkının varlığını devam ettirdiği kesindir.[260]

[258] Veli Sevin, "Lydialılar*", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, 1982, 252
[259] Sevin 2003b, 209
[260] Salvini 2006, 131

5.2. YENİ ASUR DÖNEMİ YAZILI KAYNAKLARI

5.2.1. III. Salmanasar (M.Ö. 858–824)

Asur'dan Anal Parçası

Hubuşkia'ya Sefer (M.Ö. 858)

"O zaman saltanatımın başlangıcında, krali tahta oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı bir araya topladım, Simesi geçitlerine girdim. Ninni'nin müstahkem kalesi Aridu şehrine yürüdüm, bu şehre saldırdım ve ele geçirdim çok sayıda askerini öldürdüm ve onların mallarını götürdüm. Aridu'dan ayrıldım. Hubuşkia'ya yaklaştım. Hubuşkia'yı çevresindeki 100 şehir ile birlikte yaktım. Hubuşkia kralı Kaki benim muhteşem silahlarımın dehşeti karşısında korktu ve dağı kalesi yaptı. Dağın ortasında korkunç bir savaş yaptım".[261]

Kurkh Monoliti

Hubuşkia ve Urartu Kralı Arame'nin Krali Şehri Sugunia'ya Sefer (M.Ö. 858)

"O zamanda krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında krali tahtıma merasimle oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı topladım, Simesi geçitlerine girdim, Ninni'nin krali şehri Aridi'ye yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Askerlerinin büyük bir bölümünü öldürdüm. Ganimetlerini taşıdım. Şehrinin önüne kesik başlardan oluşan bir piramit diktim. Onların gençlerini ve kızlarını alevler içinde yaktım. Aridi'de otururken Harge'lilerin, Harmase'lilerin, Simese'lilerin, Simere'lilerin, Sireşe'lilerin, Ulmane'lilerin, at, sığır, koyun ve şaraptan oluşan haraçlarını aldım. Aridi'den yola çıktım. Engebeli yolları, zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi, gökyüzünü delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri buralardan geçirdim. Hubuşkia'ya yaklaştım. Hubuşkia'yı civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımın vahşetinden korktular ve yüksek dağlara çıktılar. Onların arkasından dağa tırmandım, dağların ortasında şiddetli bir savaşa tutuştum. Onların üzerine kesin bir darbe indirdim. Dağlardan savaş arabalarını, askerleri, atları geri getirdim. Efendim Asur'un dehşet

[261] ARAB, I, no. 628, 632

verici korkusu, onların hakkından geldi. Aşağıya indiler ve ayaklarıma kapandılar. Onları haraç ve vergiyle yükümlü kıldım. Hubuşkia'dan yola çıktım. Urartu'lu Arame'nin krali şehri Sugunia'ya yaklaştım. Şehre saldırdım ve zapt ettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramat diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Sugunia'dan yola çıktım. Nairi Ülkesinin Denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrılarıma kurbanlar sundum. O zamanda kendimin bir tasvirini yaptım. Üzerine yüce efendi Asur'un şerefini ve kudretimin gücünü yazdım. Onu denizin kenarına diktim. Denizden dönüşümde Guzanite (Guzana'lı) Asu'nun at, sığır, koyun, şarap, iki hörgüçlü iki deveden oluşan haracını kabul ettim, onları şehrim Asur'a götürdüm".[262]

Enzite, Suhme ve Daiaeni'ye Sefer (M.Ö. 856)

"Kar-Salmanasar'dan yola çıktım. Sumu (?) ülkesinden geçtim. Bit-Zamani ülkesine indim. Bit-Zamani'den yola çıktım. Namdanu ve Merhisu ülkelerinden geçtim. Güç yolları, zirveleri gökyüzüne bir hançer gibi yükselen dağları bronz baltalarla keserek açtım, arabaları ve askerleri oralardan geçirdim. İsua ülkesindeki Enzite ülkesine indim. Enzite'nin tümünü ellerim fethetti. Onların şehirlerini tahrib ettim, yakyım, yıktım. Onların sayısız ganimetlerini, mallarını ve eşyalarını götürdüm. Anıtsal krali heykelimi yaptım. Yüce efendi, efendim Asur'un sanını ve gücümün kudretini üzerine yazdım. Saluria'da boş bir (…) altına onu diktim. Enzite'den yola çıktım. Arzania nehrini geçtim. Suhme ülkesine yaklaştım. Müstahkem kalesi Uaştal'ı ele geçirdim. Suhme ülkesinin tümünü tahrip ettim, yaktım. Yöneticileri Sua'yı ele geçirdim. Suhme ülkesinden yola çıktım. Daiaeni ülkesine indim. Daiaeni ülkesini tamamen ele geçirdim. Şehirlerini tahrib ettim, yaktım, yıktım. Onların çok sayıda ganimetini, malını, eşyasını ele geçirdim. Daiaeni'den yola çıktım".[263]

Hubuşkia'ya Sefer (M.Ö. 856)

"Gilzanu ülkesine yürüdüm. Gilzanu ülkesinin kralı Asau erkek kardeşleriyle birlikte bana karşı yürüdü. Kendim için, eyere alıştırılmış atlar, sığır, koyun, şarap,

[262] ARAB, I, no. 598
[263] ARAB, I, no. 604

çift hörgüçlü 7 deveden oluşan haraç ve hediyeleri aldım. Krali tasvirimi yaptım. Yüce efendi, efendim Asur'un şerefini ve Nairi ülkesinde göstermiş olduğum gücümün kudretini üzerine yazdım. Onun şehrinin ortasında, onun tapınağının içine onu diktim. Gilzanu'dan yola çıktım. Hubuşkia kralı Kaki'nin müstahkem kalesi Silaia'ya yürüdüm. Şehri kuşattım ele geçirdim. Askerlerinin büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdim. Onların 3000 tanesini, onların çok sayıda koyun, sığır, at, öküz ve taylarını aldım ve şehrim Asur'a götürdüm. Enzite ülkesinin geçidine girdim. Kirruri ülkesinin geçidinden geçerek Arbela'nın kuzeyine yürüdüm".[264]

Urartu'lu Arame İle Savaş (M.Ö. 856)

"Saltanatımın 3. yılında Adini'nin oğlu Ahuni benim dehşet saçan silahlarımdan korktu ve krali şehrini terk etti; Fırat'ı geçti. Ben Ninive'den yola çıktım. Fırat'ın diğer kıyısındaki Til-Barsip ve Pitiru şehirlerini ki onları babam Tiglatpileser işgal etmişti, kendim için aldım. Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi'den Suhme ülkesine yürüdüm; Suhme'den Daiaeni ülkesine; Daiaeni'den Urartu'lu Aramu'nun krali şehri Arzaşkun'a. Aramu ordusunun büyüklüğüne güvendi ve çok sayıdaki süvarisini, bana karşı savaşmak üzere bir araya getirdi. Onu mağlup ettim ve süvarilerini, savaş teçhizatını elinden aldım. Hayatını kurtarmak için sarp bir dağa tırmandı. Onlar benim dehşet saçan silahlarımdan korktular ve şehirlerini terk ettiler. Sarp dağa yerleştiler, böylece ben, onun krali şehri Arzaşkun ve çevresindeki şehirleri ele geçirdim. Onun çok sayıdaki mal ve eşyasını taşıdım, şehirleri tahrip ettim, yaktım ve yıktım. Gilzanu ülkesinden Hubuşkia ülkesine kadar, tufan gibi her yeri harabeye çevirdim ve Arbela'nın önünde Kirruri ülkesinin geçidine çıktım".[265]

Nairi'ye Sefer (M.Ö. 844)

"Saltanatımın 15. yılında Nairi ülkelerine yürüdüm. Dicle nehrinin kaynağında, mağaranın ağzında kaya üzerine krali tasvirimi yaptım; üzerine kudretimin şanını, cesaretimin zaferlerini yazdım.

Tunibuni ülkesinin geçidine girdim ve Urartu ülkesinden Aramu'nun şehirlerini Fırat nehrinin kaynağına kadar tahrip ettim, yaktım, yıktım.

---

[264] *a.g.e.*, no. 607

[265] G.G. Cameron, "The Annals of Salmaneser III, King of Assyria; A new text", *Sumer, VI/1*, 1950, 20–21

Fırat nehrinin kaynağına yürüdüm, orada tanrılarıma kurbanlar sundum ve Asur'un silahını temizledim. Daiaeni ülkesinin kralı Asia ayaklarıma kapandı; ondan haraç, vergi ve atlar aldım. Krali tasvirimi yaptım ve onun şehirlerinin içine diktim. Fırat'ın kaynağından dönüşümde, Suhni ülkesine yürüdüm. 5 tahkimli kale ile civarındaki diğer şehirleri ele geçirdim; onları kılıçtan geçirdim ve mallarını yağmaladım. Suhni'den ayrıldım ve Enzi ülkesine yaklaştım. İki tahkimli şehir ile birlikte, onların yanındaki diğer şehirleri ele geçirdim, kılıçtan geçirdim ve yağmaladım. Enzi'den yola çıktım. Melidi ülkesinin karşısında Fırat'a yaklaştım. Melidi'li Lalli'den haraç, gümüş, altın, kalay ve bronz aldım. Krali tasvirimi yaptım ve onu Fırat üzerine diktim".[266]

Nairi'ye Sefer

"Nairi'nin Yukarı ve Aşağı Deniz'i ve güneşin battığı büyük denizden, Amanus dağlarına kadar uzanan toprakların fatihi; Hate ülkesinin tamamını yönettim. Elim Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar uzanan toprakları fethetti. Enzi ülkesinden Suhne ülkesine, Suhne'den Melidi'ye, Melidi'den Daiaeni ülkesine, Daiaeni'den Arzaşkun şehrine, Arzaşkun'dan Gilzani ülkesine, Gilzani'den Hubuşkia şehrine azametle ürüyüp geçtim. Böylece onlar fırtınaya uğramış yıkıntı gibi oldular".[267]

Kenk Boğazı Yakınındaki Kaya Yazıtı

"Salmanasar, yüce kral, haşmetli kral, evrenin kralı, Asur ülkesinin kralı Asurnasirpal'in oğlu, yüce kral, haşmetli kral, evrenin kralı, Asur ülkesinin kralı Tukulti-Ninurta'nın oğlu, Nairi ülkelerinin denizinden güneşin battığı denize, Enzi ülkesine, Suhme ülkesine, Daiaeni ülkesine, Urartu ülkesine, Musaşir şehrine, Hubuşkia şehrinin en uzak sınırlarına kadar fetheden. Benim babalarıma, krallara karşı inatçı bir direnişi yöneten ve efendim Asur'a haraç ve vergisini ödemeyen Adini'nin oğlu Ahuni saltanatımın başlangıcında Til-Barsib'i, onun krali şehrini kuşattım, şehrin ortasında savaştım. Benim haşmetli silahlarımın ihtişamı karşısında o korktu, şehrini terk etti ve hayatını kurtarmak için Fırat'ı geçti. Sittamrat dağını, Fırat'ın kıyısında gökyüzünde bir bulut gibi asılı duran dağ zirvesini kendisine kale

[266] Cameron 1950, 23–24
[267] Cameron 1950, 24–25; ARAB, I, no. 641

yaptı. Bir başka yıl onu takip ettim, dağın zirvesini kuşattım, onun şehrinin ortasında savaştım. Efendim Asur'un korkusu ve dehşeti onları yıktı, onları yerlerinden çıkarttım ve Fırat'ın karşısına gönderdim ve onları kendi ülkemin halkı saydım".[268]

Siyah Obelisk

Alzi, Suhni, Daiaeni, Tumme, Arzaşkun, Gilzanu ve Hubuşkia'ya Sefer (M.Ö. 856)

"Saltanatımın 3. yılında Adini'nin oğlu Ahuni benim güçlü silahlarımdan korktu ve krali şehri Til-barsip'i terk etti. Fırat'ı geçtim. Hate halkının Pitru olarak isimlendirdiği Fırat'ın diğer tarafında Sagur nehri üzerinde yer alan Ana-Asur-utir-Asbat şehrini kendim için gasp ettim. Dönüş yolumda Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi, (Suhni), Daiaeni, Tumme ülkelerini, Urartu kralı Arame'nin krali şehri Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuşkia'yı fethettim".[269]

"Enzite'den Daiaeni'ye, Daiaeni'den… Urartulu Arame'nin krali şehri Arzaşkun'u fethettim, yıktım, tahrip ettim, yaktım. Ben Arzaşkun'da kalırken Urartulu Aramu askerlerinin sayısına güvendi ve bütün ordularını topladı. Benimle savaşmak niyetiyle bana karşı ilerledi. Onu mağlup ettim, askerlerinin gücünü kırdım, 3000 savaşçısını kılıçtan geçirdim. Geniş ovayı, askerlerinin kanı ile doldurdum. Savaş aletlerini, krali hazinesini, süvarilerini ele geçirdim. Hayatını kurtarmak için yalçın bir dağa kaçtı. Kute kabilesinin geniş ülkesini veba, kötülük tanrısı Girra gibi tahrip ettim. Arzaşkun'dan Gilzani'ye, Gilzani'den Hubuşkia'ya uzanan topraklar üzerine fırtına tanrısı Adad gibi gürledim. Urartu üzerine merhametsiz egemenliğimi kurdum".[270]

Nimru'dan Taht Kaidesi Üzerindeki Yazıt

Aramu'ya Karşı Sefer (M.Ö. 846)

"…Saltanatımın 13. yılında Fırat'ı onuncu kez geçtim. Egemenliğimin ihtişamını Hate, Meşri, Tyre, Sidon ve Hanigalbat ülkelerinin üzerine yaydım. Enzi ülkesinden

[268] Orhan Aytuğ Taşyürek, "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates*", Iraq, XLI/1*, 1979, 49
[269] ARAB, I, no. 560
[270] ARAB, I, no. 619

Daiaeni ülkesine kadar, Suhni ülkesini fethettim ve yaktım. Urartulu Aramu'nun müstahkem kalesi Arzaşkun'u civarındaki şehirlerle birlikte tahrip ettim, onların duvarlarını ve onları yaktım. Aramu hayatını kurtarmak için yalçın dağa çıktı, onu takip ettim. Dağda şiddetli bir savaş yaptım. Onun savaşçılarından 13.500'ünü kılıcımla kestim, ondan savaş arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, binek eşeklerini, savaş teçhizatını, krali hazinesini ve karargâhını aldım. Egemenliğimin ihtişamını geniş Qute ülkesinin üzerine yaydım. Enzi ülkesinin geçitlerinden girdim, Arbela'ya çıktım. Güneşin battığı denize doğru yürüdüm, denizde silahlarımı yıkadım ve tanrılarıma koyun kurban ettim. Bunisa ülkesinde Anare ve İda ülkesinden Nikdiara, efendim Asur'un şiddetli parıltısıyla mağlup edildiler ve hayatlarını kurtarmak için dağa çıktılar. Ben onları izleyerek dağa çıktım. Onların askerlerini ezdim ve dağdan onların yağmalarını taşıdım, askerlerinden arta kalanlar sazdan kayıklara bindiler ve göle indiler. Ben kral olarak geride kalmadım. Fakat onların arkalarından deri kayıklara binerek kükredim, onun askerlerini kılıçtan geçirdim, gölün yüzünü onların cesetleriyle kapladım ve gölden onların yağmalarını taşıdım. Supre ülkesine yürüdüm. Supreli Anhiti hayatını kurtarmak için başkenti Haşmetu'yu terk etti ve İbume şehrine gitti. Onu şehrine hapsettim, onun oğullarını, kızlarını, haracıyla ondan aldım".[271]

Nimrud Salmanasar Kalesinden Yazıt

Nairi'nin Fethi

"Salmanasar'ın sarayı, yüce kral, güçlü kral… Asur'un rahibi, Asurnasirpal'ın oğlu… güneşin battığı, Nairi Denizi'nin ülkelerini ve Amurru Denizi'nin ülkelerini fatihi. Saltanatımın 15. yılında on ikinci kez Fırat'ı geçtim. Hate ülkesinin tümünü egemenliğim altına aldım. Adini'nin oğlu Ahunu'yu askerleriyle ve tanrılarıyla birlikte yerlerinden çıkardım, onu kendi ülkemin halkı saydım. İkinci kez Büyük Deniz'e yürüdüm. Üçüncü kez Amanos dağına çıktım. Sedir ağacı gövdeleri kestim. Anum-hirbe'nin heykelinin dikilmiş olduğu Lallar dağına yürüdüm, heykelimi onun

[271] Peter Hulin, "The İnscriptions on the Carved Throne-Base of Shalmanesser III", *Iraq, XXV* (1963), 48–69.

heykeliyle birlikte yerleştirdim. Dicle'nin kaynağındaki ülkelerde Fırat'ın kaynağına kadar ellerimle fethettim".[272]

Nimrud'dan Taht Kaidesi Üzerideki Yazıt

Nairi'ye Sefer

"(…) Anum-hirbe'nin heykelinin dikildiği yere yürüdüm, heykelimi onun heykeliyle birlikte yerleştirdim. Dicle'nin kaynağındaki ülkelerden, Fırat'ın kaynağına kadar fethettim. Fırat üzerindeki Melida ülkesinden, onun şehrinin önünde haraç aldım. Üçüncü kez Nairi ülkesine yürüdüm. Daiaeni ülkesinin kralı Asia ayaklarıma kapandı. Onun şehrinin ortasına krali tasvirimi diktim. Enzi ülkesinden (…) 'e kadar".[273]

Asur'dan Heykel Yazıtı

Urartu ve Hubuşkia Seferi

"Salmanasar, yüce kral, haşmetli kral, dünyanın dört bölgesinin kralı…, Enzi,Gilzanu, Hubuşkia,Urartu fatihi, onların yıkımına sebep oldum ve ateş gibi oların üzerini sardım. Adini'nin oğlu Ahuni'den, tanrılarını, ordularını, ülkesini, evinin eşyalarını ülkemin halkı için aldım".[274]

"Hate ülkesini en uzak sınırına kadar Melidi ülkesini Daiaeni ve Suhme ülkelerini Urartulu Arame'nin krali şehri Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuşkia ülkelerini Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar uzanan toprakları, Zamua ülkesinin ortasındaki denizden, Kaldu ülkesinin denizine kadar uzanan toprakları ayaklarımın dibinde baş eğdirdim. Babil'e ileledim. Orada kurbanlar sundum ve Kaldu ülkesine indim…".[275]

"Hate ülkesini tamamen fethettim ve… Enzite ülkesinin geçitlerine girdim, Suhme, Daiaeni ve Urartu ülkelerini tamamen fethettim. Gilzanu'ya karşı ilerledim.

---

[272] Jorgen Laessøe, "Building İnscription from Forth Shalmenesser III Nimrud*", Iraq, XXI/1*, 1959, 38–41.
[273] Laessøe 1959, 41
[274] ARAB, I, no. 680
[275] *a.g.e*, no. 686

Gilzanu halkının haracını kabul ettim. Üçüncü kez Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle'nin kaynağına adımı yazdım".[276]

"Nairi ülkesinin denizinden, güneşin battığı büyük denize kadar uzanan toprakların fatihi, Hate ülkesinin tamamını, Melidi, Daiaeni, Suhme, Urartulu Aramenin krali şehri Arzaşkun'u, Gilzani ülkesini, Hubuşkia şehrini, Urartu ülkesini, Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar, Zamua ülkesinin ortasındaki denizden Kaldu ülkesinin denizine kadar olan toprakları ayaklarımın dibinde boyun eğdiren kral…".[277]

Üçüncü Nairi Seferi (M.Ö. 844)

"Benim krallığımdan memnun kalan güç ve kudretin simgesi olarak benim ismimi onurlandıran Asur, Adad, Sin, Şamaş ve İştar'a yüce krallara: Salmanasar bütün ulusların kralı, Asur'un yardımcısı, güçlü kral, Asur'un kralı, evrenin kralı, Asur'un kralı Asurnasirpal'in oğlu, evrenin kralı, Asur'un kralı Tukulti-Ninurta'nın torunu. Nairi ülkesinin denizinden güneşin battığı denize kadar uzanan toprakların fatihi. Hate ülkesinin tamamını fethettim. Enzite ülkesinin geçitlerine girdim. Suhme, Daiaeni ve Urartu'yu fethettim. İkinci kez Gilzanu'dan haraç aldım. Üçüncü kez Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle'nin kaynağında ismimi yazdım".[278]

Kurba'il Heykeli Üzerindeki Yazıt

"Gökyüzünün ve yeryüzünün bekçisi, evrenin yüce efendisi… Adad'a bütün kralların en güçlüsü, yüce tanrıların Sakkanakkusu, Asur kralı Asurnasirpal'in oğlu, Asur kralı Tukulti-Ninurta'nın torunu, Nairi'nin yukarı ve aşağı denizlerinin ve güneşin battığı büyük denizin fatihi Salmanasar konuşuyor: Dağlık Amanus'tan Lübnan dağlarına kadar Hate ülkesini en uzak noktalarına kadar yönetiyorum. Hâkimiyetim Dicle nehrinin kaynağından Fırat'ın kaynağına, Enzi, Suhni, Melidi, Tumme, Daiaeni ve Urartulu Arame'nin krali şehri Arzaşkun'a kadar uzanmaktadır. Gilzanu ve Hubuşkia'yı tufan gibi silip süpürdüm. Kullar dağından Munna, Parsua, Allabria, Apdadani, Namri ve Haban ülkelerinin arasından Tuglias'a kadar

[276] *a.g.e.,*no. 688
[277] ARAB, I, no. 690
[278] *a.g.e.*, no. 692

Girru'nun kızgınlığıyla yakılmış gibi yaktım. Saltanatımın 18. yılında on altıncı kez Fırat'ı geçtim…".[279]

Asur'dan Ninib-kibşu-uşur'n Steli, Nairi (M.Ö. 839)

"Nairi ülkelerinin Andi, Sinal, Gurguna, Mallani ve Alzi ülkesinin valisi… Ninib-kibşu-uşur'un steli".[280]

5.2.2. V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823–811)

Nimrud'dan Monolit Stel, Birinci Nairi Seferi

"*Nairi'ye karşı düzenlediğim birinci askeri seferimde Nairi'nin bütün krallarından eyere alıştırılmış atlardan oluşan haraç aldım. O zaman Nairi'yi en uzak sınırına kadar ağ ile yakalamış gibi ele geçirdim. Asur'un toprakları, Nairi ülkesindeki Paddira'dan Kargamış'ın karşısındaki Kar-Salmanasar'a, Akkad sınırı üzerideki Zaddi'den Enzi'ye ve Aridi'den Suhni ülkesine kadar tanrı Asur, Şamaş, Adad ve İştar'ın benim müttefiklerimin emri ile ayaklarıma kapandılar".*[281]

5.2.3. III. Adad-Nirari (M.Ö. 810–783)

11. Yıl Eponimi, Nairi Ülkesi (M.Ö. 799)

"Marduk-işmeani, Nairi ülkesinin valisi, Andi şehri, Sinabu şehri, Mallani şehri, Alzi … Suhni ülkesi".[282]

5.2.4. III. Tiglatpileser (M.Ö. 744–727)

Annaller, Urartu Kralı Sarduri İle Savaş (M.Ö. 742)

"Saltanatımın 3. yılında, Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı… birlikte Mati-ilu… Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuh'lu Kuştaşpi birbirlerinin kuvvetine güvenerek ayaklandılar, ben onlarla savaştım, … onların büyük bir bölümünü öldürdüm. Dağların dar geçitlerini ve uçurumları onların cesetleriyle doldurdum. Onların savaş arabalarını, onların sayısız… o katliamdan alıp götürdüm

[279] J.V. Kinnier Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmanassar III", *Iraq XXIV*, 1962, 95
[280] W.Andrae, "Stelenreihen in Asur",*WVDOG, 24,* Leipzig 1913, no. 54
[281] ARAB, I, no. 716
[282] A. Ungnad, "Eponym", *RLA*, Berlin-Leipzig, 1938, no. 39

ve Sarduri'nin… kendi ellerimle yakaladım. Eşyaları ile birlikte 72.690 insanı…. Sarduri hayatını kurtarmak için gece kaçtı ve bir daha görülmedi… Fırat üzerindeki köprüye kadar, ülkesinin sınırlarına kadar onu aradım…".[283]

Nimrud Taş Yazıtı

Urartu Kralı Sarduri ile Savaş (M.Ö. 742)

"Urartu'lu Sarduri bana karşı ayaklandı ve Mati-ilu ile aynı amaç için birleşti. Kummuhi (Kommagene) bölgelerinden Kiştan ve Halpi'de onu yendim ve bütün karargâhını aldım. Ordularımın hiddetinden korktu ve hayatını kurtarmak için tek başına kaçtı. Turuşpa'da onun şehrinde, onu hapsettim ve şehir kapılarının önünde onun askerlerinin birçoğunu öldürdüm. Turuşpa'nın önüne kendi krali tasvirimi diktim. 80 beru mesafeyi geniş Urartu topraklarını en üst sınırından en alt sınırına kadar muzaffer bir şekilde yürüdüm ve kimse karşı koymadı. Ulluba ülkesinin tamamını, Kaştirru, Parişu, Taşuha, Mantupa, Sardaurri şehirleriyle birlikte Nal dağının gerisindeki Urartu kalelerini Galananal, Şikipşa, Aşurdai, Babutta, Lussia ve Bisia, Kassia şehirlerini Asur sınırlarına kattım. Ulluba'da bir şehir inşa ettim ve ismini Asur-ikisa koydum. Kendi memurumu oraya yönetici yaptım. Enu, Sassu, Lubdu, Lukia, Simirra, Usurnu, Uzurra, Auigas, Ubula şehirlerini Girdasu dağlarına kadar Rab-bi-lub memurumun bölgesine kattım. Kuta, Urra, Arana, Taba, Ualli şehirlerini Fırat nehrine kadar ki burası Urartu kaleleri olan Kummuhi, Kilissa, Ezieda, Abbissa, Harbisinna, Barbas, Tasa, Enzi, Anganu, Benzu'nun sınırıdır. Kallania, onun nehrini fethettim ve buraları Asur sınırları içine kattım. Onları Turtam bölgesi ve Nairi bölgesine ekledim".[284]

Urartu kralı Sarduri

"Urartu'lu Sarduri, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara… Kummuhu'lu Kuştaşpi, zapt etmek ve yağmalamak için… Kummuhu'nun bölgeleri Kiştan ve Halpi

[283] ARAB, I, no. 769
[284] ARAB, I, no. 785

arasında onları… Sinzi nehrini yün boyar gibi kırmızıya boyadım… onların… onlardan aldım… ortasunda… krali yatağını…".[285]

11. Yıl, Nimrud Tablet Parçası

"… Enzi ülkesini tüm derinliğine, Şupa ülkesine kadar fethettim…"[286].

Şehirler Listesi

"Kukusanşu, -an, -arisa, -anu, … Urmuşe, …, Elizanşu, Daikanşu, -taanşu, -esanşu, … denizindeki şehirler; Lukandaşu, Tuarizu, …, -niştu, …, Lubsua, Danziun, …-mesai, …, izzida, Birdaşa dağı, …, -zinia, …, -huli,… -liansa, …, Parisu, Enzi ve Urartu ülkelerinin şehirleri".[287]

5.2.5. II. Sargon (721–705)

"Luhsu, Buldir, Anmurru, Ki-, Anduarsalia şehirlerinin Urartu'ya karşı ileri karakol olarak tahkim ettim, Muşki ülkesinin sınırı üzerine Usi, Usian, Uargin şehirlerini kurdum ve böylece Muşki ve Urartular'ın kapılarını kapattım, böylece kimse dışarı çıkamayacak… halkına karşı Ellibir, Sindarara şehirlerini kurdum. Meliddu, onun krali şehrini…bölgesi ile birlikte,….beğenen Kumuhhu ülkesinden Mutallu".[288]

"Melid'li Tarhunazi, karşı koymayı planladı; yüce tanrıların yeminini bozdu ve haracını vermedi. Kalbimin kızgınlığı ile krali şehri Meliddu'yu çevresindeki şehirlerle birlikte çömlek gibi çatır çatır parçaladım. Onu, karısı, oğulları, kızları, malları, eşyaları ve sarayının hazinesi, orada ne varsa el geçirilen 5000 askeriyle birlikte krali şehri Til-garimmu'dan çıkardım ve ganimet olarak aldım. Til-garimmu'yu restore ettim. Sute'li okçuları ve elimdeki esirleri Kammanu ülkesinin tümüne yerleştirdim, onun sınırlarını genişlettim. O ülkeyi benim memurumun

[285] ARAB, I, no. 797
[286] D.J. Wisemann, "A Fragmentary Inscription of Tiglat-Pileser III from Nimrud*", Iraq XVIII*, 1956, 120
[287] ARAB, I, no. 820
[288] ARAB, II, no. 27

idaresine bıraktım ve onlara eski kral Gunzinanu'yu yükümlü kıldığım gibi görev ve hizmetlerle yükümlü kıldım".[289]

Koyuncuk'tan Mektup

Urartu Sınırındaki Düşman Askerlerinin Hareketleri

"*Hizmetkarlarınız…dan efendim krala. İyilik sizin olsun.*

Urartu ülkesinin 5 yöneticisi Ueşi şehrine girdi. Sitinu, …teni ülkesinin yöneticisi; Kakkadanu, ki o Ukkai'a karşıdır, Kaniun ülkesinden Sakuata; Alzi ülkesinden Siplia; Armiraliu ülkesinden Tutu onların isimleridir. Onlar idari şehirden Ueşi şehrine girdiler. Şimdi onlar güçlerini bir araya getirdiler, ordu güçlü. Kral Turuşpa şehrinden yola çıktı. O Kaniun şehrine girdi.

Efendim kralın yazmış olduğu "gözcüleri gönder" şeklindeki sözlerine karşılık şöyle diyebilirim: Onları iki kez gönderdim. Bir kısmı geri geldi ve bu sözleri söyledi, diğerleri henüz yola çıkmadılar".[290]

Yeni Asur Dönemi Yazıtlarının Yorumu

M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında Asur belgelerinde Urartu ve onun siyasi karakteriyle ilgili daha net tanımlar ortaya çıkar. III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) ve V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823–811) dönemlerine ait Asur belgeleri, Menua'nınUrartu tahtına geçtiği tarihe kadar Alzi veya Enzi bölgesinden kesintisiz söz etmektedirler. Bunlardan büyük çoğunluğunu ise III. Salmanasar'ın 3. yılı için düzenlenen yazıtlar oluşturmaktadır.[291]

Urartu krallık döneminin başlangıcına denk gelen bu dönemde Asur kralı III. Salmanasar, yaklaşık 34 yıllık uzun saltanatı boyunca Doğu Anadolu üzerine 1., 3., 7., 15., 27., ve 31., krallık yıllarında toplam altı sefer düzenlemiştir. Bunlardan 3., 7., ve 15. yıllarında yaptığı seferler sırasında izlediği yollar Fırat kavisi ve doğusu ile ilgilidir. 3. yılında (M.Ö.856–855) Bit-Zamani'den Namdani ve Merisa dağlarına,

[289] ARAB, II, no. 60
[290] Leroy Waterman, *RCAE*, I, Ann Arbor, 1930–36, no. 444
[291] ARAB, I, no. 560, 604, 607, 619, 641, 680, 686, 688, 690, 692

İşuwa'daki Enzite'ye ve Arzaniya ırmağını aşarak Suhme'ye geçer.[292] Bir diğer anlatım ise bu seferde Diyarbakır-Ergani-Maden-Elazığ-Bingöl dağları ile Bingöl yolu izlenmiştir. 7. (M.Ö. 852–851) ve 15. (M.Ö. 844–843) yılı seferlerinde söz ettiği "Dicle'nin kaynağı"[293] ve "Dicle'nin kaynağına krali bir betimimi yaptırdım"[294] gibi ifadelerden, Lice-Genç geçidinden geçtiği anlaşılır. 15. yıl seferinden dönüşünde ise, Suhme ve Melidi, yani Bingöl Dağları-Elazığ-Malatya yolunu kullanmıştır.

III. Salmanasar saltanatının birinci yılında Urartulu Arame'nin krali kenti Sugunia'yı ele geçirdiğinden bahseder.[295] Bu dönem kayıtlarında geçen ifadeler Urartu'nun artık siyasal olarak farklı bir karakter taşıdığını göstermektedir. Beylikler biçimindeki örgütlenmenin yerini artık krallıkla yönetilen merkezi bir devlet yapısı almıştır.[296]

III. Salmanasar Çukurova'nın batı bölümündeki Kue, Toroslar ve kuzeyinde egemen olan Tabal ve Melid (Malatya/Arslantepe) gibi Geç Hitit krallıklarını haraca bağladı. M.Ö. 832 yılından sonra Asur Krallığı'nın batıdaki operasyonları kral yerine ordu komutanı Dayan-Asur tarafında yönetilmekteydi. Asur orduları Toroslar ve berisindeki Doğu Anadolu yaylalarında bulunan aşiretler üzerine de beş kez saldırıda bulunmuştur.

III. Salmanasar'dan sonra bölgeden söz eden yazılı belgeler azalmakla beraber Asur'un bir süre daha burayı kontrolünde tutmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö. 823–811) ilk yıllarına ait bir yazıt[297] ile III. Adad-Nirari'nin Nairi ülkelerine yaptığı bir seferinde[298] geçen ifadeler bu istek doğrultusunda yorumlanabilir. Bu yazıt Asur'un Alzi üzerindeki iddialarını belgeleyen son yazıttır. Bundan sonra Asur'un içine düştüğü bunalım iyice artmış, bu durum Urartu'nun lehine gelişmiş ve Urartu tahtına devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Menua geçmiş ve Urartu için yeni bir dönem başlamıştır.

---

[292] ARAB, I, no. 604
[293] *a.g.e.*, no. 564
[294] *a.g.e.,* no. 660
[295] Tarhan 1982, 84
[296] *a.g.m*, 86
[297] ARAB, I, no. 716
[298] Ungnad 1938, no. 39

Bütün bunların yanında yazılı belgeler ışığında Doğu Anadolu'da M.Ö. XIII ila IX. yüzyıllar arasında beylik veya aşiret biçiminde bir siyasal örgütlenme gösteren toplulukların yaşadığını, bu insanların çok sayıda yerleşim alanının bulunduğunu ve yüksek kesimleri, kale tipindeki, savunmaya dönük bir yerleşme biçimini tercih ettiklerini anlamaktayız. Bunun yanında sayıca kalabalık ve donanımlı orduları oluşturabilecek bir güce de sahip olmuş olmalılar. Zira bölgenin avantajlı yer şekillerini kullanmalarının yanında, Asur'a karşı direnebilecekleri silahlara da sahip olmaları gerekmektedir. Yine ödedikleri ganimetlerden yola çıkarak daha çok hayvancılıkla uğraşan topluluklar oldukları söylenebilir.

5.3. URARTU MİMARİ KALINTILARI

Urartu ve Asur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği, kısa süreli bir kesinti dışında, en azından 100–125 yıl kadar sürmüş görünmektedir. Nitekim bu yöredeki güçlü Urartu etkisini kanıtlayan pak çok arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Başta, birer eyalet merkezi olarak hizmet verdikleri hemen hemen kuşkusuz olan, Palu ve Harput kaleleri olmak üzere, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil/Kaleköy ve bir sınır karakolu olarak nitelenen Maltepe Kalesi, Urartuların bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedirler[299](Harita 6).

Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu bölgesine hâkim olmak için geliştirdiği sistemin temeli muhtemelen, kalıntıları günümüze kadar ulaşan, bölgenin yapısına uygun anıtsal mimariye dayanmaktadır. Başta kaleler olmak üzere bu kalıntılar bölgenin coğrafyası, maden yatakları, ticaret yolları ile ilişkili olarak bütün Urartu ülkesine yayılmış durumdadır. Yüksek yaylalar, dağ sıraları, derin vadiler ve bu vadiler içinde akan nehirlerin temel yapıyı belirlediği bu bölgede, her birim bir kale ve ya garnizon ile kontrol altına alınmış durumda idi. Tarım alanlarını oluşturan büyük vadiler ve yollar genellikle birbiri ile ilişkili birden çok kale ile denetlenirdi.[300]

Urartu yazıtlarından da anlaşılacağı üzere, Urartu'ların batıya açılmaları M.Ö. IX. yüzyıl sonunda Menua dönemiyle başlamış M.Ö. VIII. yüzyılda hızlanmıştır. Urartuların bölgeye gelişiyle oluşan kültür değişikliğinin en çarpıcı örnekleri mimari eserlerdir. Erken Demir Çağı yerleşmelerinden Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve Urartu egemenliği öncesine giden Değirmentepe ile İmikuşağı'nın zayıf karakterli yapılarının aksine, Orta Demir Çağı'nda, Urartuların merkezi bölgesinden de tanıdığımız mükemmel taş işçilikli, kaya platformlarına ve basamaklı tünellere sahip görkemli kaleler yapmaya başlamışlardır. Bölge bu dönemde bilinenin çok üzerinde inşa faaliyetine sahne olmuş, kale ve diğer tesislerle bir ağ gibi örülmüştür.

Yöredeki kalelerin büyük bir bölümü geç dönemlerde de kullanıldığı ve tahrip edildiği için planları elde edilememiştir. Urartu Krallığı döneminde yapılmış olan mimari eserleri; boyutları, plan tipleri ve içinde bulundukları coğrafi birimi açısından

[299] Sevin 1987, 283
[300] Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul 1996, 11

değerlendirerek; Eyalet Merkezleri, Kaleler, Sınır Karakolları, Kaya Mezarları, Ulaşım Ağı ve İlişkili Yapılar ile Dirheler (Kiklopik yapılar) olarak sınıflandırılmaktadır.[301]

5.3.1. Eyalet Merkezleri:

Palu ve Harput kaleleri gerek boyutları gerekse merkezi stratejik konumlarıyla diğer kalelerden farklılık gösteririler. Palu kalesindeki yazıt, başkentteki örnekleri andıran üç anıtsal kaya mezarı ve savunma amaçlı bir hendek bu kalenin önemini göstermektedir. Harput ise Elazığ ovasındaki en büyük kale olarak, Alzi ülkesinde önemli bir pozisyona sahip olduğunu belirtmektedir. Kaleler bölgeye açılımı sağlayan kilit noktaları tutması ve bu noktalar üzerinden yayılımın sağlanması itibariylede eyalet merkezleri sınıfına girmektedir.

5.3.1.1. Palu

Urartu yazıtlarında Şebeteria[302] olarak geçmektedir. Modern Palu'nun 1 km doğusunda, doğusu ve güneyi Fırat tarafından sınırlanan, kuzeydoğusu ve kuzeyi oldukça dik bir kalker kayalık üzerinde kurulmuştur(Resim 13,14). Kalın bir Orta Çağ tabakası ve bu döneme ait surlar tarafından tahrip edilen Urartu dönemi kalıntıları da oldukça zengindir. İki adet sarnıç kayalığın kuzeybatı yüzüne yapılmıştır. Bunlardan biri kayalığın tabana yakın kesiminde yatay bir tünelle girilen, basamaklarla derinleşen basamaklı tünel(Resim 15), diğeri daha yüksekte, yuvarlak ağızlı, dibe doğru genişleyen açık sarnıç tipindedir. Van Kalesi ve Çavuştepe benzeri büyük merkezlerde olduğu gibi stadel, burun yaparak alçalan kayalıktan batı yüzden açılan bir hendekle ayrılmıştır. Kaledeki biri nişli ve diğer ikisi dörder odalı toplam üç kaya mezarı, kayalığın çok dik olan kuzeybatı yüzündedir. Bir diğer anıtsal kalıntı kayalığın aynı yüzündeki 28 satırlık Menua yazıtıdır.

5.3.1.2. Harput

Urartu Qutume?, klasik Ziata, Ermenice Karpete-Harbert şeklinde adlandırılmıştır. Elazığ'ın 5 km. kuzeyinde, kuzeybatıya doğru yükselen kayalığın,

[301] Köroğlu 1996, 13
[302] Diakonoff-Kashkai 1981, 80

güneybatısı, güneyi ve doğusu oldukça dik bir uzantısı üzerinde yer alır (Resim 16,17,18).

300 X 180 m. kadar boyutlarındaki kalede, sur temel yatakları ve kaya işçiliği, Orta Çağ iskânının güney kesiminde belirgindir. Urartu kalelerinde pek çok örneği görülen kaya işaretleri araştırmacılar tarafıdan çeşitli şekillerde yorumlanmışlardır. Bu kaya işaretleri ile ilgili olarak kült ve tapınım amaçlı dinsel karekterinin yanı sıra atlı araba yapım tekniği ile ilgili olarak kalıp amaçlı kullanıldığıda ileri sürülmektedir[303]. Kaya işaretlerinden Harput'ta da bulunmaktadır ve en çok tahrip olan işaretlerin başında gelmektedir. Ayrıca ana kayaya oyulan ve bugün ancak yarısı görülebilen Urartu kurban kanı akıtma kanalı, bu kesimin aynı zamanda önemli bir açık hava kült merkezi olduğunu göstermektedir.[304] Harput kalesinde Lehmann-Haupt tarafından tipik kaya işlemeleri gibi bir Urartu tahkimatına işaret eden bir tünel tespit edilmiştir.[305]

Bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Harput'ta yapılan çalışmalarda özelikle kayalığın güney ucundaki kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde durularak plana alınmıştır. Günümüze kayaya oyulmuş temel yuvalarından başka hiçbir kalıntının kalmadığı bu kesimin Van/Toprakkale ve Bastam Haldi tapınak alanlarına benzerliği dikkat çekicidir. Kalenin eteklerinde yapılan taramalarda az sayıda olmakla birlikte "Biainili" olarak tanımlanan kırmızı astarlı Urartu seramik parçaları ele geçmiştir.[306]

5.3.2. Kaleler:

Bölgeye dağılmış durumda eyalet merkezlerine göre daha küçük boyutlu garnizon niteliğindeki yapılardır. Bunlar tarım alanlarını, yolları ve eyalet merkezlerini savunan, birbirleriyle ilişkili olarak inşa edilmiş askeri birimlerdir.

5.3.2.1. Köşkerbaba

Malatya İlinin 30 km. kadar kuzeydoğusunda, Eski Malatya bucağına bağlı Fırat köyü yakınında ve bugün tamamıyla Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında

[303] Erkan Konyar, "Anıtsal Kaya İşaretleri" Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler, *TEBE Haberler 23*, İstanbul, 2007
[304] Oktay Belli, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri*", AnAr XI*, 1989, 74–76
[305] Carl Friedrich Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910, 476
[306] Sevin 1989, 461, res. 42–43

kalmıştır. Fırat nehri yatağından 100 m. kadar uzaklıkta, nehrin batı yakasında yer alan Köşkerbaba höyükte saptanan 4 kültür katından C olarak tanımlananı bir Urartu yerleşmesini temsil etmektedir (Resim 19).

Nehir yönüne bakan üzeri açık bir avlusu bulunan yapı kompleksinden ibaret olan bu yerleşme, bir büyük ve bir küçük depo odasıyla bu depo odalarının arkasında yer alan uzun bir oda ve bir mutfaktan oluşur. Büyük depo odasında 4 sıra halinde toplanan 22 adet değişik büyüklükte in situ küp ve iri çanaklar, küçük depo odasında ise iki tane küp ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tüm ve parçalar halinde matara biçimli kaplar, yonca ağızlı testiler, silindirik akıtacak ve çift tutamaklı iri çanaklar ile orta boy küpler ele geçmiştir. Mataralar bezeksiz, çizgi veya boya bezekli iken iri küplerin ağız kenarlarında, boyunlarında ve karın üzerinde urgan türü ve parmak baskı bezekler görülür. Demir silahlar yanında sayıları 200'ü aşan, pişmiş topraktan yapılmış, balık ağlarında ağırlık olarak kullanılan ortası delik nesneler de küçük eserleri oluşturur[307] (Resim 20–25).

Çanak-çömleğin değerlendirilmesinden Köşkerbaba höyüğünde 2 evreli III. mimari tabakayı oluşturan bu Urartu yerleşmesi M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak Urartuların bu bölgede II. Sarduri zamanında yani M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında gözüktükleri, Köşkerbaba'nın kuzeydoğusunda ve Fırat nehrinin doğu yakasında doğal bir kayanın üzerine işlenmiş Habibuşağı yazıtından bilinmektedir. Urartular, Geç Hititler'le ilişkilerini kolaylaştırmak için bir garnizon niteliğindeki Köşkerbaba yerleşmesini, Fırat nehrinin batı yakasında önemli bir birim olarak kullanmışlardır. Köşkerbaba'daki yerleşmenin bir garnizon olduğu da ele geçirilen bol miktarda matara biçimli kapdan anlaşılmaktadır. Urartular Arslantepe'ye ulaşmak için Fırat nehrini, Köşkerbaba yerleşmesinin bulunduğu noktadan geçmişlerdir.[308]

---

[307] Önder Bilgi, "Köşkerbaba Höyük Kazısı 1980 Yılı Sonuçları", *Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Çalışmaları, Ankara, 1987,* 83–86, 112,217

[308] Önder Bilgi, "Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi*", TTK*, Ankara 1986, 317–318, res. 1–7; a.y., "Köşkerbaba Höyük Kazıları 1979*", KST II*, Ankara 1980, 113–119; *a.y.,* "Köşkerbaba Höyük 1981 Dönemi Kazıları", *KST IV*, Ankara, 1982, 89–94; *a.y.,* "Köşkerbaba Höyük Kazıları", *KST V*, Ankara, 1983, 113–116; *a.y*., "1983 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları", *KST VI*, Ankara, 1984, 49–50

5.3.2.2. Haroğlu

Baskil ilçesinin 12 km. kadar doğusunda, Elazığ-Baskil-Fırat yolu üzerinde, kendi adını taşıyan dağın güney yamacında güneyi ve doğusu çok dik kayalık bir yükselti üzerindedir (Resim 26).

Malatya üzerinden gelip, Fırat kıyılarından Harput'a doğru uzanan doğal geçitlerin Elazığ ovasına giriş noktasında, oldukça stratejik bir kesimde yer alan, 100 X 70 m. boyutlarındaki kalede Urartu kalıntıları, Orta Çağ kalıntılarının az olarak görüldüğü güney kesimde belirgindir. Burada kaya işçiliği ve sur temel yatakları hemen bütün yüzeyi kaplamış durumdadır. 1899–1900 yıllarında kaleyi gezen Huntington, bu izleri Urartu ile ilişkilendirmiştir.[309]

Urartular'a özgü kayaya oyulmuş basamaklı tünel ve sarnıcıyla dikkat çeker. Kalenin güney ve güneydoğu yüzlerine oyulmuş penceremsi üç dikdörtgen oyuğun nasıl bir mekâna açıldığı anlaşılamamaktadır. Yörede Urartu kalelerindekilere göre daha erken özellikleri ağır basan seramik buluntuları, Haroğlu'nun erken dönemde kurulup terkedilmiş olduğuna kanıt olarak sunulabilmektedir[310] (Resim 27,28,29).

Haroğlu kalesi Demir Çağ seramikleri bütünüyle çark yapımıdırlar. Tüm olarak ele alındığında Haroğlu kalesi çanak çömlekleri, gerek biçim ve gerekse yapım özellikleriyle öteki Urartu kale ve tesislerinde bulunanlara kıyasla aha erken görünmektedirler.[311]

5.3.2.3. Gökbelen

Keban ilçe sınırları içinde ilçe merkezinin 40 km. güneyindeki Gökbelen köyü yakınındadır. Güneyi oldukça dik bir uçurumla doğal olarak sınırlanmış olan kayalı tepenin kuzey yanına 170 m. kadar uzunluğunda ve 1.95 m. kalınlığında taştan bir sur çekilmiştir. Kabaca biçimlendirilmiş irice bloklardan yapılan bir sur üzerinde, belirli aralıklarla irili ufaklı destek çıkıntıları ve olasılıkla bir geçit görülebilmektedir. Bu sur türü kalenin Urartu eseri olduğunu düşündürmektedir. Genişliği 90 m. kadar olan

[309] Köroğlu 1996, 17
[310] Sevin 1988, 11, res. 37–42
[311] *a.g.m.*, 12, res. 43–46

kalenin içinde moloz taştan duvar kalıntıları yer almaktadır. Özellikle sura yaslanmış olan oda dizileri oldukça belirgindir[312] (Resim 30,31).

5.3.2.4. Yıldıztepe

Elazığ il merkezinin 22 km. güneydoğusunda, Genefik ve Norşuntepe yakınlarında Altınova'nın güneyinde uzanan Mastar Dağı'nın kuzey eteklerine bir boyun ile bağlanan yüksekçe bir kayalık üzerindedir. 1987 yılında yörede yapılan incelemelerde Urartu dönemi taş işçiliği ve doğu yüzdeki birkaç duvar taşı dışında Orta Çağ iskânı tarafından tamamen örtüldüğü görülmüştür.[313]

Ayrıca yöreden toplanan çanak çömlek, Norşuntepe Güney Teras Güney Alanı'ndakilerle karşılaştırıldığında, varlığı yöredeki birkaç paça ile sınırlı "Biainili" türündedir[314] (Resim 32).

5.3.2.5. Genefik

Elazığ'ın 30 km. kadar doğusundaki Genefik köyünün 5 km. kadar güneyinde, Mastar Dağı'nın zirvesine yakın kesimdeki, batısı ve güneyi sarp bir kayalık yükselti üzerine kurulmuştur. Şimdi Keban Baraj Gölü altında kalmış olan tüm Altınova'ya egemen bir durumdadır. Aynı zamanda Ergani-Maden geçidi üzerinden gelip doğudan bu ovaya ulaşan yolu da denetlemektedir. Elazığ-Bingöl karayolunun kuş uçumu 10 km. kadar güneyindeki Genefik, kayaya oyulmuş batı etekteki platformu, sarnıçları ve basamak şeklindeki sur-temel yataklarıyla tipik bir Urartu kalesinin tüm özellilerini taşımaktadır[315] (Resim 33,34,35).

70 X 40 m. boyutlarındaki kalede yüzeyden toplanan seramik kuşkulu bir örnek dışında tümüyle çark yapımıdır. 1900 yıllarında Huntington tarafından ilk kez incelenen, 1986 yılında iyice araştırılan kalenin yalnızca Urartu döneminde iskân edildiği belirtilmektedir[316]. Çanak çömlek Orta Demir Çağ türündedir. Çanak biçimleri arasında basit ağız kenarlı, hafifçe içe dönük olanlar çoğunluktadır. Tüm yüzey seramikleri arasında kazı bezemeye rastlanmaması yanında, kalınlaştırılmış

[312] Sevin 1989, 455,456, res. 11,12
[313] *a.g.m.*, 460, res. 39–41
[314] Köroğlu 1996, 19
[315] Sevin 1988, 9, res. 23–26
[316] Köroğlu 1996, 19

ağız kenarlı çanaklar ve benzerleri Norşuntepe Güney Teras güney alanındaki Orta Demir Çağı yapısında görülebilen dışa çekik ağız kenarlı, keskin profilli çanaklar Genefik kalesinin Zulümtepe ve Cankurtarantepe'den daha sonraya kesin olmamakla birlikte Norşuntepe Orta Demir Çağ yapısıyla yakın bir döneme tarihlendirilebilmektedir[317] (Resim 36).

5.3.2.6. Tanrıvermiş

Harput'un kuzeyinde Murat ırmağının sol kıyısı üzerinde Elazığ-Pertek karayolunun 15. km'sindeki Aydıncık köyünün 500 m. kadar kuzeyinde yer alan Tanrıvermiş mevkiinde, 55 X 25 m. boyutlarında bir Urartu tahkimatının varlığı ortaya konmuştur. Güney yüzü çıkılması olanaksız biçimde sarp olan kayalık üzerinde basamak şeklinde sur-temel yuvaları, kayaya oyulmuş düzgün bir platform ve küp biçimli üç sarnıç görülmektedir.[318] Bu küçük Urartu karakolunun en ilginç yanı kayalığın tırmanılması olanaksız olan güney yüzüne oyulmuş üç kaya mezarıdır. Ancak bu kaya mezarları Urartu mezar mimarisinde fazla tanınmayan fakat bölgemizde örnekleri bulunan türlerdendir[319] (Resim 37,38).

5.3.2.7. Bağın

Palu'nun 29 km. kuzeybatısında Perisu kenarında doğusu sarp bir kayalık üzerinde kurulmuştur. 150 X 130 m. boyutlarındaki kalede Orta Çağ kalıntıları dışında, Urartu döneminde işaret eden doğu kesimde iki adet sarnıç, sur-temel yatakları, Perisu'ya kadar inen üç adet merdivenli tünel, ayrıca batı ve kuzey kesimde sur-temel yatakları bulunmaktadır[320] (Resim 39).

Birbirini tamamlayan iki parça halindeki Bağın yazıtı ise in situ değildir. 1900 yılında Mazgirt-Kaleköy'e giderken Bağın'a uğrayan Huntington'un "bir hazine" olarak tanımladığı ve resmini çektiği yazıtın bir parçası Orta Çağ kale duvarında, diğeri Elazığ Müzesi'ndedir.

[317] Sevin 1988, 9, res. 27
[318] Sevin 1989, 457, res. 17–21
[319] Köroğlu 1996, 21
[320] Köroğlu 1996, 22

5.3.2.8. Mazgirt-Kaleköy

Bağın'ın 17 km. batısında, Dersim dağlarının güneye inen uzantıları üzerinde kurulmuştur. Kaleköy'de, sur-temel yatakları ve kısmen iyi durumdaki sur kalıntıları, kaya platformu, bir basamaklı tünel, bir kaya mezarı ile II. Rusa yazıtı Urartu dönemine ait başlıca kalıntıları oluşturmaktadırlar. Orta Demir Çağı çanak çömleğinin yanında kırmızı perdahlı Biainili türünde parçaların varlığından söz edilir.[321]

5.3.2.9. Burmageçit

Burmageçit ismi son yıllarda duyulan bir Urartu kalesidir. Munzur suyu kıyısında fazla yüksek olmayan Burmageçit kalesi üzerinde 4 tane sarnıç yer almaktadır. Bunlardan birinin kenarına iki küçük kaya çanağı oyulmuştur. Ağzı dikdörtgene yakın bir şekil gösteren bu sarnıç küçük kutsal bir alanın önünde yer alır. Kayalarda yer yer sur temellerinin izleri görülmektedir. Burmageçit köylüleri kalede şimdi su altında kalan kaya odalarından da bahsetmektedirler. Kalenin güneyinde ve oldukça yükseğinde yer alan Burmageçit köyünün 1985 yılındaki yol yapımı sırasında ortaya çıkarılan ve içerisinde miğferlerin[322] de yer aldığı bir grup bronz Urartu eserinin bir kısmı Elazığ Müzesi'nde yer almaktadır.[323]

5.3.2.10. Deliktaş

İlemil köyünün batısında, Murat nehrinin Perisu ile karıştığı kesimin güneyinde, batısı ve güneyi nehir tarafından sınırlanan küçük bir kayalık yükselti üzerindedir (Resim 40).

30 X 25 m. boyutlarındaki kayalığın kuzeyinden nehir yatağına kadar uzayan bir basamaklı tünel, batı kesimde de teraslar ve terasları birbirine bağlayan basamaklar kaledeki tek dönem yerleşimin kalıntılarıdır.[324]

Buraya Deliktaş denmesinin nedeni, buraya açılan merdivenli bir tüneldir. Kaya duvarında üstteki 2.50 m. yüksekliğinde ve 3.30 m. genişliğindeki ağız kısmı açkı bir

[321] *a.g.e.*, 22
[322] Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri*", F.Ü. D 2*, 1988, 217–228
[323] Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi*", TTK,* Ankara 1994, 292
[324] Köroğlu 1996, 23

şekilde görülebilen bu tünelin yaklaşık olarak 8,5 m. uzunluğundaki bir kısmı bugün hala mevcuttur. Tünelin dar açılı keskin bir dönüş yaparak yükseldiği dağ yamacında 11 adet basamak görülebilmektedir. Deliklitaş merdivenli tüneli, kaleyi nehir yatağına bağlayan Eğil, Bağın ve Palu anıtsal tesisler grubuna girmektedir.[325] (Resim 41,42)

5.3.3. Sınır Karakolları

İzoli, Kaleköy ve Maltepe, Urartu Devleti'nin batı sınırını oluşturduğu Asur Krallığı tarafından da kabul edilen Fırat nehri kıyısında yer almaları dolayısıyla sınır karakolu olarak değerlendirilmektedir.[326]

İzoli yazıtının ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla bu garnizonlar nehrin batıya geçit verdiği noktaları tutmakta, sınır ötesi harekâtlarda ise birer ön karakol olarak kullanılmakta idiler.

5.3.3.1. İzoli/Habibuşağı

Urartu döneminde Tumişki ve klasik dönemde Tomissa[327] , Malatya-Elazığ yolunun 50. km. sinde Fırat'ın daralarak Torosları geçtiği kesimin başında, dört tarafı sarp olan ve batısında yükselen tepelerden doğal bir yar ile ayrılan yüksekçe bir kayalık üzerinde kurulmuştur (Resim 43).

Bugün Yazılıkaya tepesi olarak bilinen kale köyün hemen güneybatısındadır. Fırat nehrinin geçit verdiği noktaya yakınlığı ve kuzeydoğusundaki verimli vadiye olan hâkimiyeti, kalenin stratejik önemini arttırmaktadır. Kalenin önemini vurgulayan en önemli belge, kayalığın güneydoğu yüzüne çivi yazısı ile kazılmış II. Sarduri'ye ait olan yazıttır.[328] (Resim 9)

Yazıtın bulunduğu yer II. Sarduri'nin karşıya geçtiği yer olarak belirttiği Tumeshki arasında kesin bir ilişki vardır. Eski kaynakların güneye Kommagene'ye inen yollardan birinin Tomisa'da Fırat'ı geçtiğini belirtişleri, Tomisa ve Tumeshki

[325] Hauptmann 1970, 97, Lev. 80
[326] Sevin 1987, 281,282; Köroğlu 1996, 24
[327] Diakonoff-Kashkai 1981, 88
[328] Baki Öğün, "Habibuşağı Kazısı 1982", *KST V,* Ankara 1983, 237,238

adları arasında büyük yakınlık, farklı çağların iki yerleşmesini bir araya getirmektedir.[329]

Kale dört bir yandan sarp kayalıklarla çevrilidir. Kayalar tepeye doğru özellikle güney yöndeki küçük düzlükleri doğal bir biçimde sur gibi kuşatmaktadır. 80 X 60 m. kadar boyutlarındaki yerleşim alanının doğu yüzünde bir mekânın varlığına işaret eden kaya işçiliği, irili ufaklı çukurcuklar, kuzeybatı kesimde ise kerpiç mimariye ait kalıntılar yer alır. Kaledeki iki basamaklı tünelden biri kayalığın güney, diğeri kuzey yüzündedir. Bunlardan güneydekine kalenin üzerinden başlayarak hayli sarp kayalık yüzüne işlenmiş kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla kale, Urartuların batı bölgesi içinde kayaya oyulmuş merdivenli iki tüneli olan tek örnektir. Kuzey yönündeki tünel, kale üzerindeki yerleşim alanına yakın bir yerdedir. Güneydeki merdivenli tünellin girişi, kuzeydeki gibi kayalığın yan yüzüne değil, aksine doğrudan üzerine açılmıştır.

Ana kayanın kesilmesiyle meydana getirilmiş merdivenli tüneller Urartuların batıya yayıldıkları alan içerisinde hemen bütün kalelerde görülür. Bunlar arasında Karakoçan-Bağın, Palu, Deliktaş, Harput, Baskil-Kaleköy ve Mazgirt-Kaleköy örnekleri sayılabilir. Hemen bütün merdivenli tünellerin içi yüzyıllar boyu süre gelen toprak akmalarıyla kapanmıştır. Bu nedenle tünellerin içinde sona kadar giderek neye ulaştığını gözlemek mümkün değildir. Genel inanışa göre bunlar kalenin üstünden ya akarsu yatağına[330] ya da su sarnıçlarına[331] ulaşmaktadır. Ayrıca bunların gizli birer geçit olduğu da düşünülmektedir. Ancak kaledeki merdivenli tünelin sarnıçlara inmesi daha çok muhtemeldir. Kalede bu tek girişi olan tünelin her iki kolunun da birer kuyu önünde bittiği gözlenmiştir. Bunların yanı sıra, Ağrı İlinin Tutak İlçesine bağlı Atabindi köyü sınırları içindeki kalede bu tünellere benzer, fakat daha küçük boyutlarda merdivenli bir inişin alttaki mezar odalarına ulaştığı da bir başka gerçektir.[332]

Su veya zahire depolamak amacıyla kaya içine açılmış iki depo ve meyilli arazide inişi kolaylaştıran merdiven basamakları bulunmuştur. Depo amaçlı açılan bu her iki

[329] Serdaroğlu 1977, 17,29,30
[330] Haputmann 1972, 113
[331] Lehmann- Haupt 1931, 464
[332] Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolü*", Belleten 100*, Ankara, 1987, 550,551

çukurun yakın örnekleri Yeşil Alıç'ta da karşımıza çıkmaktadır. Bunların etrafına serpiştirilmiş, çapları 20–40 cm. arasında değişen çukurcuklar ise farklı büyüklükteki taşınabilir kaplar için oturma yuvaları olarak düşünülmektedir.[333]

Kayalığın kuzeydoğusunda ise aynı döneme tarihlenen bir nekropolün varlığı kazılarla ortaya konmuştur. Burada iki urneli mezar açığa çıkartılmıştır. Iğdır, Liç ve Adilcevaz Urartu nekropollerindeki tek urneli gömütlerde ve hatta bu sınırların dışında Asur'da bulunan bir gömütte olduğu gibi burada da urneler gömüt çukuruna dik konulmuşlardır. Özellikle Iğdır'daki örnekler Habibuşağı'ndaki urnelerin bu tarz gizlenmesine en yakın örneklerdir. Üzerleri birer kapak taşıyla kapatılmış olan urnelerin etrafı ve üzeri toplama taşlarla örtülmüştür. Diğer Urartu nekropollerinde ortaya çıkartılan gerek oda ve gerekse tek urneli gömütler bir hayli ölü hediyesi ile dolu iken Habibuşağı'nda yalnız III no'lu gömütte bir mızrak bulunmuştur. Ayrıca bir urnenin yanında bir kılıç ta daha önce bulunmuştur. Bu durum Habibuşağı nekropolündeki kişilerin sosyal durumu pek de iyi olmayan halktan insanlar olabileceği görüşünü desteklemektedir (Resim 44–51).

Kalenin etekleri ile etrafındaki tepelerde yapılan yüzey çalışmaları sırasında toplanan çanak çömlek, kaledeki arkeolojik çalışmalarda çıkartılan seramikler gibi daha çok Erken Demir Çağı'nın bilinen yivli örneklerinin devamı türündedir.[334]

5.3.3.2. Kaleköy

Elazığ'ın 108 km. batısında, yine Fırat'ın doğu kıyısında, nehre paralel uzanan bir kayalık üzerinde yer alır. Erken ve geç yerleşimlerinin de bulunduğu kaledeki Urartu dönemi olabilecek kalıntılar, kayalığın dik olan nehir tarafında yer alan basamaklı bir tünelle güney kesimdeki kaya platformundan oluşur. Ayrıca burada yürütülen kazı çalışmışları sonucu ortaya çıkarılan giriş kapısı da Urartu özellikleri gösterir (Resim 52,53).

Kaleköy kazılarında bulunan iki adet Urartu çanak-çömlek parçasıyla beraber (Resim 54) III evreli bir Orta Demir Çağ ve bundan da erken olarak Erken Demir Çağ yerleşmesinin varlığı anlaşılmıştır. Bu tabakaların tarihlenmelerini saplayan

[333] Işık 1987, 553
[334] Köroğlu 1996, 24; Sevin 1988, res. 45; Işık 1987, 552

seramikler arasında Urartu seramik parçaları ve çok renkli bantlı bezekli olanlar dikkati çekmektedirler. Ayrıca Erken Demir Çağa tarihlenen tabakada ocak, dibektaşı ve çöp çukuru ile iyi korunmuş bir oda tabanı da dikkat çekmiştir.[335]

Kaleköy'de yüzey araştırmalarında Erken Demir Çağı türünde yivli çanak çömleğe, kazılarda ise derin bir sondajda tipik Biainili türü parçalara ve Orta Anadolu Demir Çağı türünde boya bezemeli testilere rastlanmıştır.[336]

5.3.3.3. Maltepe

Karakaya baraj göl sahasının en kuzeyinde, Fırat'ın doğu kıyısı üzerindeki Maltepe harabesidir. Önceden "küçük höyük" ve olası bir "Demir Çağı müstahkem mevkii" olarak nitelenen bu yerleşme yeri, Fırat'ın çok dar bir vadide aktığı kesimin güney ucunda, İzoli'ye benzer bir kayalık üzerinde kurulmuştur[337] (Resim 55,56).

Kayalık doruğun, daha az meyilli olan güney ve doğu yamaçlarında Urartu kaleleri için çok tipik ve hatta belirleyici olan, basamaklar halindeki sur-temel yuvaları görülebilmektedir. Bu yuvaların teknik özellikleri Van bölgesi Urartu kalelerindekilerin tam bir koşutudur.

50 X 50 m. kadar boyutlarında olan bu kale topografik konumu ve hatta ağız kenarlarının altı ile karın keskinliğinin arasında yatay oluklara yer verilmiş, kalın kızıl-kahverengi astarlı ve açkılı keramikleriyle Habibuşağı Urartu kalesini andıran özellikler taşır. Bu nedenle Maltepe, Urartu Devleti'nin güneybatı sınır karakollarından biri olarak nitelendirilmektedir.[338]

5.3.4. Ulaşım Ağı

Doğu Anadolu'da yerleşim birimleri, yükseklikleri zaman zaman 3.500 m.yi bulan dağlarla birbirinden ayrılmış durumdadır. Bu dağlar üzerinden doğal nehir vadisi ve geçitleri izleyerek geçen dört ana yoldan (Munzur vadisi boyunca Erzincan'a, Ergani-Maden geçidi Diyarbakır'a, Harput-Haroğlu-Habibuşağı-Fırat

[335] Tomris Bakır- Altan Çilingiroğlu, "Kaleköy Kazısı 1978–1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Yılı Çalışmaları"*, Ankara, 1987, 153–155,161–167; Tomris Bakır- Altan Çilingiroğlu, "Kaleköy Kazısı 1979 Yılı Sonuçları*", KST II*, Ankara 1980, 65–67
[336] Köroğlu 1996, 25
[337] Sevin 1987, 280, res. 2
[338] *a.g.m.,* 281, res. 3–4

yolu Malatya (Harita7) ve Orta Anadolu'ya, Bingöl Dağları üzerinden Van Gölü havzasına) doğudakinin, krallığın merkezi Van bölgesi ile ilişkilerde oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Urartu Krallığı'nın Alzi bölgesini hâkimiyet altına aldığı, uzun süre denetim altında tuttuğu ve vergi topladığı göz önüne alınırsa, bütün bu zorlu coğrafi koşulların aşılmış ve düzenli bir ulaşım sisteminin kurulmuş olması gerektiği ön görülmektedir. Muş ovası ile Keban bölgesi arasında sıralanan Solhan/Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü, Elazığ/Bahçecik ile Norşuntepe de önemli konaklama yapıları saptanmıştır.[339] (Harita 8)

Yapıların bir yol güzergâhında diziliyor olmaları, ayrıca Urartu mimarlığında tanınan kale, saray, tapınak gibi savunma sistemleri gelişmiş plan ve yapıya sahip olmaması bunların konaklama tesisi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu tesislerin dışında, Fırat ırmağının doğu yakasında, Elazığ ile Bingöl illeri arasını bağlayan eski bir yolun varlığı da bilinmektedir. Bu yörede sürdürülmüş olan yüzey araştırmaları sonucunda saptanan, 3000–2500 m. yüksekliğindeki, çok kayalık yapıya sahip Bingöl dağları üzerinde yer alan ve 80–90 km.lik bir bölümü kesintisizce izlenebilen bu yolun ortalama genişliği 5.40 m.dir, ancak kimi yerlerde bu genişlik 3.90 m.ye değin düşmektedir[340]

Urartular bu bölgeyi elinde tutabilmenin en önemli koşulunu oluşturan ulaşım sorununu, karayolu ve buna bağlı sistemlerle tamamlamaya çalışmışlardır. Nitekim yol üzerinde birbirinden 25–30 km. uzaklıkta kurulmuş bulunan kimi konaklama istasyonları bu ulaşım sistemini Urartularca yapıldığına kanıt olarak ele alınmaktadır. Bingöl-Elazığ arasında uzanan bu yol (Resim 57), Doğu Anadolu'ya 250 yıl kadar egemen olmuş Urartuların batı sınır bölgelerine ulaşmak ve ulaşım sistemini rahat bir duruma getirmek için ne denli büyük çaba gösterdiklerinin en canlı tanığı olduğu gibi, eski çağlardan günümüze kalmış en eski karayolu durumundadır.[341]

[339] Köroğlu 1996, 26
[340] Sevin 1989, 47, Lev. I, II, III
[341] Sevin 1989b, 50–53

5.3.4.1. Solhan/Cankurtarantepe

Bingöl dağları üzerinde yer alan, doğudan batıya doğru gelindiğinde, antik yolla ilişkili olarak karşılaşılan ilk merkez, Bingöl ilinin doğu sınırlarında, Solhan ilçesi içindeki Cankurtarantepe'dir. İlçe merkezinin güney sınırındaki, doğu-batı yönünde 100 m. kadar uzanan doğal bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Günümüze iyi durumda kalmamış olan mimarlık kalıntıları, doğudan batıya doğru yükselen teraslar üzerinde kurulmuş, Orta Demir Çağının, olasılıkla etrafı taştan duvarlarla çevrili bir tesise ilişkindir. Doğudan batıya doğru teraslarla yükselen biçimiyle Cankurtarantepe'de ki bu tesis, 33 km. batısındaki Zulümtepe'yi andırmaktadır.[342]

Tek dönem iskâna sahne olan bu tepedeki çanak çömlek, Elazığ bölgesi Erken Demir Çağı geleneğinin devamı türündeki çentik ve kazıma bezekli örnekleriyle Urartu depolarında rastlanan kabartma ve kazıma bezeli, takviye şeridine sahip küp parçalarından oluşur.[343]

5.3.4.2. Bingöl/Zulümtepe

Solhan'da bir ara genişleyen ve sarp kayalık yapısını küçük bir yayla ovasına bırakan Bingöl Dağları, batıya doğru 5–10 km. kadar ilerlendiğinde yeniden eski durumuna gelmekte ve antik yol tekrar izlenebilmektedir. Bu yolla ilişkili olarak Solhan/Cankurtarantepe'den 33 km. uzaklıktaki Zulümtepe'ye ulaşılmaktadır[344].

Zulümtepe'deki 87 X 44 m. kadar boyutlarındaki bu tesisin yol ile kopmaz bir bağ içinde olduğu son derece açıktır. Zulümtepe tesisinin özellikle doğu ve kuzeydoğusundaki duvarları kısmen sağlamdır. 3.20 m. kalınlığındaki çevre duvarlarına sahip dikdörtgen planlı yapının köşeleri rizalitlidir (Resim 58,59). Ayrıca kuzey ve güney duvarları üzerinde yaklaşık 7.50 m. aralıklarla 2.80 X 0.70 m.lik destek çıkıntıları vardır. Doğu yüzde ise kulemsi bir çıkıntı yer alır. Tesisin içindeki yapılara ait hiçbir duvar izi görülmemekle birlikte, doğudan batıya doğru yükselen üç terasın varlığı belirlenebilmektedir. Dikdörtgen tasarlı, köşeleri rizalitli ve çevre duvarları destek çıkıntılı bu türde tesislerin Urartu'da pek çok benzeri bulunmaktadır. Kuzeybatı İran'da Kale Gevher ve Uzub Tepe ile Van bölgesinden, Çavuştepe

[342] Sevin 1988, 5, res. 8–13
[343] *a.g.m.,* 5; Köroğlu 1996, 29
[344] *a.g.m.,* 6, res. 14

yakınındaki Çermik bu türün örneklerini oluştururlar. Ayrıca Elazığ yakınlarındaki Norşuntepe'nin güney teras yapısı da aynı grup içinde incelenebilmektedir.[345]

Zulümtepe keramikleri biçimlerinin en dikkat çekici olanları, Keban bölgesi Erken Demir Çağı merkezlerinden tanınan türde, ağız kenarının altı çok sıra bezemeli olup, küçük çanaklardır. Bunu yanında hamur yaşken kazınarak ya da baskı yöntemiyle yapımlı kap bezemeleri Erken Demir Çağı geleneğinin sürekliliğini kanıtlamaktadır[346] (Resim 60).

Bu türde tesislerin askeri karakol ya da yollarla ilişkili konaklama merkezleri olabilecekleri düşünülmektedir.

5.3.4.3. Bingöl/Kaleönü

Zulümtepe'nin 25 km. batısında, Bingöl il merkezinin 1 km. kadar kuzeydoğusundaki Kaleönü mahallesinde 30–35 m. yüksekliğindeki, güney ve doğusunda bir terası olan yüksekçe bir tepe üzerinde kurulmuştur.

Ovanın kuzey kesimindeki tepenin doruğunda, çevre duvarı 1,5 m. kalınlığında, iri taşların üst üste oturtulmasıyla oluşturulmuş, 50 X 34 m. boyutlarında dikdörtgenimsi tasarlı merkezi bir yapının varlığı açıktır. Bu yapının kuzey iç kesiminde, birbirlerinden 1 m. kalınlığında taş temelli duvarlarla ayrılmış, yan yana en az sekiz mekânın varlığı görülebilmektedir[347] (Resim 61).

Kaleönü'nde toplanan çanak çömlek, Urartulara özgü olduğu birçok örnekten bilinen, yüzeyleri dikdörtgen ya da üçgen biçimli çukurluklarla bezeli pithos parçalarından oluşmaktadır.[348]

5.3.4.4. Elazığ/Bahçecik

Doğudan batıya doğru Solhan, Zulümtepe ve Bingöl'de Urartu döneminin yol üstündeki bu üç konaklama tesisi, Eskiçağ koşullarına uygun olarak birbirlerinden bir günlük uzaklıktadırlar.(25–30 km.) Bu tesislerden sonuncusu (Bingöl-Kaleönü) ile Palu arasındaki uzaklık 70 km. kadardır. 1987 yılı çalışmalarında Bingöl'ün 35 km.

[345] Sevin 1987, 285, res. 11–14
[346] Sevin 1987, 286, res. 14
[347] Sevin 1988, 6, res. 18
[348] *a.g.m.,* 7, res. ,19

güneybatısında, Elazığ'ın Karakoçan ilçesine bağlı Bahçecik köyünde diğer bir konaklama tesisi daha belirlenmiştir.[349]

Bingöl'den modern karayolu ile 40 km. batıda, düz bir alanda tatlı bir eğimle yükselen 8 m. kadar yüksekliğinde doğal bir tepe üzerinde kurulmuştur. Tepe 120 X 60 m., köşeleri rizalitli dikdörtgen planlı; konaklama tesisi ise 60 X 10 m. boyutlarındadır. 1.10 m. kalınlığında taş duvarları belirli aralıklarla bastiyonlarla desteklenmiş, iç kesimi ise Kaleönü ve Norşuntepe'de olduğu gibi bölmelere ayrılmıştır. Bu merkezi yapının kuzeyinde 38 X 10 m. boyutlarında bir ek bölme batısında ise teras duvarları yer alır (Resim 62,63,64).

5.3.4.5. Norşuntepe

Altınova'nın güneydoğusunda, Elazığ'ın 26 km. güneydoğusunda, Bingöl yönüne uzanan ana yolun biraz iç kısmında ve Alişan köyünün 3 km. güneyinde yer alır. Denizden yüksekliği 854,50 m. ova düzeyinden 35 m. yüksekliğinde olan höyüğün yamaçları diktir ve çevresi teraslarla çevrilidir. Sadece güney tarafından eğimli güneye doğru uzanan güney terası yer alır. Daha yüksekteki stadele oranla bu teras bir aşağı şehir görünümü vermektedir.[350] Günümüzde Keban Baraj Gölü içinde bulunan 150 X 130 m. boyutlarındaki höyük teraslarla yükselen güney kesimde kurulmuştur (Resim 65,66).

1969 yılında Keban Projesi çerçevesinde Hauptmann tarafından sürdürülen kazılarda Büyük Teras Güney Alanı çalışmalarında 50 X 40 m.lik bir alanı kaplayan ana yapıyla karşılaşılır. Hafif meyilli arazide kurulan bina, ortasında yer alan koridorla iki bölüme ayrılır. Kuzey ve batıda yer alan kanatlar, "rizalit" vari çıkıntılarla desteklenen, geniş duvarlarla korunmaktadır. Planında görülen bütünlük, intizam ve işlenişindeki incelikle normal konutlardan ayrılan topluluk muhakkak ki önemli bir binaya işaret eder. Çevre duvarlarının rizalitli örgüsü Urartu tahkimat binalarıyla paralellik gösterir ki Menua'dan başlayarak kuleyi andırn duvar çıkmaları Urartu mimarisinin en önemli öğesi haline gelmiştir.[351] Bu alandan ele geçen çanak çömlek M.Ö. VIII-VII. yüzyıllara ait genel gelişimi izler. En yaygın kap şekli Urartu

[349] Sevin 1989, 459, res. 33–38
[350] Hauptmann 1970, 103,104
[351] Salvini 2006, 147

yerleşmelerinden gayet iyi bilinen, çoğunlukla halka dipli, keskin omuzlu, dışa taşkın ağızlı kâselerdir.[352]

Norşuntepe'de tespit edilmiş Urartu Çağı mimari kalıntıları, örneğin tepenin zirvesinde yer alan büyük yapı ile güney terasındaki iki tesis burasının Urartu Krallığı'na ait küçük bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Bu merkezin batı sınır bölgesinde kısa bir süre için önem taşımış olduğu tahmin edilmektedir. Bu Urartu yerleşmesinin ya III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745–727) devrindeki Asur hücumları sonucunda ya da M.Ö. VII. yüzyıl sonlarına doğru vuku bulmuş olan İskit istilası ile tahrip edildiği düşünülmektedir.[353]

50 X 40 m. boyutlarında bir alanı kaplayan bu ana yapının 2–2.20 m. kalınlığındaki duvarları, Zulümtepe ve Bahçecik tesislerinde olduğu gibi dıştan belirli aralıklarla yapılan destek çıkıntıları ile kuvvetlendirilmiş, köşeleri de rizalitler üzerine oturtulmuştur. Taş temel üzerine kerpiç üst yapı şeklinde inşa edilen dikdörtgen planlı yapı, 1 m. kalınlığında iç duvarlarla bölmelere ayrılmıştır[354](Resim 67).

Norşuntepe'de bu ana yapının tahrip olmuş olan doğu kesimine, güneyden gelerek birleşen taş döşeli bir yol ile höyüğün zirvesinde, akropolde ortaya çıkarılan çatı desteklerine sahip bir yapıya ait temeller, aynı döneme ait diğer önemli kalıntılardır.

Norşuntepe'de Orta Demir Çağı yapılarının yer aldığı II. ve III. yapı katlarında, kırmızı perdahlı Biainili seramiği oldukça azdır. Buna karşılık bölgenin yerel özelliklerini taşıyan örneklerle Asur etkili olarak açıklanan türde çanak çömlek çoğunluktadır. Yöresindeki Palu, Mazgirt, Kaleköy veya Til-Kale gibi Urartu buluntu yerleri ile aralarındaki bu belirgin farklar Altınova Orta Demir Çağı çanak çömleğinin bağımsız durumunu belirtmektedir.[355] (Resim 68–73)

Büyük teras güneyinde açığa çıkarılan yapı toplulukları Altınova'nın Urartu hâkimiyetine girdiği çağı yansıtır. Palu'da bulunan Menua yazıtında ova adı Şupa adı

[352] Hauptmann 1969, 77,78, Lev. 59–61
[353] Hauptmann 1970, 96–97
[354] Sevin 1989b, 52, Lev. VII/2
[355] Hauptmann 1972, 51–53, Lev. 56

altında geçer ve hükümdar boyunduruğu altında olan bölgeleri sayarak arkeolojik belgeleri doğrular. Palu'nun yanı sıra İzoli, Eğil, Mazgirt, Kaleköy'de bulunan müstahkem mevkiler Urartu Devleti'nin güneybatı sınırını çizmektedir. Bunlardan başka Harput, Deliktaş, Altınova'nın güneyinde yer alan Koçkale ve Genefik'te de Urartu'ya ait kale kalıntıları mevcuttur. Norşuntepe Orta Demir Çağı mimari topluluğu ise ova üzerinde ele geçen ilk örnektir. Norşuntepe'nin M.Ö. VII. yüzyıl sonlarından yıkılışına kadar, Altınova tarihinde önemli politik bir merkez olduğu düşünülmektedir.[356]

5.3.5. Kiklopik Yapılar

Elazığ ve çevresinde, yalnızca Keban bölgesinde Koyunuşağı, Gökbelen ve Örenkaya'da varlıkları belirlenen yapı kalıntıları son derece ilginç özellikler gösterir. Bunlar diğer kalelerin aksine tarım alanlarından uzak oldukları gibi Urartu yapılarından tanıdığımız mimari özellikleri de çok fazla göstermezler.

Benzerlerine Van-Hakkari bölgesinde rastlanılan yapılar kare planlı, 6 ile 12 m. arasında değişen boyutlarda, kiklopik veya yarı kiklopik taşlardan örülmüş olup tek bölümlüdürler. Bu özellikleriyle işlevleri ve tarihlenmeleri konusunda fazla fikir vermezler.

5.3.5.1. Koyunuşağı

Keban'ın 50 km. kadar güneybatısında, dağların zirvesine yakın kesimde, batıya doğru alçalan, güneyi ve batısı kayalık bir alan tarafından sınırlanan yerleşim yeri ve dirhe.

Kalıntılarının göründüğü 230 X 120 m. boyutlarındaki alanın kuzey yarısında mimari kalıntılar, kayalık olan güney yarıda açık sarnıçlar ya da çukurcuklar yer almaktadır. Doğu uçta ise 10.50 X 12 m. boyutlarında, köşeleri yuvarlak kulemsi çıkıntılar üzerine oturan, kiklopik taşlardan yapılmış bir yapıya ait kalıntılar günümüze oldukça sağlam durumda ulaşmıştır. Kabaca biçimlendirilmiş taşlar 80 cm ile 1 m. arasında değişen boyutlardadır. Duvarların günümüze ulaşım yüksekliği ise yer yer 3 m'ye ulaşmaktadır. Bu yapıların 1 km. doğusunda ise kayalara oyulmuş

[356] Hauptmann 1969, 78, Lev. 54–61

madenci galerileri olabilecek oyuklar görülmektedir. Çanak çömlek az olmakla beraber yörenin Orta Demir Çağı merkezlerinden tanınan türlere benzemektedir.[357]

5.3.5.2. Gökbelen

Keban'ın 40 km. güneyindeki aynı adlı köyün yaklaşık 4 km. güneyindeki Köşker mevkiindedir. Oldukça yıkıma uğratılmış olan bu alanda iri taşlardan yapılmış, 6.50 X 4.60 m. boyutlarında dikdörtgen planlı iki yapıyla küçük bir kaya mezarı dikkat çekicidir. Günümüze iyi durumda gelmemiş, duvar kalınlıkları 1.10 m.yi bulan dıştan düzgün dikdörtgen plan vermekle birlikte, içten kavisli bir biçimde örülmüş olan bu yapıların çevresinde ne yazık ki tarihlemeye yardımcı olabilecek yüzey seramiklerine rastlanılmamıştır[358] (Resim 74).

5.3.5.3. Örenkaya

Keban ilçe merkezinin 25 km. güneyindeki Örenkaya köyünün 500 m. güneyindeki tepede, kabaca biçimlendirilmiş 1.70 X 0.70 m. ve 0.70 X 0.75 m. kadar boyutlarındaki taş bloklardan 5.80 X 6.80 m. boyutlarında dikdörtgen plan veren bir yapı saptanmıştır. Tam anlamıyla açık olmamakla birlikte, kuzey yüzünde bir giriş açıklığı olduğu bellidir. Benzerlerine Van'ın güneyindeki dağlık kesimde ve kuzeybatı İran'da rastlanan bu türdeki kulemsi yapılar tam olarak açıklanamamıştır. Ancak Gökbelen Köşker mevkiindeki benzerlerinin bir kaya mezarıyla birlikte bulunmaları daha çok Orta Demir Çağına ilişkin olduklarına işaret etmektedir. Ne yazık ki her iki alanda da tarihlemeye yardımda bulunacak yüzey seramiklerine rastlanamamıştır[359] (Resim 75).

5.3.6. Kaya Mezarları

Binlerce yıl önce Yakın Doğu'da ölümü önemseyişin kaynağında özellikle kralların öldükten sonra tanrı sınıfında algılanacaklarına, bu dünyadaki ayrıcalıklarının öte dünyada da artarak süreceğini, yoksullarında bu dünyada yaşayamadıklarını öteki dünyada yaşayacaklarına olan inançları yatmaktadır. Soyluların kendileri ve aileleri için güçleri yettiğince görkemli mezarlar yaptırma

[357] Sevin 1989, 455, res. 6–10
[358] *a.g.m.,* 456, res. 11,12,13
[359] *a.g.m.,* 456, res. 15,16

nedenleri de, belki bu evrende seçilmişliklerinin öte dünyadaki koşut beklentileriyle açıklanabilirken görkemli mezarlar yaşayanlardan yana bir güç ve sahiplenme göstergesi olarak da algılanıyordu.

Anıtsal kaya mezarları da Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, muhtemelen soylular için geliştirilmiş bir grubunu oluştur. Urartular salt kaya mezarına gömmez ölüsünü bunlar soylulara özgüdür. Halkın mezar türü, taş-sandıktan urneye, kaya yarığından toprak altına değişiktir (Harita 9).

Urartu mezar tipleri, yeraltı oda mezarları -ki bu grup da kendi içinde oyma ve örme olarak ikiye ayrılar – taş-sandık mezarlar, toprak mezarlar, urneler (ölü çömlekleri) ve küp mezarlar olarak sınıflandırılmaktadır.

Oyma mezarların mimari karakterleri en belirgin biçimde girişinden izlenir. Yeraltında olduklarında, üstten inme zorunluluğundan oluştuğu kolayca anlaşılan girişlerin kaya mezarlarını da etkiledikleri, en açık biçimde Atabindi mezarından bilinir. Yeraltı örme mezarları ise yeraltına taşlarla örülerek yapılanmış olmalarıyla ayrılan bu tür Urartu toplumunun her sınıfında ve her döneminde varlığı, yönetici soylu mezarları olan Altıntepe, Erivan, Alişar, Tanıktepe ve halkın gömüldüğü Liç örneklerinden bellidir.[360]

Yapısal olarak, ilk anda yeraltı oda mezarlarının yalın ve küçük modelleri gibi görünen taş-sandık mezarlar çoğunlukla halka özgüdür ve genellikle tek bir kez kullanılmaya yönelik düzenlenmiştir. Kapısı açılarak tekrar kullanılabilir olmadıkları için oda mezarlarından ayrılırlar. Varlığına Kalecik, Liç, Giyimli ve Dilkaya örnekleriyle tanık olduğumuz bu en yalın ve ekonomik olan toprak mezarların Urartu halkı arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. İlk örneklerine VII. bin Anadolusu'ndan tanık olduğumuz yakarak gömme geleneğinin ve yakma urnelerinin Urartu dönemi boyunca da yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Iğdır, Adilcevaz, Liç, Kalecik, Altıntepe ve Dedeli'de tanık olunan urne mezarlar, Urartu ülkesinde yakarak gömmenin örneğini oluştururlar. Kars, Erzurum, Elazığ ve Van Müzelerindeki urne koleksiyonlarının zenginliği bu yaygınlığı başka bir boyutta kanıtlamaktadır. Urne benzeri bir gömü geleneğinin uygulandığı bir diğer grubu ise

[360] Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, 8–11

küp mezarlar oluşturur. Bilinen sayılarıyla en küçük kümeyi oluştururlar. Bugüne dek bir nekropol Harmantepe'de, bir örnek Van kalesi höyükte ve Suçatı'nda rastlantı sonucu bulunmuştur ancak bu kümeyi urnelerden ayırmak zordur. Ancak farklı olarak daha büyük boyutlu seramikler kullanılmıştır ve pithoslara hem yakarak hem de ceset gömme biçiminde gömü uygulanmıştır.[361]

Bütün önemli Urartu kalelerinde ve yerleşmelerinde keşfedilen oda mezarları günümüze kadar neredeyse tümüyle soyulmuş durumda ulaştığı için geleneğin ayrıntıları konusundaki bulgular ve yapılan öneriler aynı topluma ilişkin olarak içinde in situ buluntularla saptanan oda mezarlarına dayandırılmaktadır. Bunların en iyi örneğini Altıntepe mezarları oluşturur. Ayrıca Erken Demir Çağı'na ait Karagündüz Mezarlığı da bu konuda oldukça yeni ve ayrıntılı bilgiler sağlamıştır.

Elazığ ve çevresinde sayısı on kadar kaya mezarı saptanmıştır. Bunlardan eyalet merkezi olarak tanıtılan Palu kalesindeki üç mezar ile girişinde II. Rusa yazıtı bulunan Mazgirt/Kaleköy'deki bir mezarın Urartu Krallığı döneminde yapıldığı genel olarak kabul görmektedir. Tanrıvermiş, Gökbelen, Kürdemlik ve Hacıseli'nde de tek odalı kaya mezarları bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının üzerinde sur-temel yatakları, sarnıç gibi izler bulunan kalelerin yanında yer almasının dışında Urartu dönemine tarihlemek için yeterli kanıt bulunmamaktadır.

5.3.6.1. Palu

Palu mezarları Sevin tarafından iki grup altında toplanmıştır. Ortak bir yolla inilebilen 4 odalı I. ve II. mezarlar bölgeye özgü kemerli girişleri nedeniyle I. grubu oluşturur. II. gruba ise ana odanın yan duvarlarında beş adet niş bulunan III. mezar girmektedir. Bu mezar odasının içindeki nişlere benzer çukurlukların varlığını Altıntepe, Kayalıdere ve I. Argişti'nin mezar odasından da bilmekteyiz.[362] Sevin mezar duvarlarına niş açma geleneğini Van I. Argişti mezarındaki örneklerden hareketle tarihleyerek bu mezarları da I. Argişti (M.Ö. 785/780–756) ve sonrasına yerleştirir.[363] Salvini Horhor kaya odalarının bütün duvarlarında yer alan nişleri

[361] Çevik 2000, 20
[362] Veli Sevin, "Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği", *AnAr VIII*, 1980 (1982), 155
[363] Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *AnAr X*, 1986b, 339

olasılıkla mezar sunularının konulduğu yerler olarak tanımlamaktadır[364] (Resim 76,77).

I. Mezar

Kalenin kuzeybatı kaya yüzeyinin en sarp kesimindedir. 2 m. genişlindeki ön alana bu yönde açılan kaya geçidiyle varılır. Zor ulaşılan bu kaya mezarı 4 odalıdır ve Palu'daki diğer 3 kaya mezarından en iyi işçilikli olanıdır (Resim 78,79,80).

Kabuk kayanın oygusuyla oluşturulan ön alanın ardından, düzleştirilmiş kaya yüzeyine açılan 0.90 X 0.84 X 1.98 m. boyutlarındaki mezar girişinin üç kenarı içte ve dışta 0.15–0.20 m'lik silmelerle çerçevelidir. Kapının yarım yüksekliğinde başlayan yarım çemberle sonlanır. Kapı üstünde, geç dönemde açılmış, dar ve farklı işçilikli kısım, girişi 0.35 m. yükseltir. Buradan duvarları birbirine dik açıyla birleşen oldukça iyi işçilikli ana odaya girilir. Ana oda 4.28 X 4.37 X 2.10 m. ölçülerindedir. 3.76 X 4.80 X 2.31 m'lik arka odaya, ana odanın güney duvarının doğusunda, üç yanı silmeli ve eşikli olduğu anlaşılan 1.90 X 0.82 X 1.80 m. boyutlarındaki bir kapıyla geçilir. Ana odadan farkı, arka duvarında açılan 1.77 X 0.57 X 2.00 m. ölçülerindeki niştir. Yan odaya girişi sol yanı silmeli, 0.70 X 0.97 X 1.47 m'lik bir kapı sağlar. Mezar kapısı I. ve II. nolu arka oda kapılarındaki aşınıma karşı, yan oda kapısı fazla yıpranmammış özgün yapısıyla günümüze gelebilmiştir.[365]

II. Mezar

I. mezara ulaşan yolun bitimindedir. Giriş önünde, 2.45 X 2.50 X 2.43 m. ölçülerinde yalancı tonozlu bir ön alan oluşturulmuştur. 4 odalı ve nitelikli işçiliğe sahiptir. 0.15 m'lik tek silmeyle çevrelenen 0.90 X 1.20 X 1.65 m. boyutlarındaki dış kapı, düzeltilmiş kaya yüzüne açılmıştır. 4.20 X 3.70 X 2.25 m. ölçülerinde oyulan ana oda, güney duvarından iki ve batı duvarından bir odaya geçit verir. Yan odalarda ana oda gibi yalındır. Mezar tamamlanmamıştır. Bu yan odaların işçiliklerinden açıkça anlaşılır[366] (Resim 81,82,83).

[364] Salvini 2006, 164
[365] Çevik 2000, 118, Lev. 26–27
[366] *a.g.e.,* 118, Lev. 28

III. Mezar

Kalenin kayalık yüzünün kuzeybatısında açılmıştır. Menua yazıtının yanından inen aşınmış ayakçaklarla tehlikeli bir yoldan ulaşılır. Yolun bitimindeki düzlük, mezar ile doğu yanında yerleşik 1.10 X 0.28 X 2.00 m. boyutlarında üstü az kavisli niş içindir. Diğer ikisinden ayrı bir konumda, oda sayısı ve düzenlemede farklı bir tasarda yapılan mezar, 2.90 X 2.60 X 2.35 m. boyutlu bir ana oda ve 2.20 x 1.73 X 2.58 m. ölçüsüyle daha küçük bir arka odadan oluşur (Resim 84,85,86).

Üç yandan kabaca bir silmeyle çevrelenmiş 1.10 X 1.40 X 1.20–1.75 m. ölçülerindeki girişle ana odaya geçilir. Odanın yan duvarları düz bitimli ikişer arka duvarı ise üçgen bitimli tek takalıdır. Arka duvardaki niş kavisli yapısıyla diğerlerinden ayrılırken dördü biçim ve ölçüde birbirine benzer. Arka odanın düzensiz tasarına karşın, duvar işçiliği ana oda düzeyindedir. Mezar içindeki tek ayrıntı, ana oda arka duvarındaki takadan başlayarak, duvardan mezar tabanına inen parmak kalınlığındaki kanalcıktır. Bu döşem yede de sürerek, dış kapı önünde açılan 0.25 m. çapında ve 0.10 m. derinliğindeki çukura yönelir.[367]

5.3.6.2. Mazgirt/Kaleköy

Tunceli ili Mazgirt ilçesinin 11 km. güneyindeki Kaleköy'de dik bir kayanın güney yüzüne oyulmuş iki odalı kaya mezarına Palu'da olduğu gibi dar bir yoldan güçlükle ulaşılır (Resim87).

1.20 m. yüksekliğindeki kapı önüne bir basamakla çıkılır. Burası 1.40 m. derinliğinde ve 2.75 m. yüksekliğinde, tonoz örtülü, kendi içine kapalı bir alandır. Tonoz, kapı yüksekliğinde başlar ve alt kesimde üç kenar boyunca oluşturduğu silmeyle ayrılır. II. Rusa yazıtı bu alanın batı duvarındadır. Dışta ve içte birer basamaklı kapı ile 3.64 X 2.50 X 5.87 m'lik ana odaya girilir. Arkaya doğru daralan odanın arka duvarında, 1.55 X 1.80 X 0.90 m. ölçülerinde tabanı 0.10 m. derinleştirilmiş büyük bir niş vardır. Özenle düzeltilmiş oda tabanında batı yarısında yoğunlaşmış, çapları 0.10–0.25 m. arasında değişen beş çanak bulunur. Odanın 3.20 m'sinde enine uzanan ikili silme ana odayı tavanda ikiye böler ve bununla oluşan kare alan, ahşap mimari öykünmesi kiriş uçlarıyla çevrelenerek vurgulanır. Mezarın

[367] Çevik 2000, 118,119, Lev. 29–30

bu ilk alanında izlenen özgünlük, doğu duvarında açılan yan oda kapısının yine yuvarlak sırtlı kiriş başlarıyla zenginleşerek sürer. Kuzey duvarında açılan nişin ölçüleri 1.55 X 1.80 X 0.80 m.dir[368] (Resim 88–91).

Palu ve Kaleköy mezarları genel plan ve detay işçilikleri bakımından Urartu kaya mezar mimarisinin tüm özelliklerini gösterirler. Ayrıca her iki kaledeki mimari kalıntılar ve yazıtlar bu konuda daha kesin bir durum oluştururlar. Kaleköy mezarı Argişti mezarından sonra yazıtlı ikinci örneği oluşturur.

Kaya mezarlarında girişin hemen önündeki ana odanın düzenli ve zaman zaman süslü yapısına karşılık buna eklenen yan odaların özensiz ve adeta bitirilmemiş izlenimi veren bir biçimde bırakılmaları Urartu mezar mimarlığında yaygın bir uygulama biçimidir. Kaya işçiliği konusunda eşsiz örnekler vermiş olan Urartulu ustaların, soylular için yapıldığı kabul edilen kaya mezarlarını bitirmeden yarıda bırakmaları şüpheli bir durumdur. Yan odaların bu türde oluşu gömme geleneğiyle ilgilidir.[369]

Ahşap yapı tarzını taklit eden tavan kornişleri, bu mezarı Van kalesinin güney duvarında yer alan Neft Kuyu Mağarası ve Kefkalesi kabartmalarıyla ilişkilendirir. Bu ayrıntıların Neft Kuyu Mağarasının tarihlenmesine yarayıp yaramayacağı bu durumda düşünülebilir. Kefkalesi kabartmaları tıpkı Kaleköy mezarı gibi yazıtlar aracılığıyla II. Rusa zamanına tarihlenebilir. Kaleköy mezarının girişinin sol yanında yer alan II. Rusa'ya ait yazıt iyi durumda olmadığından okunması ve anlaşılması zor olan bir metindir. Ancak, tıpkı Horhor önündeki Argişti yıllığı gibi buradaki yazıtta da işlevi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kesin olan, bu metnin ne savaş ne de bir kurbanla ilgili olduğudur. Farklı insan ve meslek gruplarıyla birlikte güneş tanrısı ve Tanrı Haldi'den de söz edilmektedir. Bu sonuncusu, dini bazı ayinlere işaret ediyor olabilir.[370] Ana odanın Mazgirt/Kaleköy, Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu ve iç kale mezarlarında olduğu gibi bazen korniş ve fistolarla süslü olması bu odanın törensel işlevi ile ilgili olabilir.

[368] Çevik 2000, 119
[369] Köroğlu 1996, 42
[370] Salvini 2006, 168

5.3.6.3. Bağın

I. Mezar

Tunceli ili Mazgirt ilçesinin 30 km. doğusunda, Bağın köyünün yaslandığı ve Perisuyu'nun kuşattığı kalenin güneydoğusundaki sarp kayalığa açılan mezara, aynı kesimden suya inen kaya tünelinden, kayalık yüzünde sağa sapan 2.50 m. uzunluğundaki patika ile ulaşılır. Ulaşımı zor olan tek odalı bu mezar kötü işçiliklidir. 1.50 m'lik tonozlu ön alandan sonra açılan, kalınca bir silmeyle çevrelenmiş girişin ölçüleri 1.00 X 0.17 X 1.20 m.dir. Üstü tahrip olmuş bu kapıyla, yaklaşık kare planlı mezara girilir. Odanın ortasında 0.90 X 1.50 X. 030 m. boyutlarında oyularak, üç yanda 0.70 X 0.80 m. eninde sekiler oluşturulmuştur. Kapının dış sol silmesi yanında 0.15 m. çapında bir oyuk açılmıştır. 2.35 X 2.65 X 1.78 m. boyutlarındaki tek odanın arka duvarında yarım bırakıldığı anlaşılan bir taka bulunur (Resim 92,93).

II. Mezar

Kalenin kuzeybatısında Perisu'ya inen dik kayalıklardadır. Zor ulaşılabilen tek odalı mezar kötü işçiliklidir (Resim 94,95).

Mezarın önünde oluşturulan küçük düzlüğün 0.95 m. yukarısında, 0.25 X 0.80 X 1.00 m'lik bir giriş açılmıştır. Kapının yarısında başlayan 0.20 m'lik silme kapı üstünde kavislenip siperleşir. Girişin 1.50 m. yukarısındaki kayalık yüze 2.00 m. aralıklı iki niş oyulmuştur. Bugün olmayan üst kısımları olasılıkla dikdörtgen tasarlıdır. Kaya yüzeyindeki iki niş ve altındaki mezar girişi görüntü birliği içindedir. 0.95 X 2.10 X 1.45 m. boyutlarındaki tek odalı mezar iki bölümden oluşur. Mezar odasının sağ duvarı boyunca kenarlara doğru daralan 0.40 m. yükseklikte, 0.85 m. uzunlukta bir seki yer alır.[371]

5.3.6.4. Erbildi (Hacıseli)

Elazığ ili Harput ilçesinin 19 km. kuzeyinde konumlanan Erbildi köyündeki kayalık bir tepenin, köye bakan doğu yüzüne açılmıştır. Kolay ulaşılabilen tek odalı bu mezar kötü işçiliklidir. Kayalığın kuzey yanından dönerek çıkan ayakçaklar bir

[371] Çevik 2000, 126, Lev. 49–50

kaya düzlüğüne, kayalık yüzündeki ayak yerleri de bu küçük alandan mezara götürür. Mezarın önünde kuzeyde 0.80 m., güneyde 0.50 m. uzunluğunda ve 1.50 m. genişliğinde bir ön alan oluşturulmuştur. 2.14 X 2. 10 X 1.52 m. boyutlarındaki mezarın arka duvarında, 1.54 X 0.94 X 0.82 m. ölçülerinde bir ölü yatağı bulunur [372] (Resim 96,97,98,99).

Odanın uzun olan batı 1.50 X 0.70 m. boyutlarında ve 1.10 m. yüksekliğinde bir nişe yer verilmiştir. Daha küçük ve basit olmakla birlikte Hacıseli mezarı, Mazgirt'teki Urartu mezar anıtıyla, özellikle büyük nişi açısından ilişkiye sokulabilir. Boyutlar yönünden benzer küçük bir kaya mezarı ise Van kalesinde, Neft Kuyu ve İç-kale mezar anıtlarına ait platformun alt kısmında yer almaktadır.[373]

5.3.6.5. Mazgirt

I. Mezar

Kalenin güney karşısındaki alçak tepededir. Batı girişli, kolay ulaşımlı, tek odalı ve iyi işçiliklidir. 2.50 X 1.70 X 2.30 m. ölçülerindeki tek odaya eşik yüksekliği 0.28 m. olan, 0.50 X 0.95 X 0.80–1.25 m. boyutlarındaki bir kapıyla girilir (Resim 100).

II. Mezar

Kalenin batı ucunda, tek kaya kütlesinin ortasındadır. Tek odalı, düzgün tasarlı, iyi işçiliklidir. Mezara, doğuya bakan, zor ulaşımlı ve 0.80 X 0.70 X 1.00 m. boyutlarındaki bir kapıyla girilir. Mezar kayası ön yüzünden dönerek çıkan, alt yarısı çökmüş basamaklarla kayalığın üstünde, mezar için düzenlenmiş kült alanına ulaşılır[374] (Resim 101).

5.3.6.6. Tanrıverdi

Elazığ iline bağlı merkez belde Aydıncık'ın 6 km. kuzeyindeki Tanrıverdi köyünün yanında yükselen kale kayalıklarının güney yüzünde yer alır.

[372] *a.g.e.,* 127, Lev. 51–52
[373] Sevin 1987, 287, res. 17,18
[374] Çevik 2000, 129, Lev. 57

I. Mezar

Birbirine dar bir boğazla bağlanan iki kayalık tepeden batıdakinin doğuya bakan yüzüne yerleştirilmiş tek odalı mezardır. 0.56 X 0.23 X 1.70 m. ölçülerindeki yalın dikdörtgen açıklıkla mezar odasına girilir. Arkaya doğru 0.35 m. genişleyen düz duvar ve tavanlı tek odanın ölçüleri 2.25 X 2.28 X 1.95 m.dir. Güney ve batı duvarları boyunca birbirleriyle kaynaşık iki yatak uzanır. Girişin karşısında, daha yüksek ve kısa tutulmuş yatağın genişliği 0.85 m., batı duvarındakinin genişliği ise 0.60-0.70 m. arasındadır. Ölü yatağının dış sınırlarında 0.10 m. yüksekliğinde bir kuşak oluşturulmuştur (Resim 102,103).

II. Mezar

Kalenin doğu kayalıklarında batıya bakar. I. mezarla yüz yüze yerleştirilmiştir. Zor ulaşımlı, tek odalı, kötü işçiliklidir. 0.40–0.50 m. genişliğindeki kapı önü alanından, bunun gibi büyük ölçüde kırılıp dökülmüş 0.75 X 0.30 X 0.75 m. ölçülerindeki dikdörtgen bir kapıyla mezarın tek odasına girilir. Kapı salt sağ yandan bir silmeyle çevrelenmiştir. 2.80 X 1.80 X 1.80 m'lik odanın kuzey ve doğu duvarları boyunca iki yatak açılmıştır. Doğu yatağı kuzeydekine oranla daha dar ve 0.15 m. daha alçak tutulmuştur. Kuzeydeki yatağın yüksekliği ve genişliği 1.00 m., uzunluğu 1.90 m.dir (Resim 104,105).

III. Mezar

Kalenin batı yarısının güney yüzüne açılan mezar, güneydoğuya bakar. Zor ulaşımlı, tek odalı, kötü işçiliklidir. Hiç ön alanı olmaksızın, doğrudan kaya yüzeyine açılan kapı 0.60 X 0.40 X 0.60 m. ölçüleriyle kare biçimlidir. Buradan yine kare planı veren tek mezar odasına girilir. Odanın, özellikle kuzey-kuzeydoğu köşelerinde yuvarlak hatlar egemendir. Arka yarısını kapsayan tek ölü yatağı yan duvarlara yumuşak geçişlerle bağlanır. Yatak uzunluğu mezar enine denktir. Yüksekliği 0.60 m. genişliği 0.70 m.dir[375] (Resim 106).

Urartu'da benzerlerine rastlanmayan bu küçük odacıkların pek çok yönden Harput yakınındaki Hacıseli kaya mezarına benzediği söylenebilmektedir. Ancak gerek

[375] Çevik 2000, 129–130, Lev. 58–59

Tanrıverdi ve gerekse Gökbelen'de boyutların küçük tutulmuş olması yüzünden, gerideki yüksekçe seki bir cesedin yerleştirilmesini sağlamak amacıyla niş biçiminde değil de tüm oda genişliğinde açılmıştır. Urartu kaya işçiliğini gösteren bir kayalıkta yer almaları mezarların da bu döneme ilişkin olmaları gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca Gökbelen Köşker mezarıyla olan yakın ilişkileri Urartu döneminden daha sonraya tarihlenemeyeceklerine kanıt olabilir. Ayrıca Gökbelen'in Orta Demir Çağına aidiyeti kuşkusuzdur. Bu şekilde cesetlerin yüksekçe taş sekiler üzerine yerleştirildiği anıt mezarlar Van kalesinden de tanınmaktadır.[376]

5.3.6.7. Köşker

Elazığ ili Gökbelen merkez köyünün 4 km. güneyindeki Köşker mevkiindeki alçak bir kayalık ve yamacında Orta Demir Çağına ilişkin kimi kalıntılar bulunmaktadır. Oldukça yıkıma uğratılmış olan bu alanda, iri taşlardan yapılmış 6.50 X 4.60 m. kadar boyutlarında dikdörtgen planlı iki yapının yanında küçük bir kaya mezarı yer almaktadır. Bu yapılardan birinin yanında yüzü batıya bakan, 1.50 X 1.10 m. boyutlarında ve 0.95 m. yüksekliğinde tek odalı bir mezar yer almaktadır. 0.60 m. genişliğindeki alçak kapıdan girilince, kısa yanları kavisli dikdörtgenimsi bir çukur ve bunun gerisinde de olasılıkla cesedin yatırıldığı yüksekçe bir sekiyle karşılaşılır. Odanın tavanı düz olup arka duvara doğru kavislenmektedir[377] (Resim 107).

5.3.6.8. Mergamendi

Elazığ ili, Karakoçan ilçesinin 8 km. batısında konumlanan Mergamendi köyünün güney yanındaki kaya tepede yer alır. Tepenin kuzeydoğu eteğine açılan tek odalı mezar, doğal mağara görüntüsünde niteliksizdir. Batı yan tarafı duvar gibi açılıp bir ön oda oluşturulmuştur. 0.96 X 0.20 X 0.12 m. boyutlarındaki mezar girişi bu alanın ortasındadır. İki takadan dışta bozuk şekilli olanın açıklığın sağ üst köşesinin 0.60 m. batısındadır[378] (Resim 108,109).

[376] Sevin 1989, 457–458, res. 19–21
[377] *a.g.m.,* 456, res. 14
[378] Çevik 2000, 130, Lev. 60d

5.3.6.9. Çalakos (Balcalı)

Elazığ ili, Karakoçan İlçesi, Balcalı köyünün güneydoğu yanındaki alçak bir kayalığa açılan mezara 0.48 X 0.20 X 0.92 m. boyutlarındaki kapıyla girilir. Plan ve işçilikte çok niteliksizdir (Resim 110,111).

Giriş 1.30 X 1.83 X 1.54 m. ölçülerindeki mezarın batısına çekilmiştir. Odanın doğusunda kalan 0.52 m'lik yanda, tabandan 0.80 m. yüksekliğinde boydan boya bir seki oluşturulmuştur. Güney bitimde 0.70 m.yi bulan sekinin bu kesimde ana kayadan 0.50 m. boyunca arkaya doğru eğimle yükseldiği 0.14 m.ye ulaşan bir yastıkla zenginleştirildiği görülür.[379]

5.3.6.10. Kürdemlik

Elazığ merkezinin 24 km. kuzeydoğusundaki Kürdemlik yakınlarında yer almaktadır. Burada belirlenen iki kaya mezarından birine ulaşılabilmiştir. Tabanı toprakla kaplı olan oda 3.00 X 2.20 m. boyutlarında dikdörtgene yakın bir tasar vermektedir. Gerek köşelerde gerekse taban ve yan duvarların oyuluşunda özensiz bir işçilik göze çarpmaktadır. Bu özellik Urartu halk mezarlarında sık sık karşılaşılan bir olgudur. Odanın yüksekliği 1.70 m. kadardır[380] (Resim 112,113).

[379] Çevik 2000, 131, Lev. 60c
[380] Sevin 1988, 10, res. 32–34

6. SONUÇ

M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında devletleşme sürecini tamamlayan Urartu Konfederasyonları, aynı yüzyılın sonunda Kral Menua'nın (M.Ö. 810–785) başa geçmesiyle güçlenmiş ve batıya doğru Fırat nehri boyları (Yukarı Fırat Havzası) yönelim alanları olmuştur. Kralın özellikle Murat vadisini ele geçirmeye yönelik bir politika izlediği yazıtlarından anlaşılmaktadır. Özellikle Hitit İmparatorluk dönemi krallarından I. Şuppiluliuma tarafından ele geçirilen ve İşuwa olarak adlandırılan Yukarı Fırat havzası Asur ve Urartu arasında da bir mücadele nedeni haline gelmiş, Menua döneminde Asur'un elinde bulunan Alzi ülkesi ele geçirilerek Urartu seferleri Hatti ülkesine kadar uzanmıştır.

Menua dönemine ait Patnos Aznavurtepe tapınak yazıtlarından anlaşıldığına göre bugünkü Elazığ yöresine lokalize edilen Alzi ülkesi, Menua'nın Şatiru (Urartu'nun güneydoğu kesimi) isyanı ile meşgul olmasından yararlanarak isyan eder. Fakat isyan Menua tarafından bastırılır. Alzi ve komşusu Şaşnu ülkesi ele geçirilir. Qutume adlı şehirde bir kale inşa ettirir. Aznavurtepe (Aluduri) kalesiyle birlikte Patnos bölgesi batıya doğru giden ve Van gölünün kuzey ucundaki Bendimahi Çayı üzerinden Yukarı Murat vadisine ve oradanda ırmağı akıntı yönünde takip ederek Fırat nehrine ulaşmaktadır. Ayrıca kralın Van'da bulunan bir başka yazıtında Hate ve Alzi ülkelerine seferler düzenlediğini ve çeşitli işlerde kullanılmak üzere 2.113 kişinin tutsak alındığını belirtmektedir.

Meliteialhe Krallığı'nı da anlaşma yoluyla kendisine bağlayan Menua, bu anlaşmanın metnini de Palu'da (Şebeteria) işlediği kaya yazıtıyla kanıtlar. Bu yazıtında Şupa(Altınova çevresi), Hozana (Hozat) ve Palu (Şebeteria) ele geçirilen yerler arasındadır. Palu batı bölgesi topraklarının korunmasında güvenilir bir yer ve seferlerde karargâh olarak kullanılan bir uç kale durumuna getirilmiştir. Zamanla giderek eyalet merkezi pozisyonuna ulaşmıştır. Ayrıca Palu kalesi Murat nehri geçişinide denetleyen önemli bir nokta durumundadır. Genişleyen Urartu toprakları beraberinde eyalet ve yöneticileri kavramlarını getirmiş olup özellikle Bağın yazıtında adı geçen Titia adları bilinen önemli Urartu valilerinden bir tanesidir. Menua ulaşım ve iletişime büyük önem göstermiş olup Bostankaya ve Malazgirt kalelerinide inşa ederek Muş ovasını kontrol altına almayı başarmıştır.Kralın ilk

seferinde bu denli batı topraklarına uzanması yayılımın en azından babası İşpuini döneminde Muş-Kayalıdere noktasına kadar gelmiş olduğunu düşündürmektedir.

Menua'dan sonra başa geçen I. Argişti döneminde (M.Ö. 785–765) batıya yapılan seferlerin fazla olmayışı bölgenin Menua döneminde güvence altına alındığını göstermektedir. Krala ait bölgemizden bahseden iki adet yazıtından IV.yıl Horhor kroniğinde Melitealhe üzerine yürüdüğünden ve burayı haraca bağladıktan sonra çok sayıda insanın yanında büyük ve küçükbaş hayvan sürülerini de aldığından bahseder. I. Argişti'nin kurmuş olduğu Irpuni (Erevan) şehrinede Hate ve Şupani ülkelerinden 6.600 savaşçı getirerek yerleştirdiğini anlatır.

Ardılı II. Sarduri döneminde ise (M.Ö. 763–735) Urartu Krallığı en görkemli günlerini yaşar. Kralın batıya yönelik seferleri ile ilgili ilk bilgiler, günümüzde Karakaya baraj gölünün suları altında kalmış olan Habibuşağı (İzoli) kaya kitabesinden elde edilmektedir. Kralın askerlerinin önünde Tumeişki civarında nehri geçtiğini anlatan yazıt, en batıda bilinen Urartu yazıtı olmasının yanında ilk defa Fırat nehrinin (Puratti) adınında geçiyor olması ile başka bir öneme sahiptir. Urartu ordusunun Fırat'ı ilk kez bu noktada geçtiğini belirtir. Her ne kadar II. Sarduri Fıratı ilk defa kendisinin geçtiğini iddia etsede Menuadan itibaren nehrin geçilmiş olduğu anlaşılmakta. Çünkü Menua'nın Melitaialhe Krallığnı egemenliği altına almış olması mantikende nehri geçmiş olduğunu gösteriyor. II.Sarduri Habibuşağı kalesi ile birlikte Maltepe, Kaleköy, Haroğlu kalelerinide inşa ederek Fıratın doğu kıyısını tamamıyla kontrol altına almayı başarmıştır. Buralarda güçlü üsler tesis ederek egemenliğini pekiştirmiştir.

Analı-Kız yazıtında kralın Fırat'ın batısında seferlere başladığını anlıyoruz. Yine bu dönemde bir sınır kalesi olarak tesis edilen Köşkerbaba'da önemli bir pozisyona sahiptir. Fırat'ın batısında bulunan ancak günümüzde Karakaya barajının altında kalan Köşkerbaba'da yapılan kazılar kalenin önemini ortaya çıkarmıştır. Kral buradaki üslerini güçlendirerek seferlerini gerçekleştirmiştir. Bu noktadan sonra Melitealhe üzerinden Kadmuhu'ya (Kommagene) ulaşmıştır.yazıtındada Malatya ve Adıyaman arasındaki krali şehir Wita'yı alarak Halpa (Gölbaşı) ve Paralani (Besni) elegeçirdiğinden bahseder ve Kadmuh Kralı Kuştaşpili'nin yalvarması sonucu oldukça yüklü bir haraç alarak bağışlar. Urartu kralı daha önce hiçbir bölgeden bu

denli zengin ganimet almamıştır. II.Sardıri'nin güneye inerek Kuzey Suriye kentlerinide kendine bağlamasıyla Akdenize açılma politikası örtüşmektedir.

Urartu'nun batı bölgesindeki üstünlüğü M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında bir ara kesintiye uğramıştır. Asur'da III. Salmanasar döneminin sonlarından itibaren başlayan kargaşa devam etmektedir. V. Asur-Nirari'nin 746'da Kalhu'da öldürülmesi ile III. Tiglat-Pilser tahta geçer ve bu dönem artık Asur'un canlandığı dönemdir. Asur kralı III. Tiglat-Pilser Urartu'nun güneye yayılma siyasetine bir set çeker ve II. Sarduri'yi Qummuh bölgesindeki (Kommagene) savaşta yenmesiyle Urartu'nun Kuzey Suriye egemenliği ve Akdeniz limanlarına hâkimiyeti sona ermiştir. Bu durum ekonomik ve askeri yönden büyük zararlar vermiştir. Urartular'ın bu bölgelerdeki faaliyeti bir dönem için sona ermiştir ve M.Ö. 735'te Asur orduları Torosları batıdan aşarak Elazığ-Bingöl hattı üzerinden Tuşpa'ya kadar ilerlemişlerdir.

II. Sarduri'den sonra kral olan I. Rusa döneminde (M.Ö. 735–714) yazılı kaynaklar çok azdır. Mevcut yazıtlar da Urartu'nun Kuzey Suriye ve batı ilişkileri konusunda bilgi vermezler. II. Argişti döneminde (M.Ö. 714–685) askeri seferlerden ziyade diplomatik gelişmelerle bölge elde tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum ayrıca Urartu'un içinde bulunduğu zayıf tabloyu da ortaya koymaktadır. Hem kuzeyden gelen Kimmer tehlikesi hemde II. Sargon'un 8. yıl seferi Urartu'yu çok güç durumda bırakmıştır. Özellikle Asur'un Fırat kavsi ve Alziyi ele geçirerek Urartu üslerini tahrip ettikten sonra bu bölgede ne kadar süre kaldığı bir bilinmezlik içermektedir. Zira II.Sargon'a ait bir mektupta Alzide bulunan Urartulu Siplia adında bir eyalet yöneticisinin adından sözedilmektedir.

Urartu tarihi için yeniden doğuş olarak tanımlanan II. Rusa devrinde (M.Ö. 685–645) batıya en son sefer gerçekleştirilir. Kral Kimmerlerle dostane ilişkiler geliştirerek onların Urartu topraklarının arasından geçerek batı ve güneybatıya ilerlemelerini sağlamıştır. Adilcevaz'da (Ziukuni) bulunan yazıtta, II. Rusa Muşki, Hate ve Halitu ülkelerinde söz eder. Batıya yapılan bu seferler ile Akdeniz'e giden ticaret yolları yeniden Urartu'nun denetimine alınmak istenmiştir. Bu dönem Kuzey Suriye ve batı bölgesinin Urartu kaynaklarında yer aldığı son saltanat dönemidir. Bu tarihlerden sonra Urartu yazıtları Kuzey Suriye ve batı ülkeleriyle ilgili hiçbir bilgi vermezler. II. Rusa Urartu tahtında başarılar kazanan son kraldır. Ayrıca Mazgirt-

Kaleköy'deki bir kaya mezarında yer alan bu krala ait yazıtın içeriği tam çözülememiş olsada I. Argişti mezar odasından sonra ikinci yazıtlı mezar odası olarak önem arz eder.

Sonuç itibariyle; Asur ve Urartu yazılı kaynaklarından anlaşıldığına göre Urartu Krallığı'nın Fırat yöresindeki egemenliği kısa süreli bir kesinti dışında 100–150 yıl kadar sürmüştür. Yörede Urartu etkisini kanıtlayan pek çok kalıntı bulunmaktadır. Başta eyalet merkezi olan Palu (Şebeteria) ve Harput(Qutume) kaleleri olmak üzere Bingöl yöresinde Solhan'dan itibaren başlayan bir antik yolun varlığı ulaşımın ne denli gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bingöl-Elazığ arasında yer alan bu yol eski çağın bir günlük yürüyüş tarzına uygun olarak yaklaşık 25–30 km. aralıklarla inşa edilmiş konaklama tesisleri ile de önemlidir. Muş ovasının batısından itibaren başlayan bu yol Solhan-Cankurtarantepe, Zulümtepe, Bingöl-Kaleönü, Elazığ-Bahçecik üzerinden Palu'ya ve buradan da nehri geçerek Mastar dağı'nın kuzey eteklerinden Norşuntepeye ulaşmaktadır. Yol üzerindeki bu tesislerin mimari tarzı Menua döneminden itibaren bildiğimiz köşeleri rizalitli ve duvarları destekli tipte yapılardır.

Norşuntepe ovalık düzeyde yer alan bir Urartu yerleşmesi ile bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Norşuntepe'nin Büyük teras güney alanında Urartu döneminde yerleşme görmüştür ve bugün baraj altında bulunan höyük ovaya hakim noktada yer almaktaydı. Mimaride ayrıca Urartu özelliklidir. Tunceli bölgesinde Bağın, Pertek, Mazgirt, Mazgirt/Kaleköy, Elazığ yöresinde ise Palu, Harput, Norşuntepe, Haroğlu, Genefik, Fırat kıyısında Elazığ/Kaleköy, Habibuşağı ve son olarak Malatya bölgesinde Maltepe kalesi ile Köşkerbaba Urartuların bölgeye verdikleri önemi gösterirken, Yukarı Fırat havzasına hâkim olmanın ve Fırat nehrini geçerek yeni yerler kurmanın hedeflendiği batıya açılım politikasının kanıtı olmuşlardır.

7. KAYNAKÇALAR

ALP, SEDAT, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara, 2002

ANDRAE, W., "Stelenreihen in Asur*", WVDOG, 24*, Leipzig 1913

ATALAY, İBRAHİM - MORTAN, KENAN, Türkiye *Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul, 1997

BAKIR, TOMRİS-ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN, "Kaleköy Kazısı 1979 Yılı Sonuçları*", KST II,* Ankara, 1980, 65–67.

----------"Kaleköy Kazısı 1978–1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Yılı Çalışmaları"*, Ankara, 1987, 153–155.

BALKAN, KEMAL, "Patnos Yakınında Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" *, Anadolu V*, 1960, 133–158.

BAŞARAN, SAİT, *M.Ö. I. Bin Yılında Doğu Anadolu Maden Bölgeleri,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1985

BELCK, WALDETNAR, "Mitteilungen über Armenische Streitfragen", *ZfE 33,* Verh., 1901, 284-328

BELLİ, OKTAY, *Urartu Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977

----------"Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, İstanbul*, 1982, 140–157.

----------"Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması*", III. AST*, Ankara, 1985, 365–372.

----------"Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", *ADÇ,* Ed. A. Çilingiroğlu, İzmir, 1987, 89–107.

----------"Urartu Kalelerindeki anıtsal Kaya İşaretleri", *AnAr XI* , 1989, 65–88.

----------"Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* 2000, 371–378.

----------"Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, 2000b, 409–414.

----------"An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, İstanbul, 2001, 145–149.

BELLİ, OKTAY-KONYAR, ERKAN, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv 28/2*, 2001, 169–212.

BENEDİCT, WARREN C., "Urartians and Hurrians*", JAOS 80*, 1960, 100-104.

BİLGİ, ÖNDER, "Köşkerbaba Höyük Kazıları 1979*", KST II*, Ankara,1980, 65–67.

----------"Köşkerbaba Höyük 1981 Dönemi Kazıları*", KST IV*, Ankara, 1982, 89–94.

----------"Köşkerbaba Höyük Kazıları", *KST V*, Ankara, 1983, 113–116.

----------"1983 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları", *KST VI,* Ankara, 1984, 49–50.

----------"Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi*", IX. Türk Tarih Kongresi I,* Ankara, 1986, 317–318.

----------"Köşkerbaba Höyük Kazısı 1980 Yılı Sonuçları*", Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Çalışmaları,* Ankara, 1987, 83–86.

BİLGİÇ, EMİN, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler*", Belleten X/39*, 1946, 341–417.

BURNEY, CHARLES A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *AS VII,* 1957, 37–53.

----------"A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS XVI*, 1966, 55–111.

---------- *The Peoples of the Hills*, London, 1971

BURNEY, CHARLES A.-LAWSON, GORDON .R.J., "Measured Plans of Urartian Fortresses*", AS X*, 1960, 177-196.

BRANDAU, BİRGİT-SCHİCKERT, HARTMUT, *Hititler*, Ankara, 2003

CAMERON, G.G., "The Annals of Salmaneser III, King of Assyria; A new text", *Sumer, VI/1*, 1950, 6–26.

CHARLESWORTH, MARTİN F., "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey*", AMI XIII,* 1980, 91–97.

ÇEVİK, NEVZAT, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri,* Ankara 2000

ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *AnAr IX*, 1983, 311–317.

---------- *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984

---------- *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994

---------- *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997

DARGA, MUHİBE, *Hitit Sanatı*, İstanbul, 1992

DE MARTİNO, STEFANO, *Hititler*, Ankara, 2006

DİAKONOFF, IGOR M., "A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages*", XXIV Internationol Congress of Orientalists*, 1957, 7-13.

DİAKONOFF, IGOR M.-KASHKAİ, SALMAS M., *Geographical Names According to the Urartian Texts,* Wiesbaden, 1981

DİNÇOL, ALİ, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I,* İstanbul, 1982, 18–20.

ERİNÇ, SIRRI, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953

ERZEN, AFİF*, Eastern Anatolia and Urartians,* İstanbul, 1979

ESİN, UFUK, "Değirmentepe Kazısı, 1979", *II. KST* (1981), 91–99.

----------"1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. KST* (1981), 39–46.

----------"Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", *IV. KST* (1983), 39–48.

GALL, HUBERTUS VON, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Arch-Anz*, 1967, 504–527.

GOETZE, ALBRECHT, The Hittites and Syria (1300–1200 B.C.), *CAH II,* 1958, 258–277.

GÖNEY, S., *Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1993,

GÜTERBOCK, H.G., "Sargon of Akkad Mentioned by Hattuşili I of Hatti", JCS XVIII, 1964, 1-6.

GRAYSON, A. KİRK, *Assyrian Royal Inscriptions, I; From the Begining to Ashur-res-ha-ishi I; II: From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II*, Wiesbaden, 1972–1976

HAUPTMANN, HARALD, "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu*", KP*, 1968, 42–58.

---------- "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1968" ; *1968 Summer Work, Middle East Technical University Keban Project Publications*, ser. 1, no. 1, TTK, Ankara, 1970, 103–110.

---------- "Norşuntepe Kazısı 1969", KP 1969 (1971), 71–80.

---------- "Norşuntepe Kazıları 1970", *KP,* 1971, 103–111.

---------- Norşuntepe Kazıları 1971", *KP*, 1971 (1974), 71–81.

---------- "Norşuntepe Kazıları 1970*"*, *KP,* 1972, 88–101.

---------- "Norşuntepe Kazıları 1972", *KP,* 1972 (1976), 41–57.

---------- "Norşuntepe Kazıları 1973", *KP,* 1973 (1979), 43–57.

---------- "Norşuntepe Kazıları 1974", *KP,* 1974–5 (1982), 14–25.

HULİN, PETER, "The İnscriptions on the Carved Throne-Base of Shalmanesser III, *Iraq, XXV* (1963), 48–69.

HUNTİNGTON, E., "Weitere Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene", *ZfE 33*, 1901, 173-209.

IŞIK, CENGİZ, "Habibuşağı Nekropolü*", Belleten LI–200*, Ankara, 1987, 549–564.

KALAÇ, M, "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Belleten, XX,* 1956, 349–354.

KEBAN PROJELERİ, "O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayını", Ankara, 1976

KLENGEL, H., "Die Hethiter Und Işuwa", OA VII, 1968, 63-76.

KHORENATS'İ, MOSES, *History of Armenians, translation and commentary on the sources by Robert W. Thomson,* London, 1978

KİNNİER WİLSON, J.V., "The Kurbail Statue of Shalmanassar III", *Iraq XXIV,* 1962, 90–115.

KOÇAK, ÖZDEMİR-ŞAHİN, HAMDİ, "Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri", *AnAr XVI*, 2002, 337–371.

KONYAR, ERKAN, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul, 2004

----------"Anıtsal Kaya İşaretleri" Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler, *TEBE, Haberler 23*, İstanbul, 2007

KÖKTEN, KILIÇ, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları*", Belleten XI/43*, 1947, 431–472.

---------- "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *KP* 1969 (1971), 13–16.

---------- "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1970" ; *KP* 1970, 1–5.

---------- "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971", *KP* 1971 (1974), 1–5.

---------- "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972*", KP 1972* (1976), 1–3.

KÖNİG, FRİEDRİCH WİLHELM, "Handbuch der chaldischen Inschriften", *AfO, Beiheft 8.*, I, II, Graz, 1955–1957

---------- *Neudruck der Ausgabe*, Osnabrück, 1967

KÖROĞLU, KEMALETTİN, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1988

---------- *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996

---------- *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2006

KÖROĞLU, KEMALETTİN-DİNÇOL, ALİ, "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not" , *AnAr, XI,* 1989, 123–126.

KLOCK-FONTANİLLE, İSABELLE, *Hititler*, Ankara, 2005

LAESSQE, JORGEN, "Building İnscription from Forth Shalmenesser III Nimrud", *Iraq, XXI/1*, 1959, 38–41.

LEHMANN-HAUPTH, CARL FRİEDRİCH, *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910

---------- *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin-Leipzig, I: 1928, II: 1935

LUCKENBİLL, DANİEL DAVİD, *Ancient Records of Assyria and Babilonya, I: Historical Records of Assyria from the Earliest, Times to Sargon; II: Historical Records of Assyria from Sargon to the end,* Chicago, 1926–1927 (Aynı Basım: New York, 1968).

MACQUEEN, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara, 2001

MELİKİŞVİLİ, GEORGE A., *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960

MERİGGİ, P., "Sesto Vaggio Anatolico", *Oriens Antiquus VI,* 1967, 296-303.

MOLTKE, HELMUTH V., *Moltke'nin Türkiye Mektupları, (Çev. H. Örs*), İstanbul, 1995

ÖĞÜN, BAKİ, "Urartu Araştırmalarının Anadolu Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi*", TTK, VI*, 1967

---------- *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı,* Ankara, 1970, 28vd.

---------- "Habibuşağı Kazısı 1982", *KST V,* Ankara, 1984, 237–239.

ÖKSE, A. TUBA, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*, İstanbul, 2002

ÖZDOĞAN, MEHMET, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, 1977

ÖZFIRAT, AYNUR*, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001

PARPOLA, SİMO, *Neo Assyrian Toponyms*, Neukirschen-Vluyn, 1970

PAYNE, MARGARET R.-SEVİN, VELİ, " A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studı Mıcenei Ed Egeo-Anatolıcı, Fascıcolo XLIII/1*, 2001, 111–119.

PAYNE, MARGARET R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul 2006

PİOTROVSKY, BORİS BORİSOVİÇ, *Urartu*, Geneva, 1969

RAMSAY, W.M.*, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev., Mihri Pektaş*) İstanbul, 1960

ROAF, M., *Cultural Atlas of Mesopotamia*, London, 1990

RUSSEL, H.F. "Salmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assryrian Sources", *AS 34*, 1985, 171–201.

SALVİNİ, MİRJO, *Nairi e Ur(u)atri,* Roma, 1967

---------- *Urartu Tarihi ve Kültürü, (Çev. Belgin Aksoy),* İstanbul, 2006

SANDARS, N.K., *The Sea Peoples. Warriors of the Ancient Mediterrenean*, London, 1978

SARAÇOĞLU, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989

SCHAEFFER, HANS PETER, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balin)", *İstanbuler Mitteilungen, XXIII-XXIV,* 1973–1974, 33–37.

SERDAROĞLU, ÜMİT, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara, 1977

SEVİN, VELİ, "*Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi",* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1979

---------- "Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği*", AnAr VIII*, 1980 (1982), 151–164.

---------- "Lydialılar*", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, 1982, 246–297.

---------- "İmikuşağı Kazıları, 1982*", V. KST* (1984), 137–146

---------- "İmikuşağı Kazıları, 1983", *VI. KST* (1985), 93–117.

---------- "İmikuşağı Kazıları, 1984*", VII. KST* (1986), 163–184.

---------- "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar*", AnAr X,* 1986, 329–340.

---------- "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985*", IV. AST,* Ankara, 1987, 279–300.

---------- "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987*", VI. AST*, Ankara, 1989, 451–500.

----------"Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", V. AST II, Ankara, 1988, 1–44.

---------- "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu, *ArAr XI,* 1989b, 47–63.

---------- "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağ'ı ve Muşkiler Sorunu*, Höyük 1,* Ankara, 1991, 51–64.

---------- *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Ankara, 1991b

----------"Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu",*Tel Aviv21*,1994,58–67.

---------- "Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri", *Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı* 1999, 113–121.

---------- "The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz Excavations", *AS 49*, Ankara, 1999b, 159–164.

---------- "The Early Iron Age in the Van Region", *Arkeology in the Borderlands, California,* 2003a, 185–196.

---------- "Urartular- Vanlılar", *Toplumsal Tarih,* Mayıs 2003, 113, 7–11

---------- *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003b

SEVİN, VELİ-KAVAKLI, ERSİN, "Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Belleten 227*, Ankara, 1996, 1–20.

---------- Van/Karagüngüz. Bir Erken Demir Çağ Nekropolü/An Early Iron Age Cemetery. Van/Karagündüz*,* İstanbul, 1996

SİVAS, HAKAN, *Urartu İle İlgili Asur Kaynakları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1991

STRABON, *Coğrafya, XII (Çev. A. Pekman),* İstanbul 1969

TARHAN, M. TANER, *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1978

---------- "Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri=Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler*", AnAr VIII*, 1980,(1982), 69–114.

---------- " Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*", Türk Tarih Kongresi, 9,* 1986, 285–301.

TARHAN, M. TANER.-SEVİN, VELİ "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)", *AnAr IV-V,* 1976–1977, 273–345.

TAŞYÜREK, ORHAN AYTUĞ, "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates", *Iraq, XLI/1*, 1979, 47–53.

TOZER, HENRY FANSHAVE, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, İstanbul, 1881

TRATSYAN, GEVORG A., *From Urartu to Armenian*, Neuchatel, 2003

TÜRKDOĞAN, O., *Güneydoğu Kimliği,* İstanbul\ 1998

UNGNAD, A., "Eponym", *Reallexikon der Assyriologie*, Berlin-Leipzig, 1938, 412-457.

VAN LOON, MAURİTS NANNİNG, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations,* İstanbul, 1966

---------- "Korucutepe Kazısı 1969", *KP 1969* (1971), 80–92.

---------- "Korucutepe Kazısı, 1969", *KP II 1969,* (1971), 45–53.

---------- "Korucutepe Near Elazığ", *AS XX,* 1970, 11–22

---------- "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu", *AS XXII,* 1974, 187–194.

WATERMAN, LEROY, *Royal Corraspondence of the Assyrian Empire I-IV*, Ann Arbor, 1930–36

WİSEMANN, D.J., "A Fragmentary Inscription of Tiglat-Pileser III from Nimrud", *Iraq XVIII,* 1956, 117–129.

YAKAR, JAK, *Ethno Archaeology of Anatolia, Rural Socıo-Ekonomy in the Bronze and Iron Ages,* Jerusalem, 2000

YILDIRIM, RECEP, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *TTK*, Ankara, 1994, 287–293.

---------- "Burmageçit Urartu Miğferleri", *F.Ü. D, 3/2,* 1988, 217–228.

YÜCEL, TALİP, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987

8. ÖZET-SUMMARY

8.1. ÖZET

Neolitik Çağdan günümüze değin kesintisiz ve yoğun bir yerleşime sahne olan Doğu Anadolu Bölgesi ve özelde Yukarı Fırat Havzası, ekonomik zenginliklerinden dolayı, tarihsel süreç içerisinde Önasya devletleri arasında savaşlara sahne olmuş ve sürekli el değiştirmiştir. Bu bölgede cereyan eden savaşların ana nedenleri, sık sık tekrar ettiğimiz gibi bölgenin madeni zenginlikleri ile Anadolu içlerine ulaşan ticaret yollarının buralardan geçmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Urartuların batıya açılımları noktasında, Harput, Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, İzoli, Kaleköy, Burmageçit, Haroğlu, Köşkerbaba, Maltepe yerleşmelerinde önemli kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.

Van Gölü'nün batısındaki ülkeler ile siyasi ilişkiler Urartu krallarından Menua ile gündeme gelir. Bu yayılım noktasında bilgi veren Van ve özellikle de Palu yazıtları Menua'nın asıl amacının Meliteialhe Krallığı'nı egemenlik altına almak olduğunu göstermektedir. Konum olarak Meliteialhe ülkesi, Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden Akdeniz'e giden yol üzerinde yer alması ayrıca bu ülkenin zengin demir ve bakır madenlerine sahip bir bölgede olmasıyla da sürekli dikkat çeken ve ele geçirilmek istenen bir anahtar bölge durumundadır.

Özellikle Elazığ civarındaki Maden ve Ergani'deki bakır yataklarıyla Palu'nun doğusundaki Sivan Maden'deki demir yataklarına sahip olmak Urartu Krallığı içinde büyük bir önem teşkil edecektir. Nitekim bölgenin Asur için de önemli olduğu Asur krallarından I. Salmanasar'ın yöreye yaptığı askeri seferlerden anlaşılmaktadır. Bölgenin ele geçirilmesiyle kazanılacak bu zenginliklerin yanında Kuzey Suriye'nin ve Akdeniz'in yolları da Urartu'nun denetimine geçmiş olacaktı.

Kuzey Suriye ve Toroslardaki ekonomik çıkarların Urartu Devleti lehine değişmesi tehlikesinin baş göstermesi sonucu Asur Devleti bu duruma karşı önlem almaya çalışmıştır. Bu noktada Asur kralı III. Tiglat-Pileser Urartu'ya karşı harekete geçerek II. Sarduri ve bağlaşıklarını M.Ö. 743 yılında Halpa'da bozguna uğratmış ve buraları geçici bir süre Asur'a bağlamıştır.

8.2. SUMMARY

İn general Eastern Anatolia region, particularly upper Eurphrates river-basin permanently had been scene of the war and had changed hands because of it's economic richness in the between of Near-East Kingdom. Reasons of this war which were realising in that area were that there were some precious mins sourchs and trade's roads were extending towards the inward Anatolia. Therefore some importent evidences had reached to this time in settlement of Harput, Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, İzoli, Kaleköy, Burmageçit, Haroğlu, Köşkerbaba, Maltepe at point where Urartian's were being opened by that to wester- ward.

Diplomatic connection with kingdoms where were west of the Van Lake appears at the time of Menua who one of the Urartian kings. At this spreading point Van and Palu's inscriptions showing us that Menua's main purpose was conquest of Meliteialhe's Kingdom. This kingdom is very important region and has key position, because it has precious iron and copper mins and had been positioned on the roads which is spreading from South Syria to Middle Anatolia, from urartian Kindom to Mediterrane.

Expecially occupation of iron and copper mins where at Elazığ-Maden-Ergani and Sivan Maden were so important for Urartion Kingdom. We understand that this area is very important for Asyrian Kingdom because one of the great Asyrian king I. Salmanasar is frequently marching to this area. Thus, if Asyrians conquers this region will have been that important mins sourchs and South Syria and Mediterrane's roads. Asyrian Kingdom beganed to take measures againist that economic advantages had changed to benefit of Urartians and this situation beganed to be dangerous for Asyrian. At that point Kingdom of Asyrian III. Tiglath-pileser had started action, had subdued II. Sarduri and his alley in B.C. 743 at Hapla, temprorarly had asigned this area to Asyrian country.

9. HARİTA VE RESİMLERİN AÇIKLANMASI

9.1. HARİTALAR

Harita 1: Urartu Krallığı'nın Coğrafi Yayılımı, Yerleşim Birimleri ve Çivi Yazılı Belgelerin Yoğun Olarak Bulunduğu Bölgeler (Diakonoff 1981)

Harita 2: Urartu Krallığı'nın Seferleri (Salvini 2006)

Harita 3: Urartu Krallığı'nın Önemli Merkezleri (Atlas 2004)

Harita 4: Elazığ – Bingöl yöresi Urartu yerleşmeleri (Sevin 1989)

Harita 5: Malatya - Elazığ – Tunceli – Bingöl Yüzey Araştırması (Sevin 1985)

Harita 6: Elazığ – Tunceli – Bingöl yöresi Demir Çağ yerleşmeleri (Sevin 1987)

Harita 7: Malatya – Harput arasındaki eski ulaşım sistemi (Sevin 1987)

Harita 8: Elazığ – Bingöl yöresi Urartu dönemi yerleşme yerleri (Sevin 1985)

Harita 9: Urartu Kaya Mezarlarının Dağılımı (Çevik 2000)

9.2. RESİMLER

Resim 1: Patnos-Aznavurtepe Yazıtı - üst blok (Erzurum Müzesi), (Balkan 1960)

Resim 2: Palu Yazıtı Ön Yüzü (Payne 2006, 71)

Resim 3: Van Kalesi IV. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sol satır (Payne 2006, 154)

Resim 4: Van Kalesi IV. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır (Payne 2006, 155)

Resim 5: Van Kalesi V. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır (Payne 2006, 157)

Resim 6: Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), ön yüzü (Payne 2006, 61)

Resim 7: Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), sol yüzü, (Payne 2006, 234)

Resim 8: Habibuşağı (İzoli) Yazıtı (Kalaç1956).

Resim 9: Bahçecik Yazıtı (Elazığ Müzesi), (Payne 2006, 275)

Resim 10: Adilcevaz Yazıtı sol satır, (Payne 2006, 282)

Resim 11: Adilcevaz Yazıtı sağ satır, (Payne 2006, 282)

Resim 12: Mazgirt-Kaleköy Yazıtı (C.F. Lehmann 1910, 471)

Resim 13: Palu Kalesi Sur Duvarlarından Bir Görünüm

Resim 14: Palu Kalesi Sur Duvarları

Resim 15: Palu Kalesi'nden Kaya Tüneli

Resim 16: Harput Kalesi'nden Kayaya Oyulmuş Urartu Alanı (Sevin 1988)

Resim 17: Harput Kalesi (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 18: Harput kalesinin başka bir görünümü (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 19: Köşkerbaba Höyüğü (Bilgi 1980)

Resim 20: Büyük Depo Odası (Bilgi 1980)

Resim 21: Küçük Depo Odası (Bilgi 1980)

Resim 22: Matara Biçimli Kap (Bilgi 1980)

Resim 23: Orta Boy Bir Küp (Bilgi 1980)

Resim 24: Yonca Ağızlı Testi (Bilgi 1980)

Resim 25: Balık Ağırlığı (Bilgi 1980)

Resim 26: Haroğlu Kalesinin Genel Görünüşü, güneyden (Sevin 1987)

Resim 27: Haroğlu'ndan Sur-Temel Yuvaları (Sevin 1987)

Resim 28: Haroğlu Basamaklı Tüneli (Sevin 1987)

Resim 29: Haroğlu Yüzey Seramikleri (sevin 1987)

Resim 30: Gökbelen Kalesi'nin Şematik Planı (Sevin 1988)

Resim 31: Gökbelen Kalesi Surlarından Bir Görünüm (Sevin 1988)

Resim 32: Yıldıztepe Yüzey Seramikleri (Sevin 1988)

Resim 33: Genefik Kalesi'nin Genel Görünümü (Sevin 1987)

Resim 34: Genefik Kalesi Kayaya Oyulmuş Platform (Sevin 1987)

Resim 35: Genefik Kalesi Sarnıçlarından Birinin Ağzından Görünüş (Sevin 1987)

Resim 36: Genefik Kalesi Yüzey Seramikleri (Sevin 1987)

Resim 37: Tanrıvermiş Kalesi Şematik Tasarı (Sevin 1987)

Resim 38: Tanrıvermiş'ten Sur Temel Yuvaları (Sevin 1987)

Resim 39: Bağın Köyü ve Kalesi (Captain L. 1911)

Resim 40: Murat Kıyısındaki Deliktaş (Hauptmann 1970)

Resim 41: Deliktaş'taki Merdivenli Tünel (Hauptmann1970)

Resim 42: Tünelin Ağzı (Hauptmann1970)

Resim 43: Habibuşağı, Güney Kayalığı Yüzüne Oyulmuş Basamaklar (Işık 1987)

Resim 44: III Urneli Gömütün Güneyden Görünümü (Işık 1987)

Resim 45: I Nolu Urneli Gömüt (Işık 1987)

Resim 46: 3 nolu Gömüt Urnesinin Omuzu Üzerindeki Delik (Işık 1987)

Resim 47: I Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak (Işık 1987)

Resim 48: 2 Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak (Işık 1987)

Resim 49: 2 Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak (Işık 1987)

Resim 50: Habibuşağı Kılıcı (Işık 1987)

Resim 51: Habibuşağı Kılıcının Kabzası (Işık 1987)

Resim 52: Kaleköy, Tünelin Ağzı Kuzeyden (Çilingiroğlu 1979)

Resim 53: Kaleköy, Tünelin Girişi (Çilingiroğlu 1979)

Resim 54: Kaleköy'den Pişmiş Toprak Kap (Demir Çağ), (Çilingiroğlu 1979)

Resim 55: Maltepe Harabesi'nden Sur Temel Yuvaları (Sevin 1986)

Resim 56: Maltepe Harabesi'nden Kerpiç Duvarlar (Sevin 1986)

Resim 57: Bingöl-Karakoçan Arası Antik Yoldan Bir Görünüm (Sevin 1986)

Resim58: Zulümtepe'den Sur Duvar Kalıntıları (Sevin 1986)

Resim 59: Zulümtepe'deki Urartu Tesisinin Planı (Sevin 1986)

Resim 60: Zulümtepe'den Orta Demir Çağ Keramik Parçaları (Sevin 1986)

Resim 61: Bingöl-Kaleönü Tesisinin Şematik Planı (Sevin 1987)

Resim 62: Bahçecik II Urartu Konaklama İstasyonunun Tasarı (Sevin 1988)

Resim 63: Bahçecik II'den Urartu Kaya İşareti (Sevin 1988)

Resim 64: Bahçecik II'den Urartu Kaya İşaretleri (Sevin 1988)

Resim 65: Norşuntepe'nin Doğudan Görünümü (Hauptmann 1968)

Resim 66: Güney Terası Güney Saha, Orta Demir Çağı Yapıları (Hauptmann 1969)

Resim 67: Norşuntepe Konaklama Tesisinin Planı (Sevin 1989)

Resim 68: İlk Demir Çağı Kapları (Hauptmann 1969)

Resim 69: Orta Demir Çağ Yonca Ağızlı Testileri (Hauptmann 1971)

Resim 70–71: Orta Demir Çağı Kapları (Hauptmann 1971)

Resim 72–73: Orta Demir Çağı, Kap ve Bilezik (Hauptmann 1971)

Resim 74: Gökbelen Mevkiinden Bir Yapının Tasarı (Sevin 1988)

Resim 75: Örenkaya'daki Yapının Tasar ve Kesiti (Sevin 1988)

Resim 76: Palu Kaya Mezarlarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

Resim 77: Palu I ve II nolu Kaya Mezarları (Çevik 2000)

Resim 78: Palu I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 79: Palu I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 80: Palu I nolu Kaya Mezarı, doğu arka oda, niş (Çevik 2000)

Resim 81: Palu II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 82: Palu II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 83: Palu II nolu Kaya Mezarı, arka oda girişleri (Çevik 2000)

Resim 84: Palu III nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 85: Palu III nolu Kaya Mezarı Girişi ve Niş (Çevik 2000)

Resim 86: Palu III nolu Kaya Mezarı, ana oda ve arka oda girişi (Çevik 2000)

Resim 87: Kaleköy Kaya Mezarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

Resim 88: Kaleköy Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 89: Kaleköy Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 90: Kaleköy Kaya Mezarı Ana Oda Bezemeleri (Çevik 2000)

Resim 91: Kaleköy Kaya Mezarı Ana Oda Dişli Silmeleri (Çevik 2000)

Resim 92: Bağın I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)

Resim 93: Bağın I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 94: Bağın II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)

Resim 95: Bağın II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 96: Erbildi Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 97: Erbildi Kaya Mezarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

Resim 98: Erbildi Kaya Mezarının Girişi (Çevik 2000)

Resim 99: Erbildi Kaya Mezarının Ölü Yeri (Çevik 2000)

Resim 100: Mazgirt I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 101: Mazgirt II nolu Kaya Mezarı, giriş ve kült alanına çıkış (Çevik 2000)

Resim 102: Tanrıverdi I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 103: Tanrıverdi I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 104: Tanrıverdi II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 105: Tanrıverdi II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 106: Tanrıverdi III nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 107: Köşker Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 108: Mergamendi Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

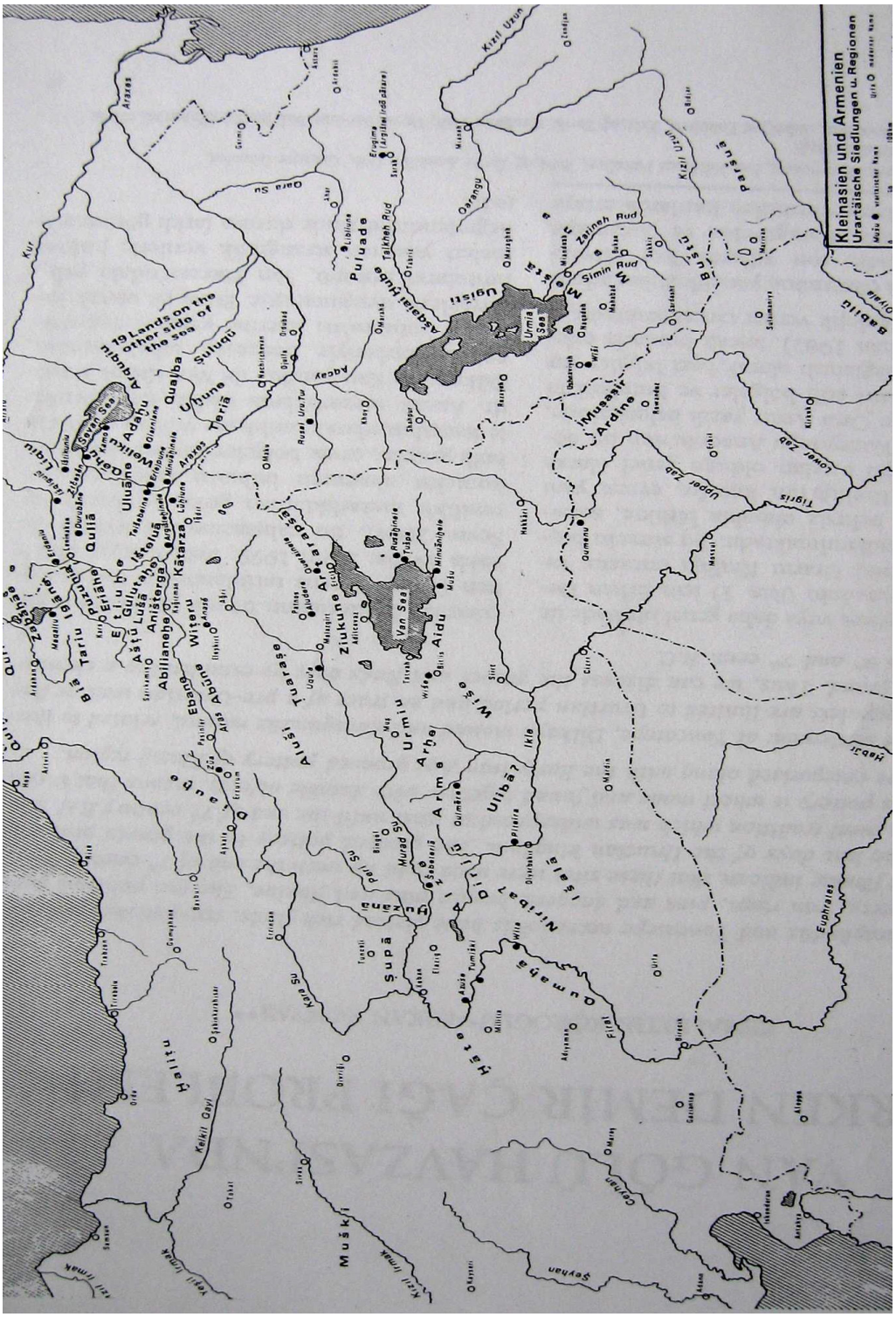
Resim 109: Mergamendi Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 110: Çalakos Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

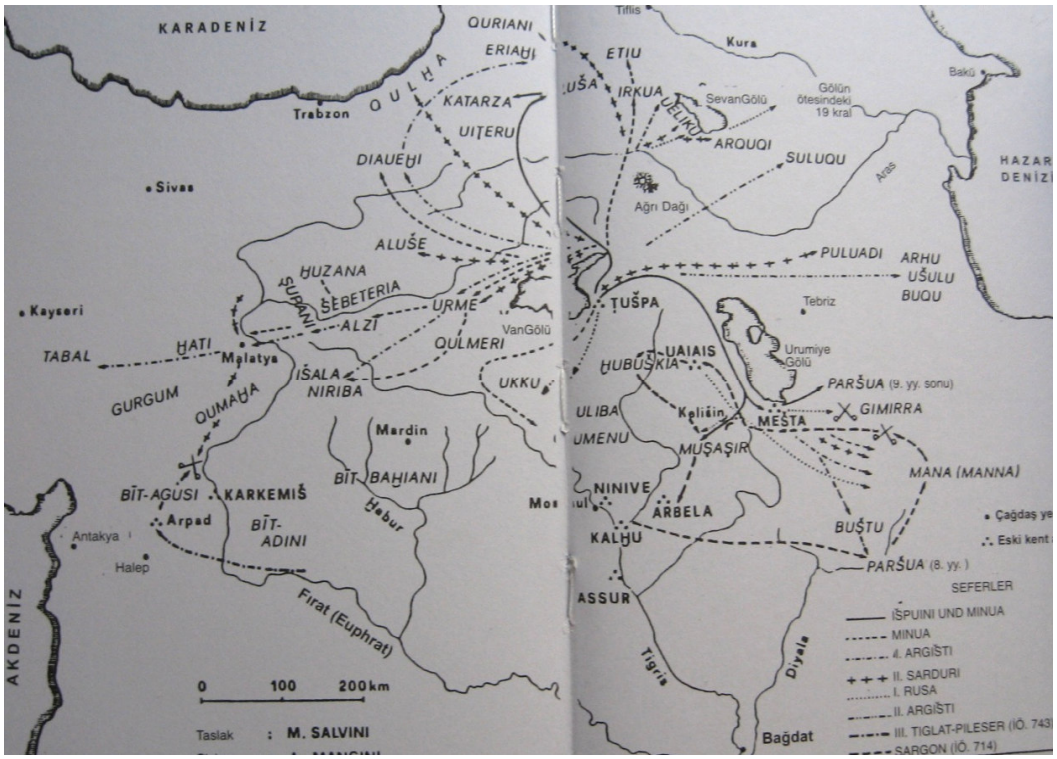
Resim 111: Çalakos Kaya Mezarının Girişi (Çevik 2000)

Resim 112: Kürdemlik Kaya Mezarının Plan ve Kesiti (Sevin 1987)

Resim 113: Kürdemlik Kaya Mezarının Girişinden Bir Görünüş (Sevin 1987)

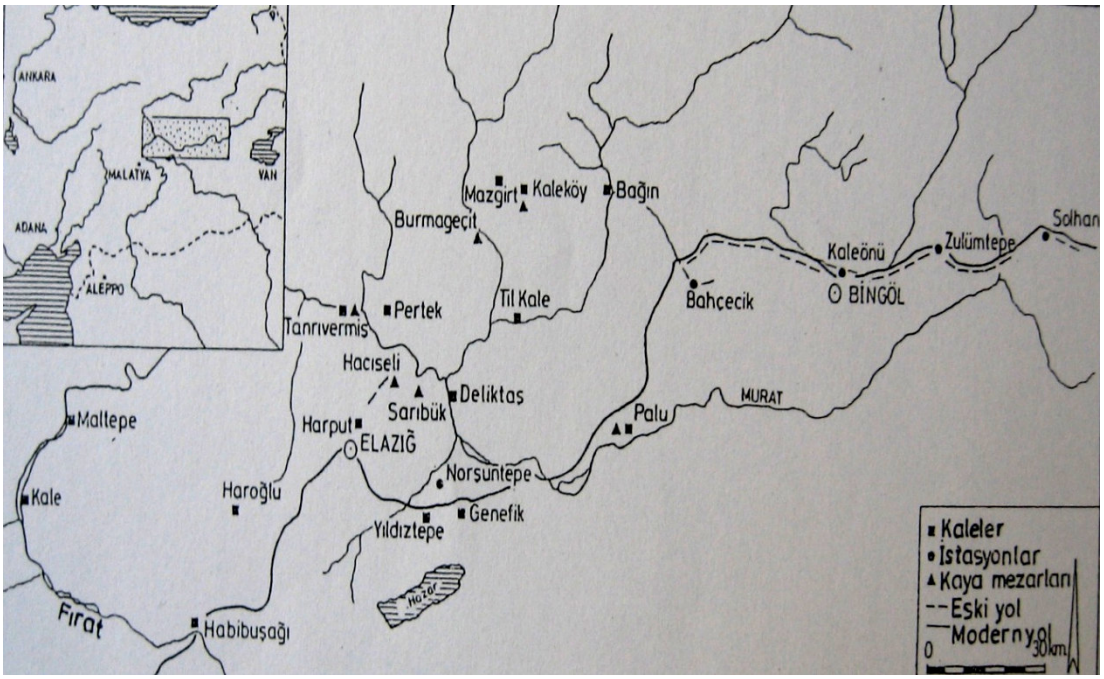

Harita 1: Urartu Krallığı'nın Coğrafi Yayılımı, Yerleşim Birimleri ve Çivi Yazılı Belgelerin Yoğun Olarak Bulunduğu Bölgeler (Diakonoff 1981)

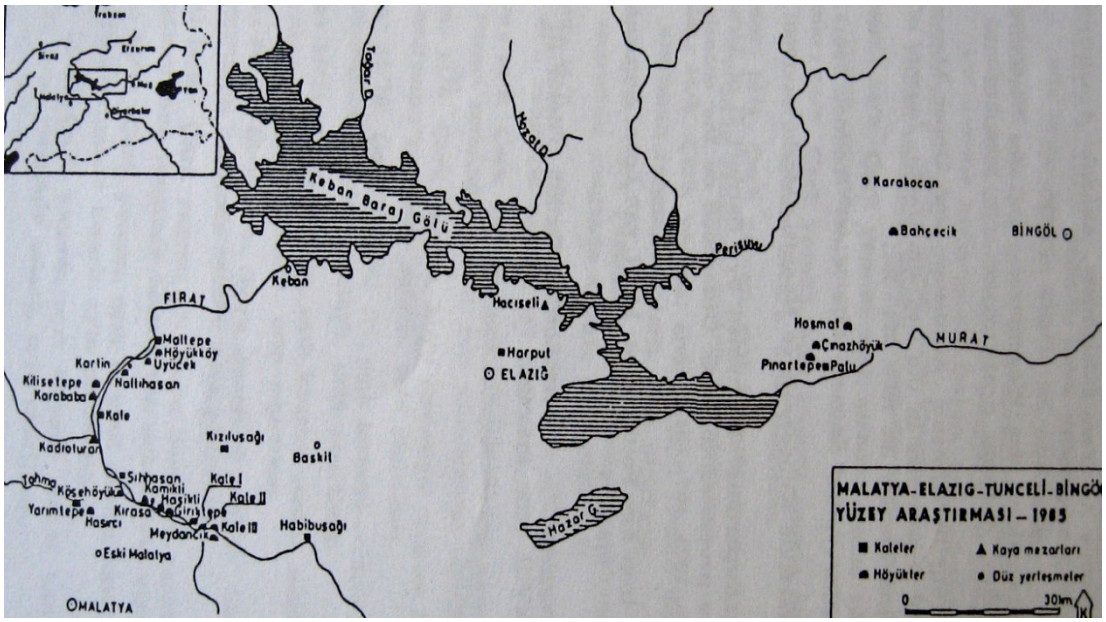

Harita 2: Urartu Krallığı'nın Seferleri (Salvini 2006)

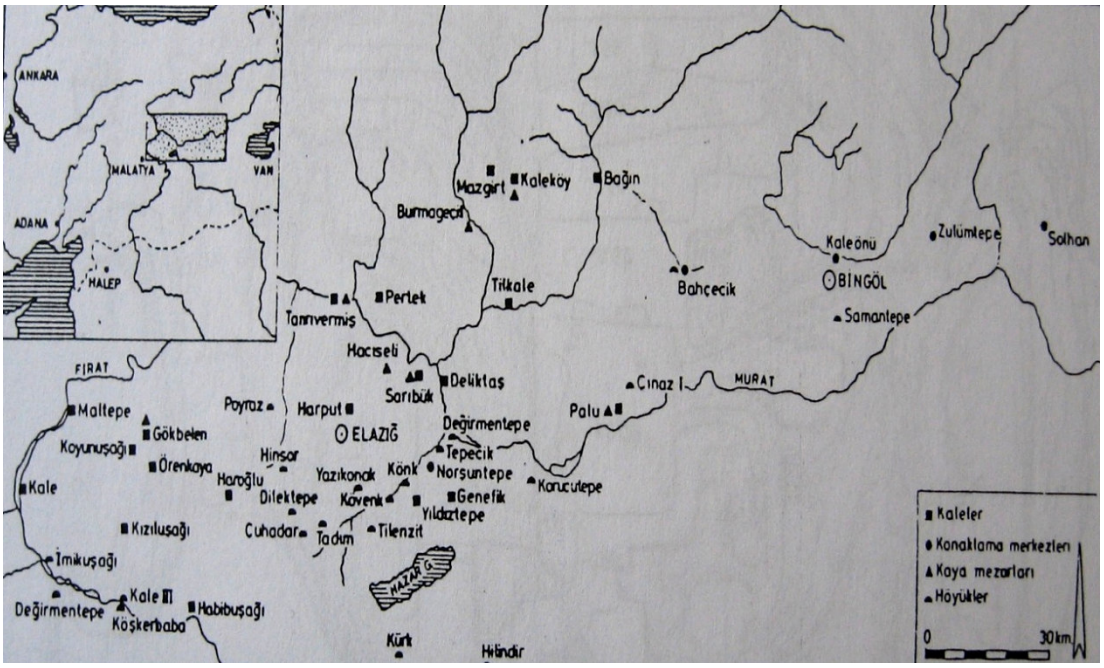

Harita 3: Urartu Krallığı'nın Önemli Merkezleri (Atlas 2004)

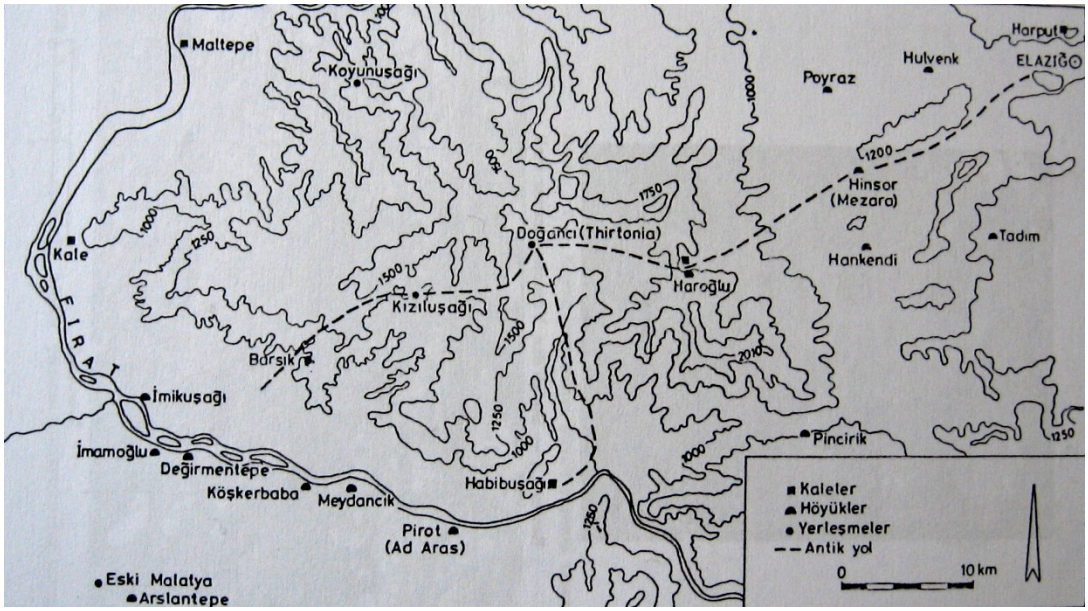

Harita 4: Elazığ – Bingöl yöresi Urartu yerleşmeleri (Sevin 1989)

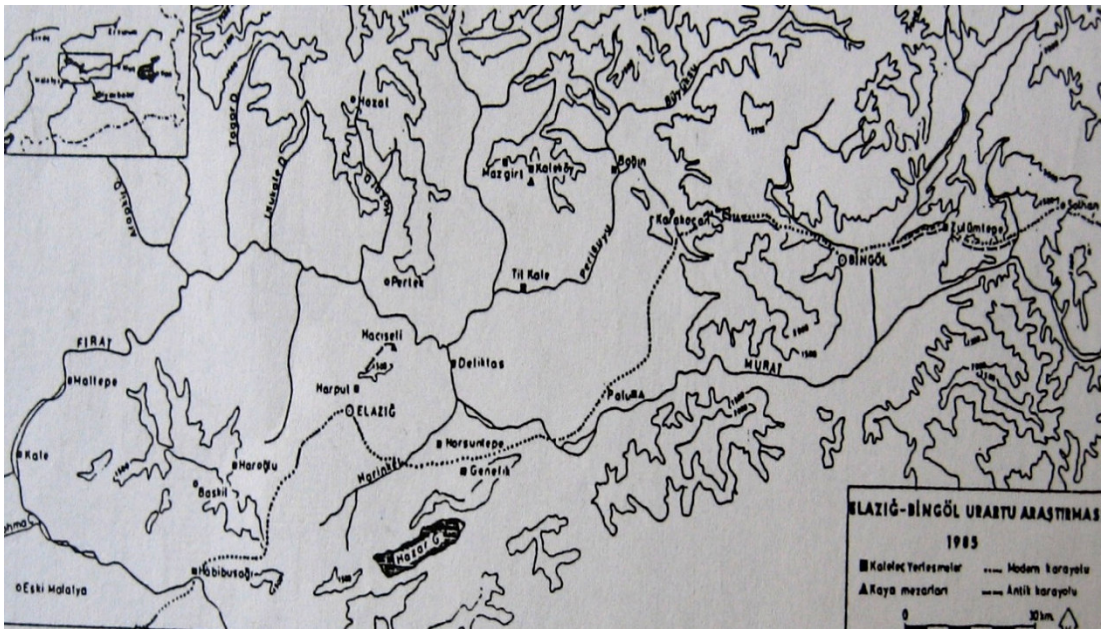

Harita 5: Malatya - Elazığ – Tunceli – Bingöl Yüzey Araştırması (Sevin 1985)

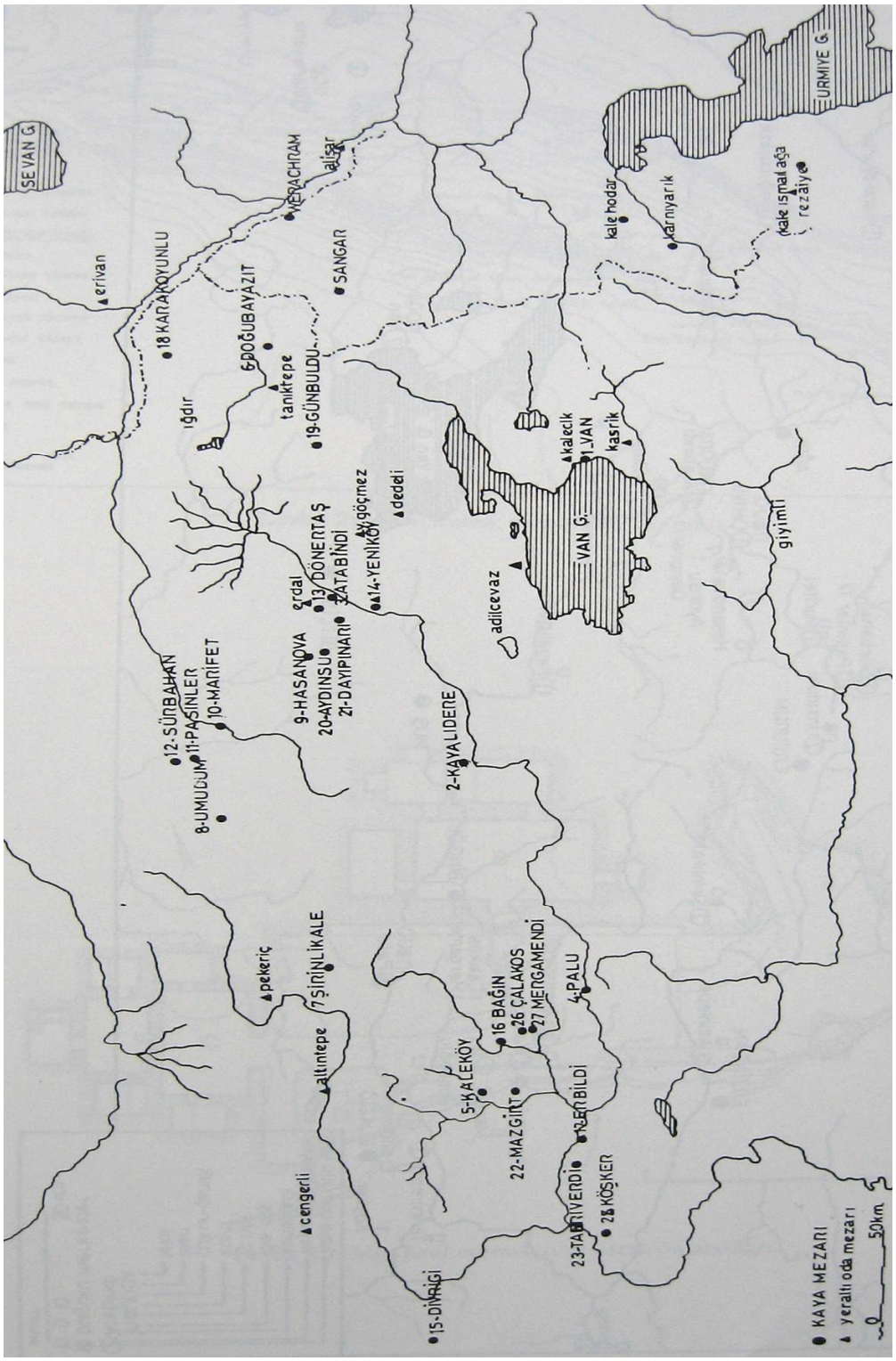

Harita 6: Elazığ – Tunceli – Bingöl yöresi Demir Çağ yerleşmeleri (Sevin 1987)

Harita 7: Malatya – Harput arasındaki eski ulaşım sistemi (Sevin 1987)

Harita 8: Elazığ – Bingöl yöresi Urartu dönemi yerleşme yerleri (Sevin 1985)

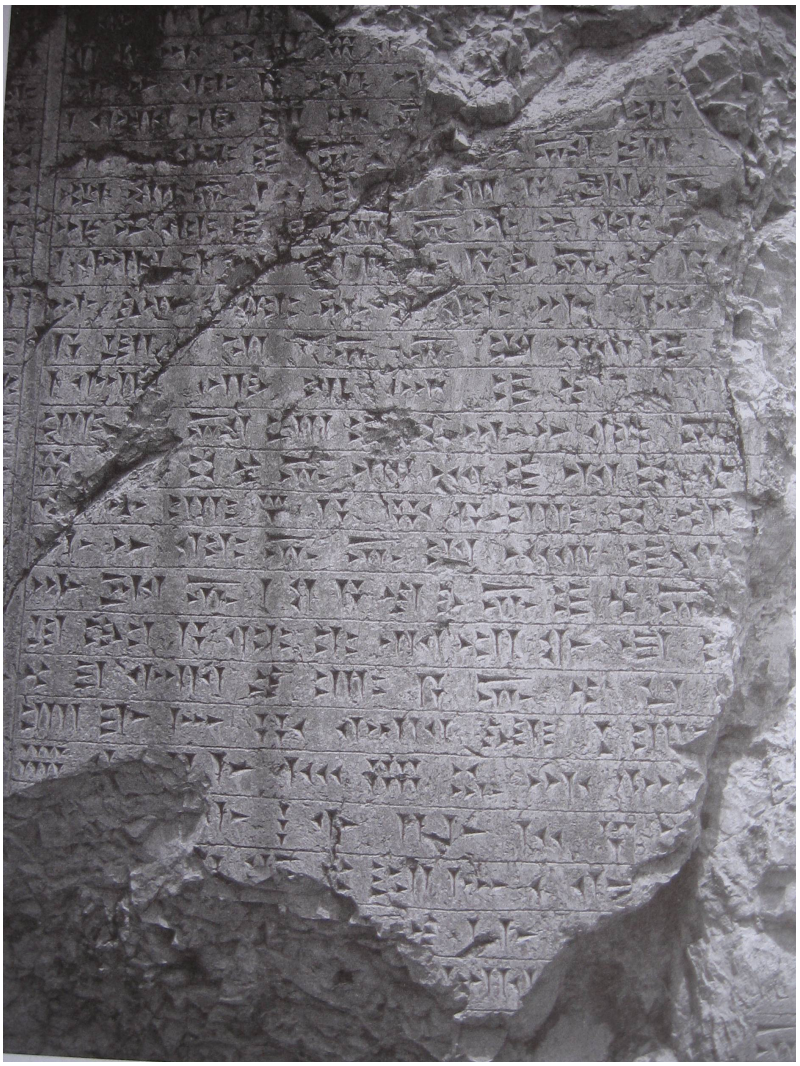

Harita 9: Urartu Kaya Mezarlarının Dağılımı (Çevik 2000)

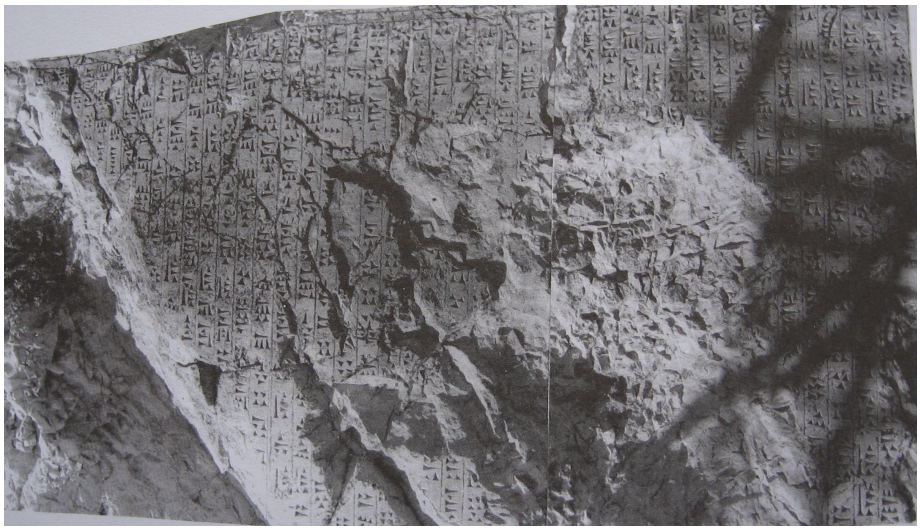
Resim 1: Patnos-Aznavurtepe Yazıtı - üst blok (Erzurum Müzesi), (Balkan 1960)

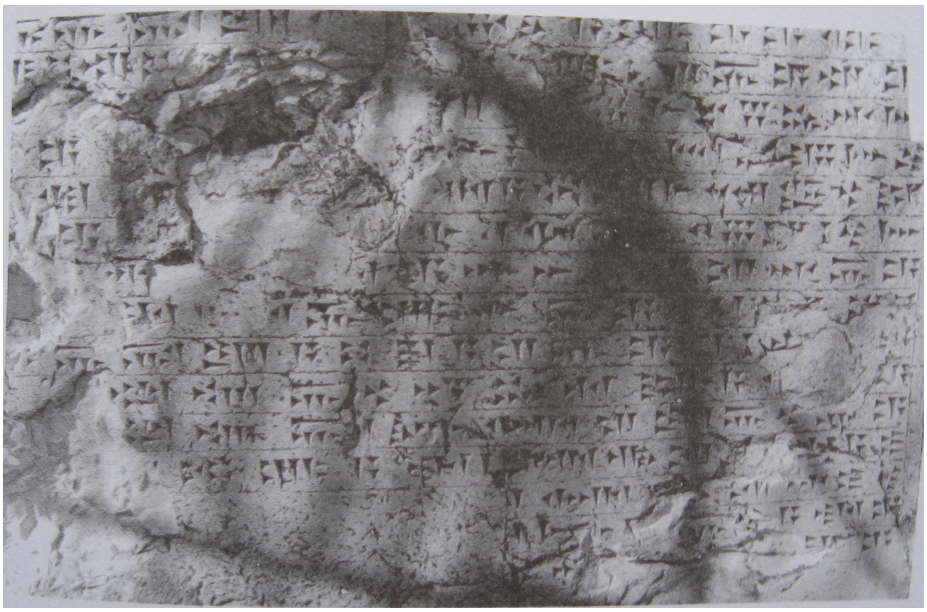
Resim 2: Palu Yazıtı Ön Yüzü (Payne 2006, 71)

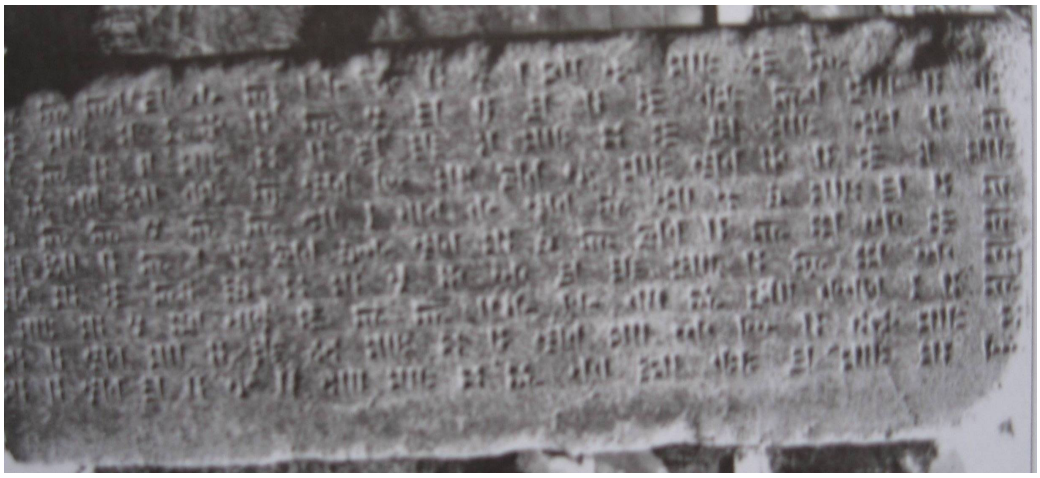
Resim 3: Van Kalesi IV. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sol satır (Payne 2006, 154)

Resim 4: Van Kalesi IV. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır (Payne 2006, 155)

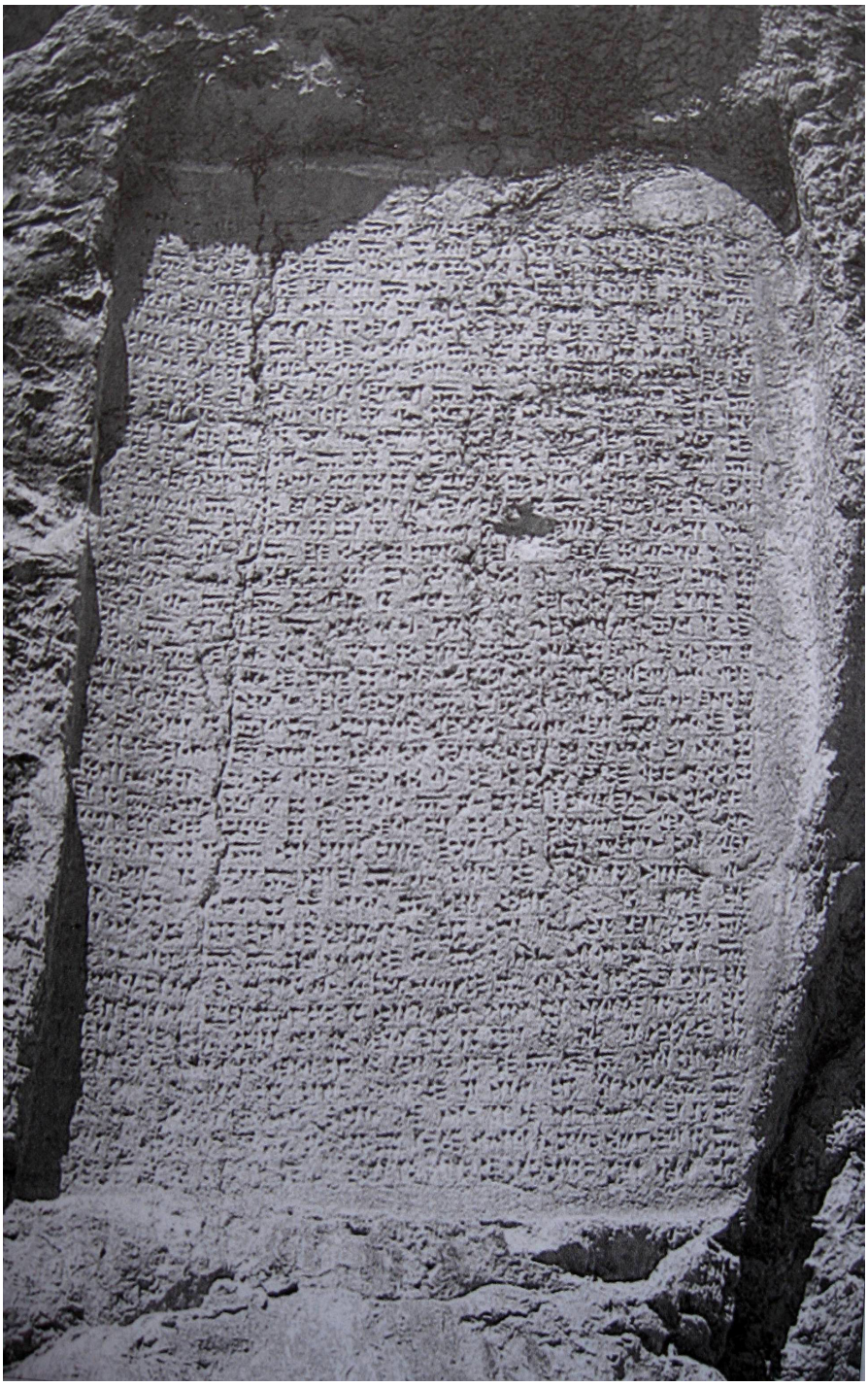
Resim 5: Van Kalesi V. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır (Payne 2006, 157)

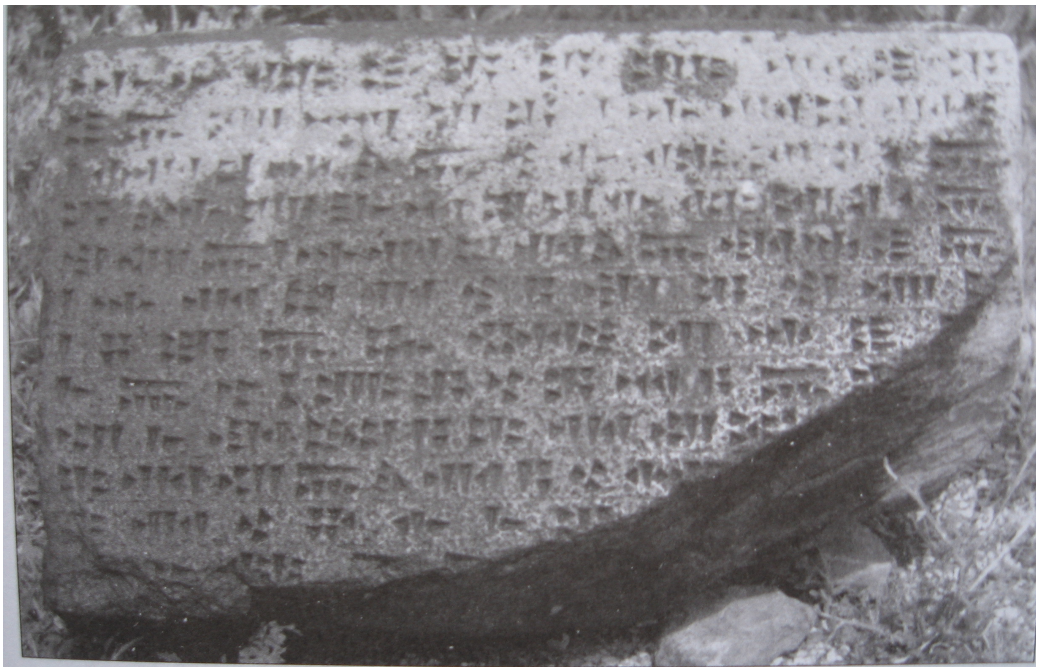
Resim 6: Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), ön yüzü (Payne 2006, 61)

Resim 7: Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), sol yüzü, (Payne 2006, 234)

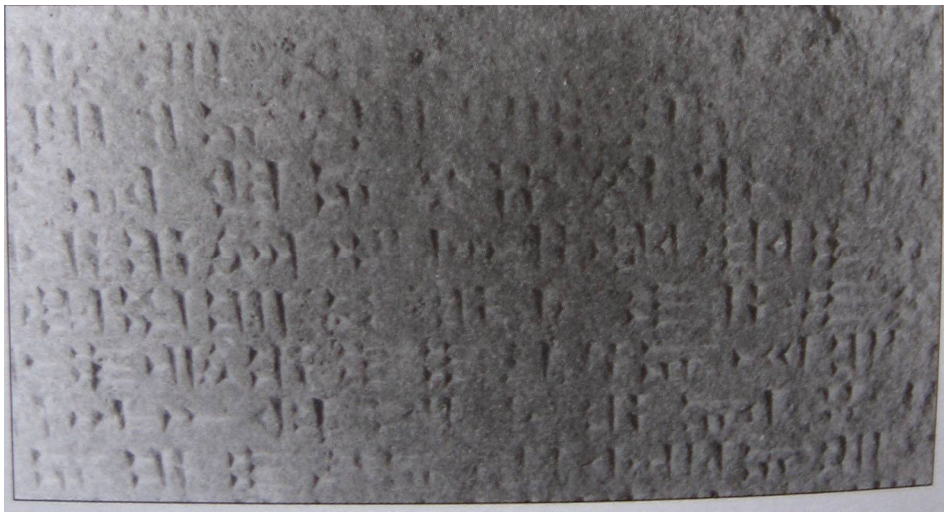
Resim 8: Habibuşağı (İzoli) Yazıtı (Kalaç1956).

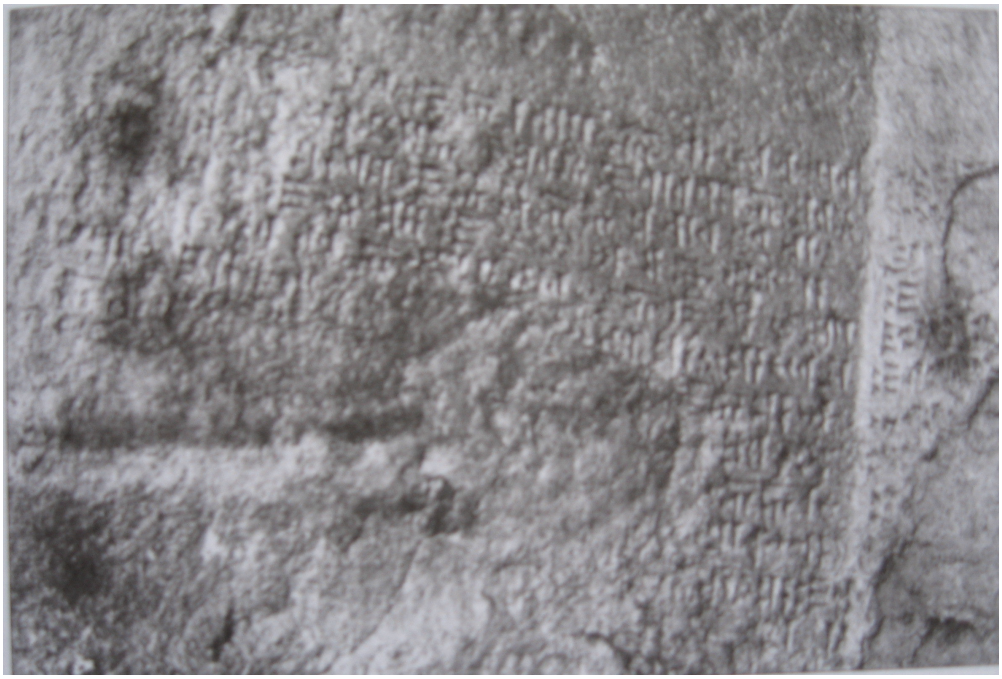
Resim 9: Bahçecik Yazıtı (Elazığ Müzesi), (Payne 2006, 275)

Resim 10: Adilcevaz Yazıtı sol satır, (Payne 2006, 282)

Resim 11: Adilcevaz Yazıtı sağ satır, (Payne 2006, 282)

Resim 12: Mazgirt-Kaleköy Yazıtı (C.F. Lehmann 1910, 471)

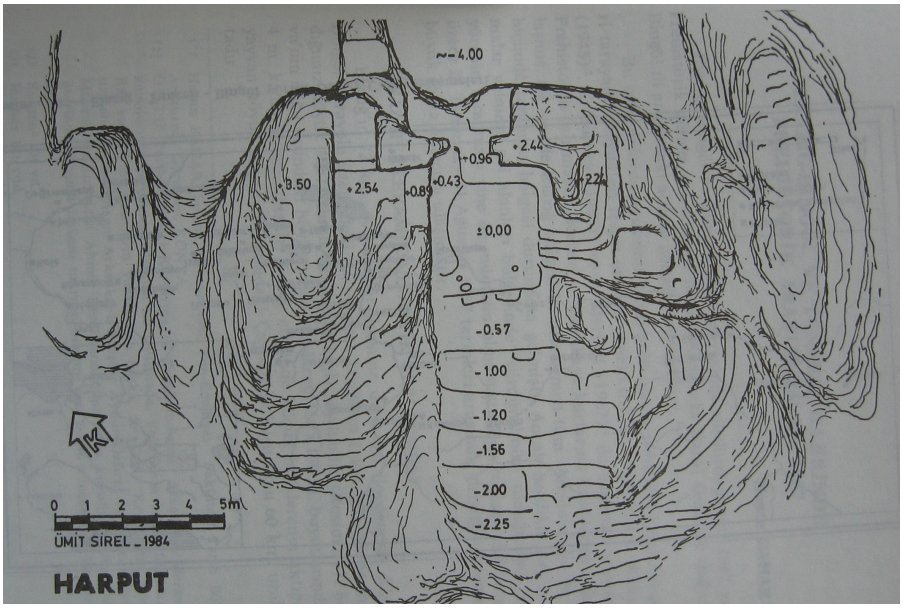
Resim 13: Palu Kalesi Sur Duvarlarından Bir Görünüm (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 14: Palu Kalesi Sur Duvarları (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 15: Palu Kalesi'nden Kaya Tüneli (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 16: Harput Kalesi'nden Kayaya Oyulmuş Urartu Alanı (Sevin 1988)

Resim 17: Harput Kalesi'nin Genel Görünümü (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 18: Harput Kalesi'nin Bir Başka Görünümü (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 19: Köşkerbaba Höyüğü (Bilgi 1980)

Resim 20: Büyük Depo Odası (Bilgi 1980)

Resim 21: Küçük Depo Odası (Bilgi 1980)

Resim 22: Matara Biçimli Kap(Bilgi1980) Resim 23: Orta Boy Bir Küp(Bilgi1980)

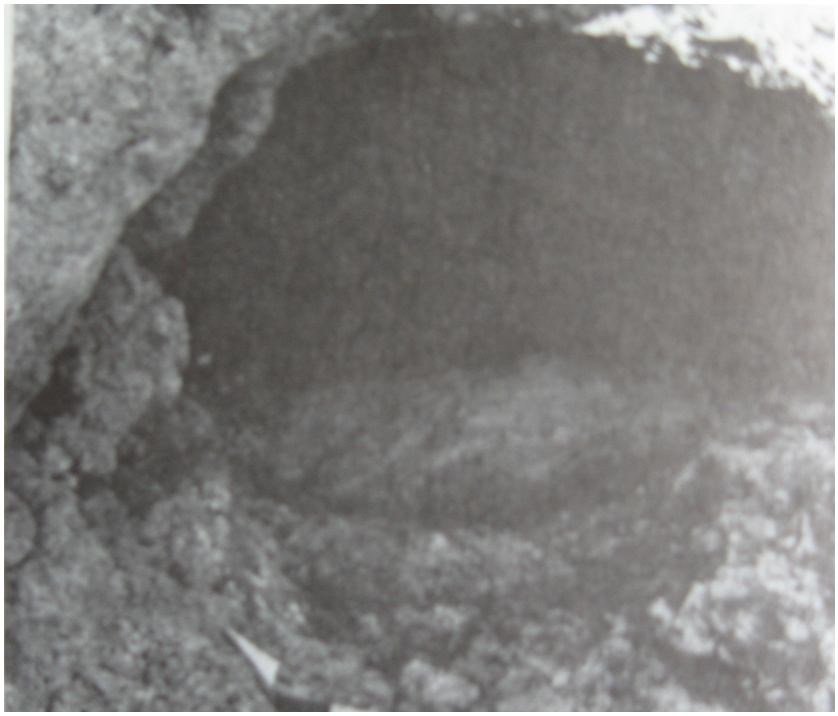
Resim 24: Yonca Ağızlı Testi(Bilgi1980) Resim 25: Balık Ağırlığı(Bilgi1980)

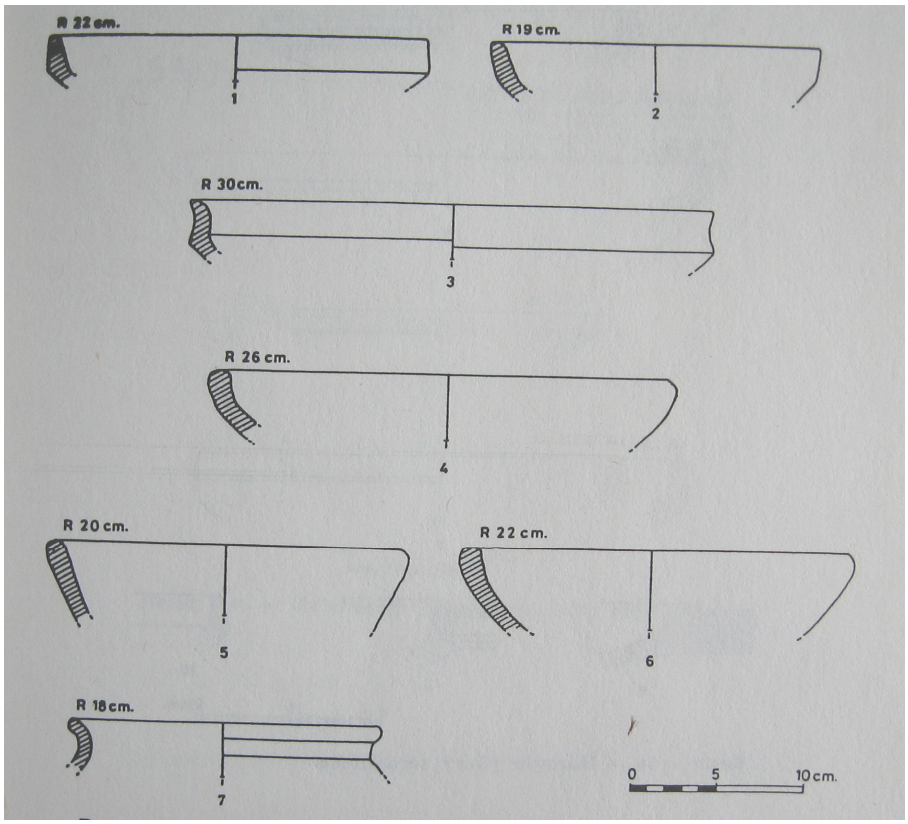
Resim 26: Haroğlu Kalesinin Genel Görünüşü, güneyden (Sevin 1987)

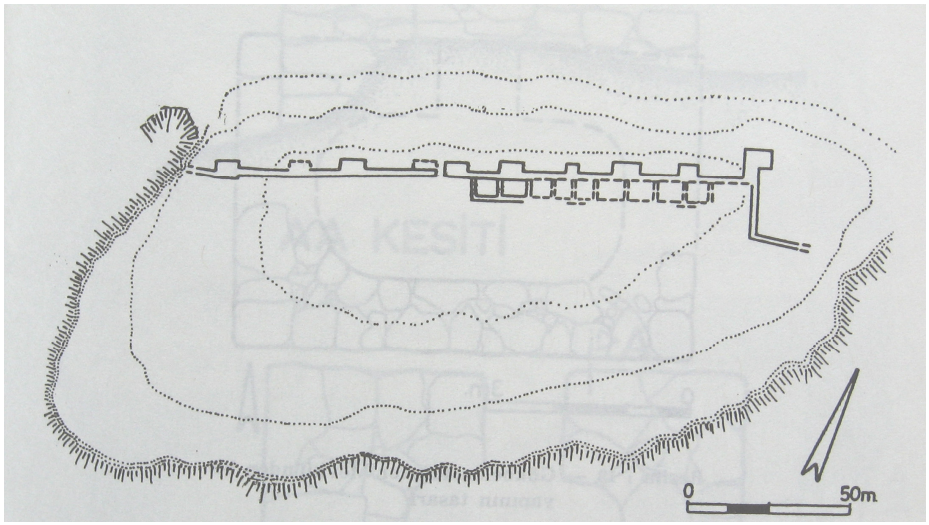
Resim 27: Haroğlu'ndan Sur-Temel Yuvaları (Sevin 1987)

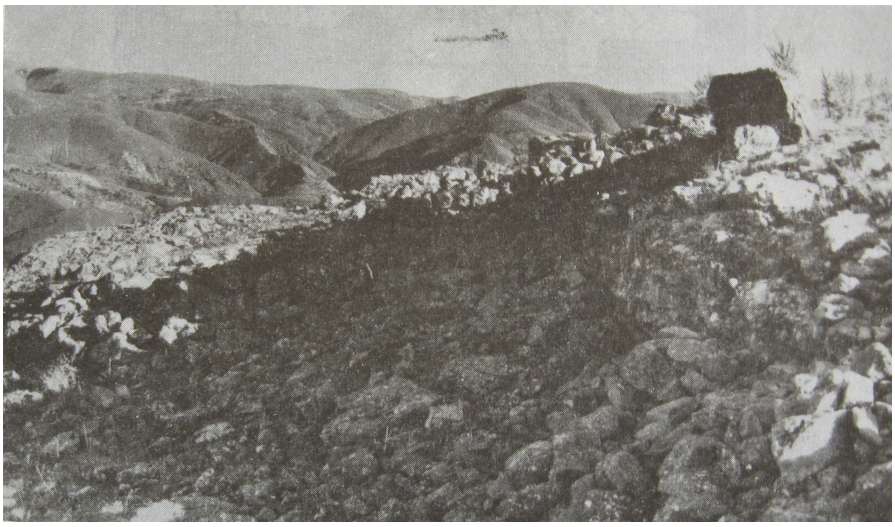
Resim 28: Haroğlu Basamaklı Tüneli (Sevin 1987)

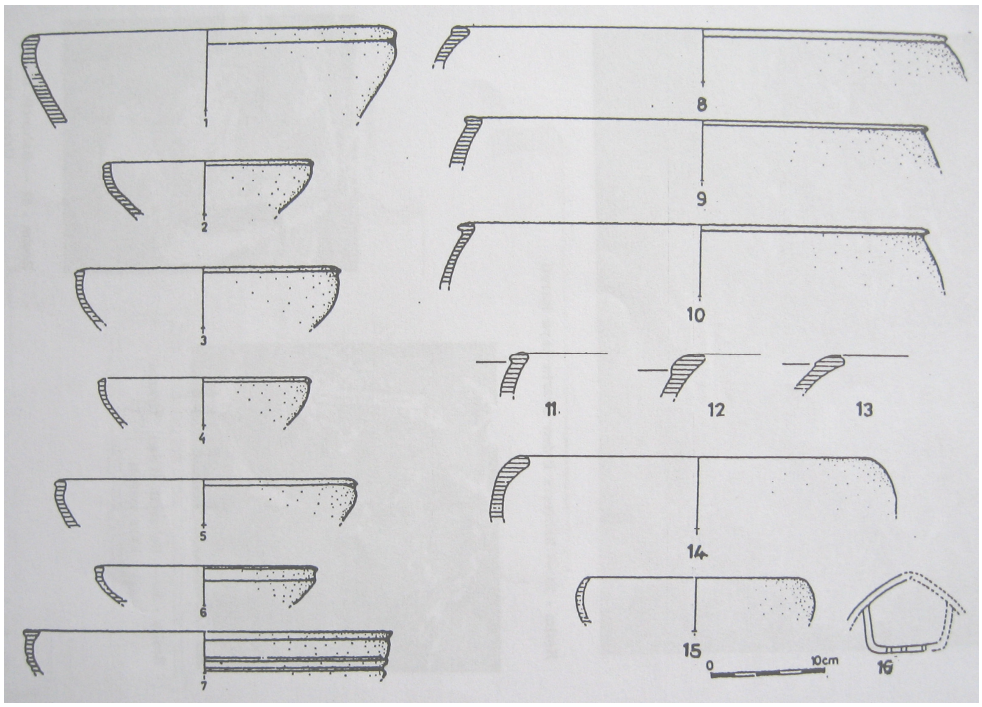

Resim 29: Haroğlu Yüzey Seramikleri (Sevin 1987)

Resim 30: Gökbelen Kalesi'nin Şematik Planı (Sevin 1988)

Resim 31: Gökbelen Kalesi Surlarından Bir Görünüm (Sevin 1988)

Resim 32: Yıldıztepe Yüzey Seramikleri (Sevin 1988)

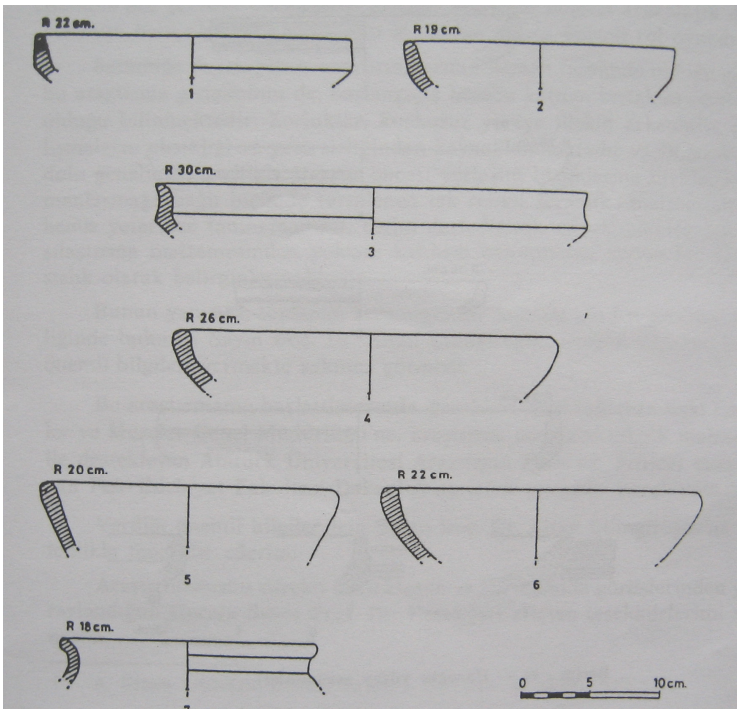
Resim 33: Genefik Kalesi'nin Genel Görünümü (Sevin 1987)

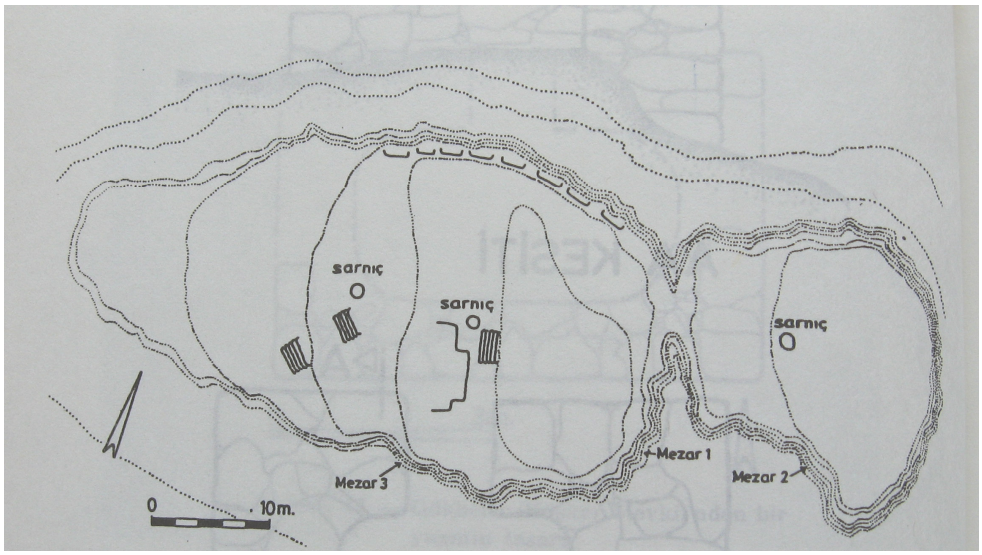
Resim 34: Genefik Kalesi Kayaya Oyulmuş Platform (Sevin 1987)

Resim 35: Genefik Kalesi Sarnıçlarından Birinin Ağzından Görünüş (Sevin 1987)

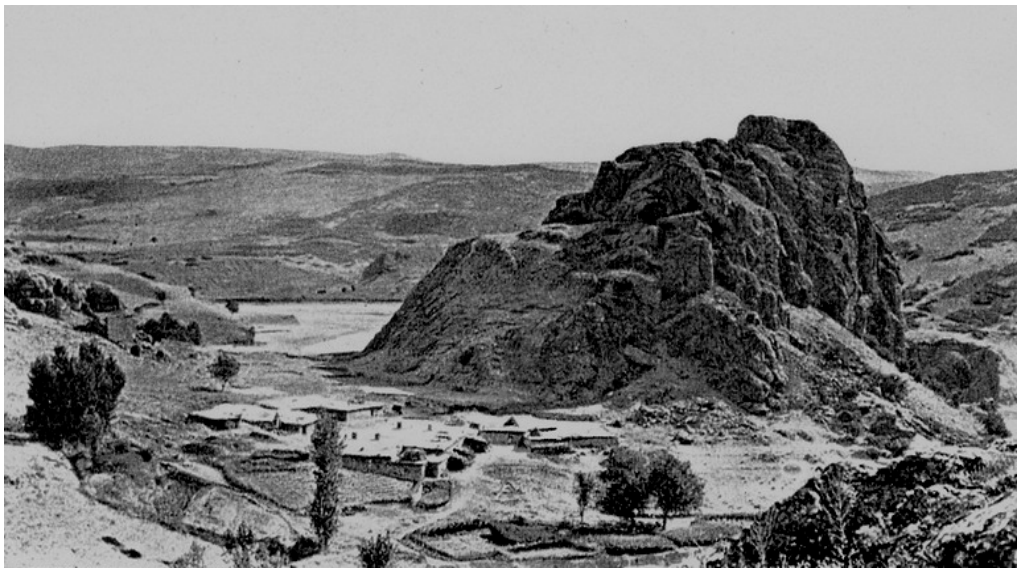

Resim 36: Genefik Kalesi Yüzey Seramikleri (Sevin 1987)

Resim 37: Tanrıvermiş Kalesi Şematik Tasarı (Sevin 1987)

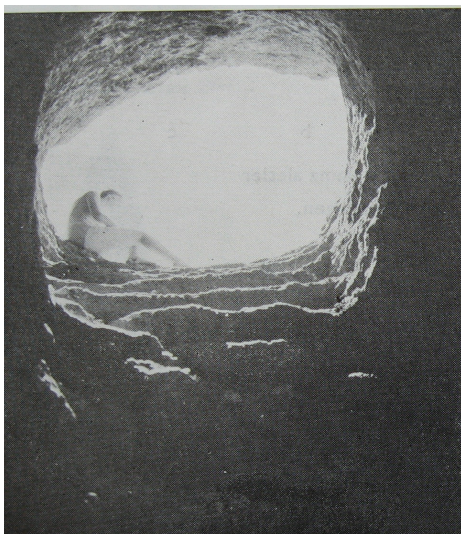
Resim 38: Tanrıvermiş'ten Sur Temel Yuvaları (Sevin 1987)

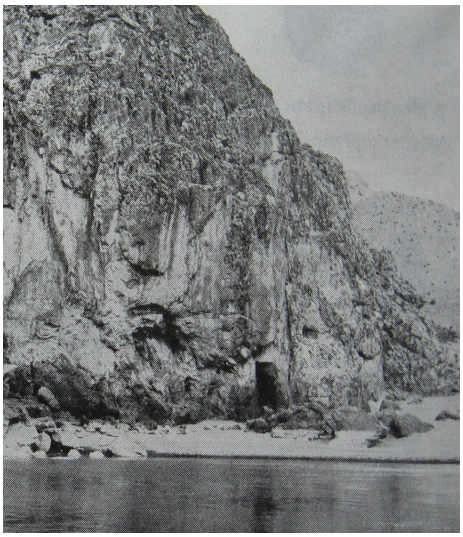

Resim 39: Bağın Köyü ve Kalesi (Captain L. 1911)

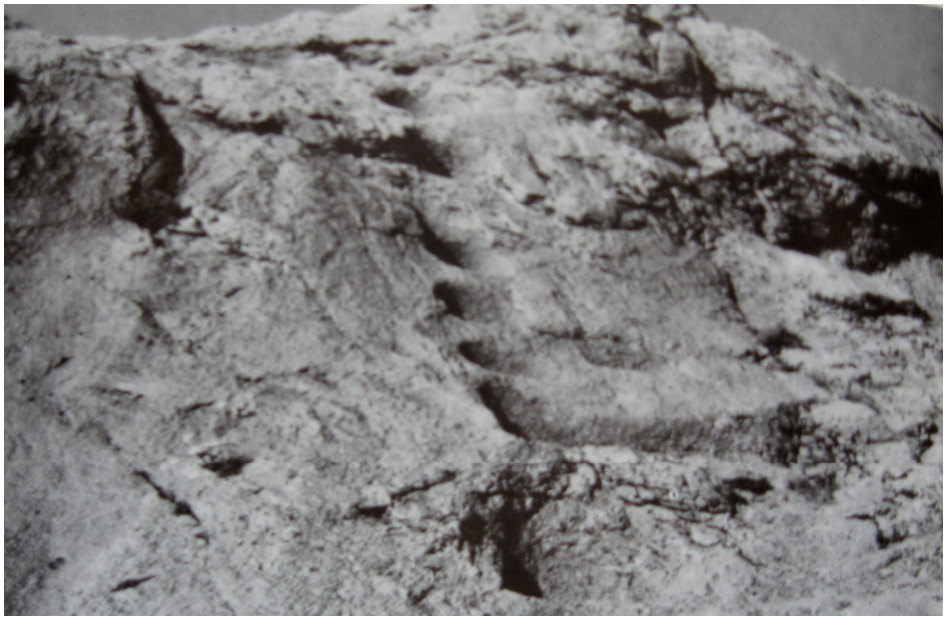

Resim 40: Murat Kıyısındaki Deliktaş (Hauptmann 1970)

Resim 41: Deliktaş'taki Merdivenli Tünel(Hauptmann1970) Resim 42: Tünelin Ağzı (Hauptmann1970)

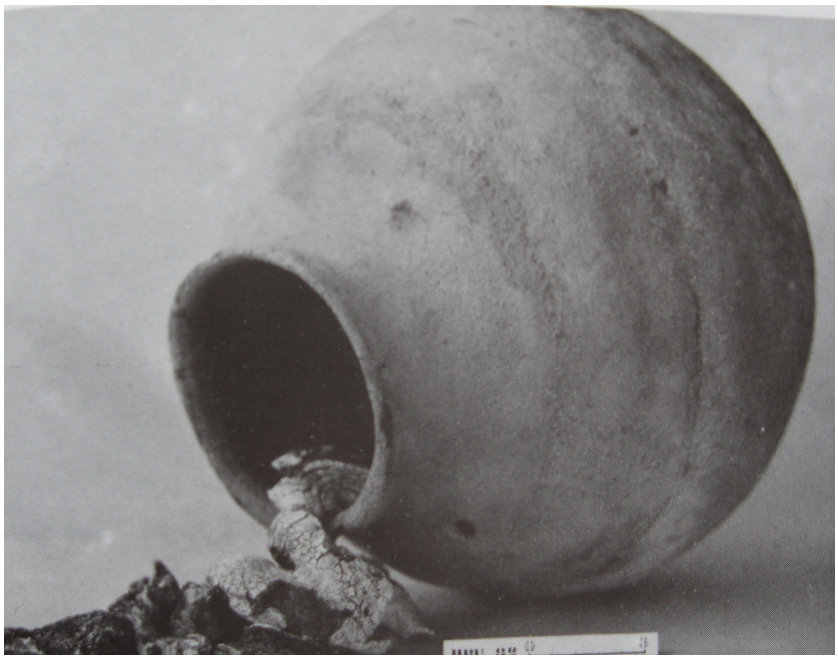
Resim 43: Habibuşağı, Güneydeki Kayalık Yüzüne Oyulmuş Basamaklar (Işık 1987)

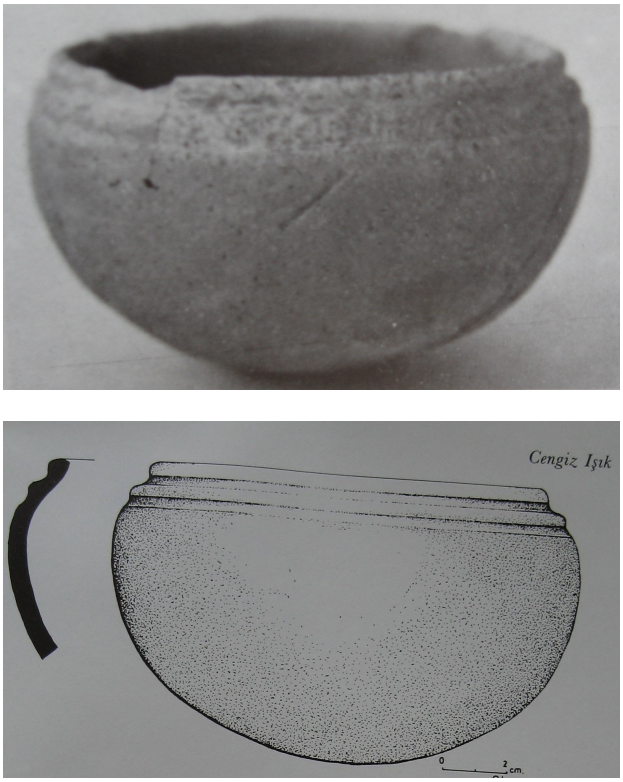
Resim 44: III Urneli Gömütün Güneyden Görünümü (Işık 1987)

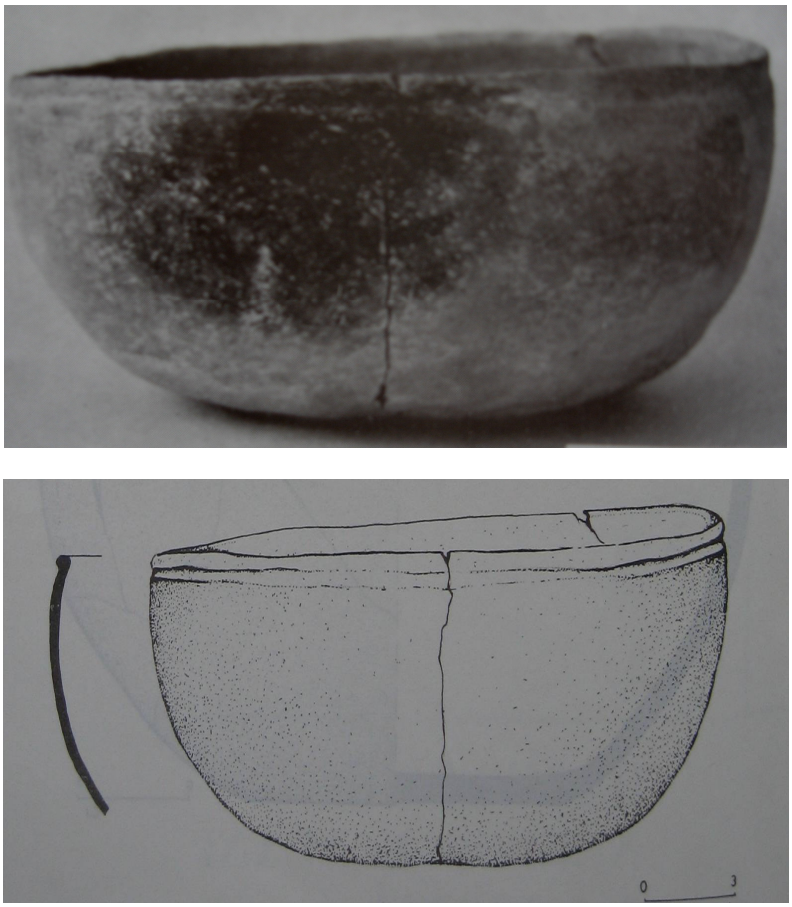

Resim 45: I Nolu Urneli Gömüt (Işık 1987)

Resim 46: 3 nolu Gömüt Urnesinin Omuzu Üzerindeki Delik(Işık 1987)

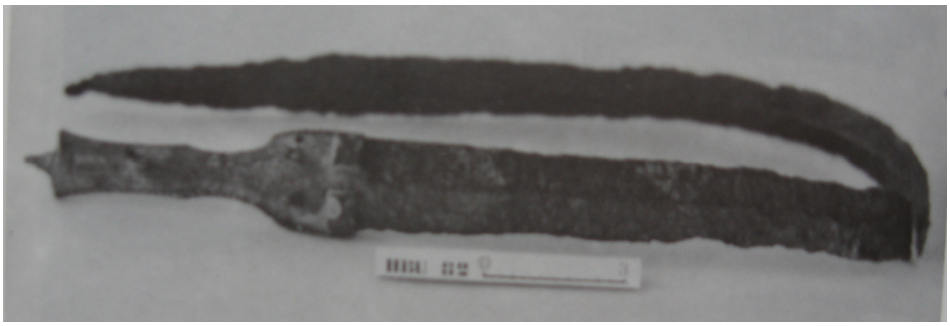

Resim 47: I Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak(Işık 1987)

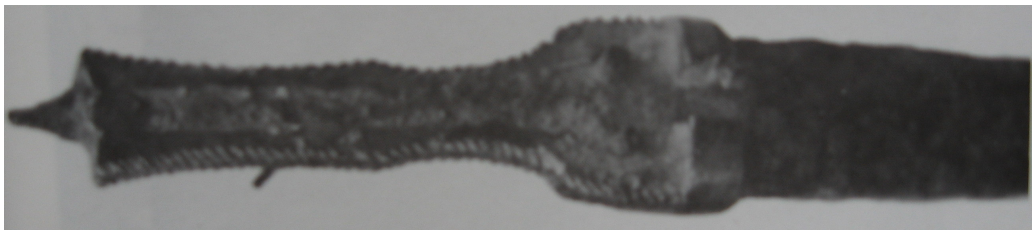

Resim 48: 2 Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak(Işık 1987)

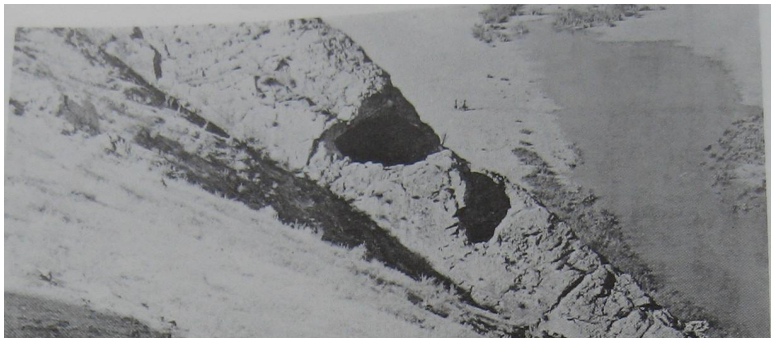

Resim 49: 2 Nolu Gömütte Urne Kapağı Olarak Kullanılan Çanak(Işık 1987)

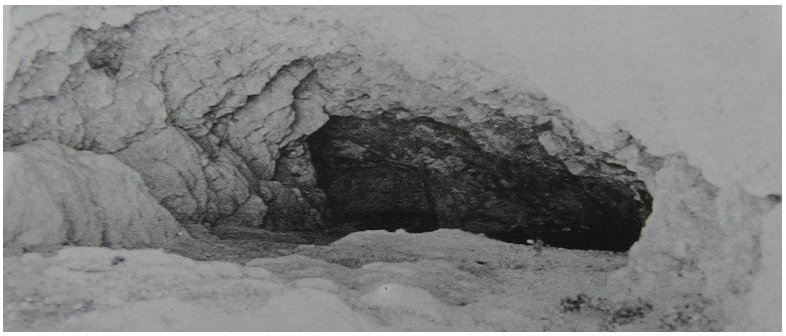
Resim 50: Habibuşağı Kılıcı(Işık 1987)

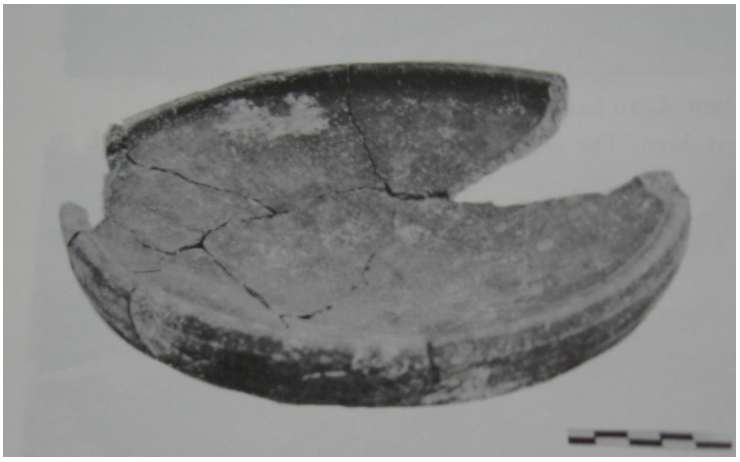
Resim 51: Habibuşağı Kılıcının Kabzası(Işık 1987)

Resim 52: Kaleköy, Tünelin Ağzı Kuzeyden (Çilingiroğlu 1979)

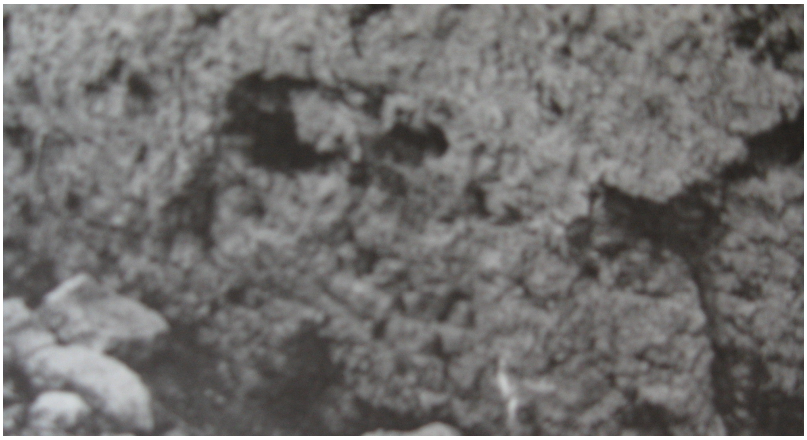
Resim 53: Kaleköy, Tünelin Girişi (Çilingiroğlu 1979)

Resim 54: Kaleköy'den Pişmiş Toprak Kap (Demir Çağ), (Çilingiroğlu 1979)

Resim 55: Maltepe Harabesi'nden Sur Temel Yuvaları (Sevin 1986)

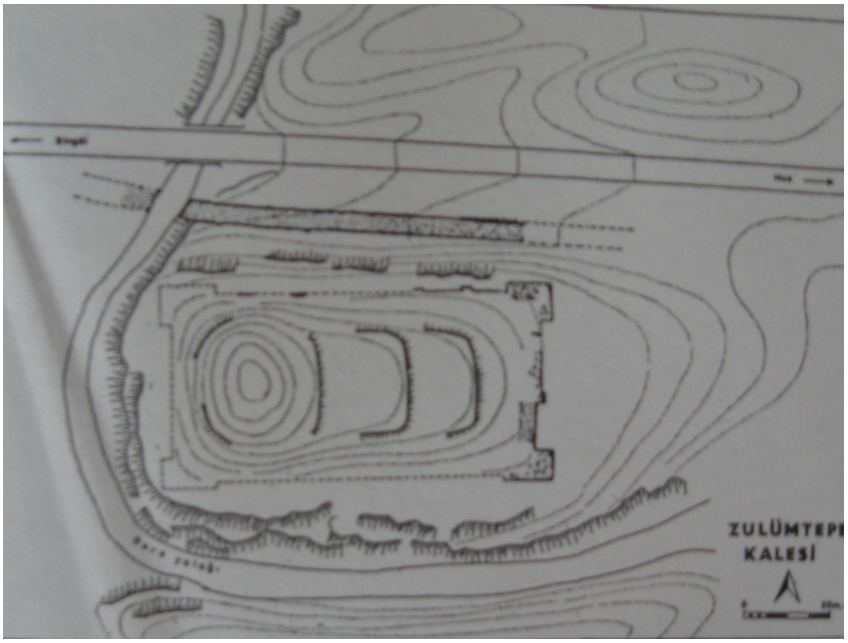
Resim 56: Maltepe Harabesi'nden Kerpiç Duvarlar (Sevin 1986)

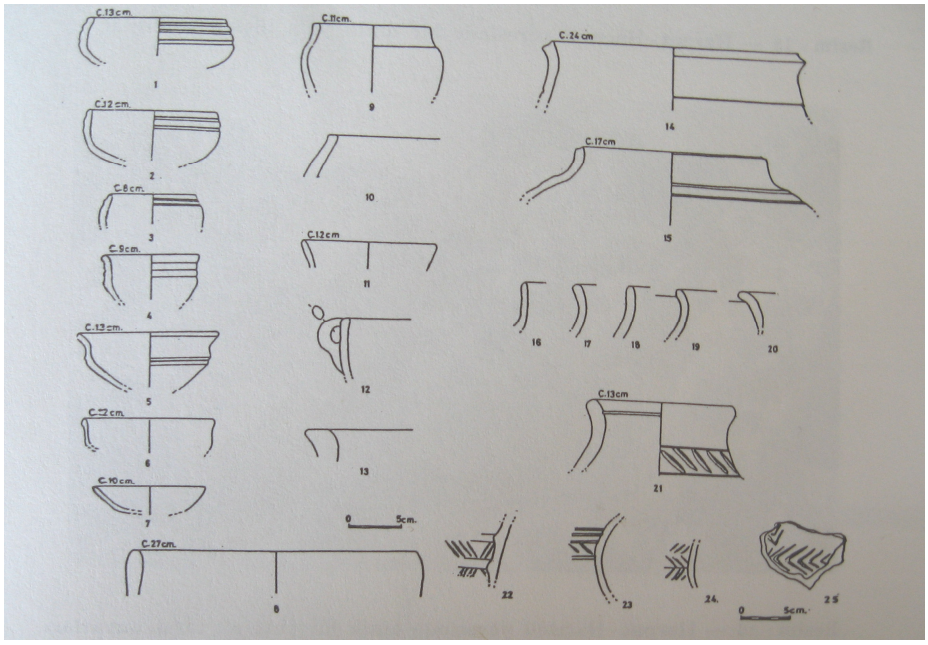
Resim 57: Bingöl-Karakoçan Arası Antik Yoldan Bir Görünüm (Sevin 1986)

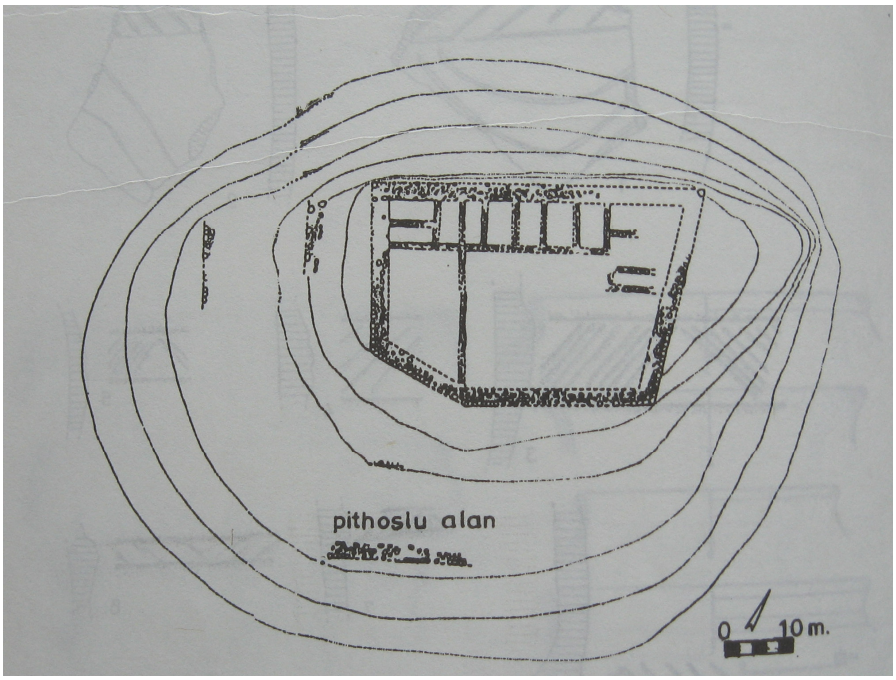
Resim58: Zulümtepe'den Sur Duvar Kalıntıları (Sevin 1986)

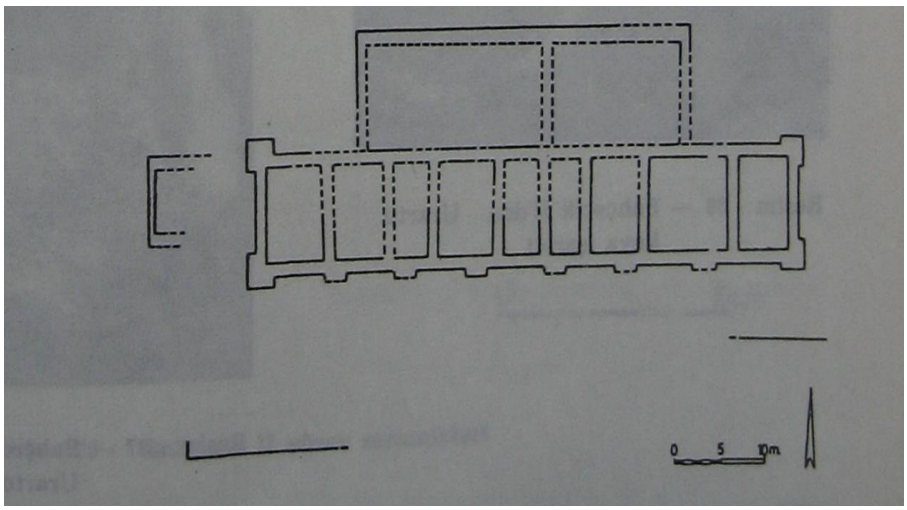

Resim 59: Zulümtepe'deki Urartu Tesisinin Planı (Sevin 1986)

Resim 60: Zulümtepe'den Orta Demir Çağ Keramik Parçaları (Sevin 1986)

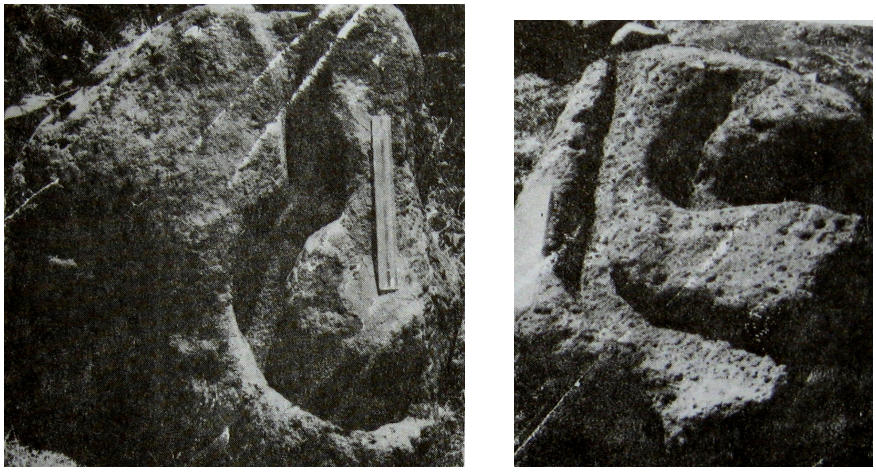

Resim 61: Bingöl-Kaleönü Tesisinin Şematik Planı (Sevin 1987)

Resim 62: Bahçecik II Urartu Konaklama İstasyonunun Tasarı (Sevin 1988)

Resim 63: Bahçecik II'den Urartu Kaya İşareti (Sevin 1988)

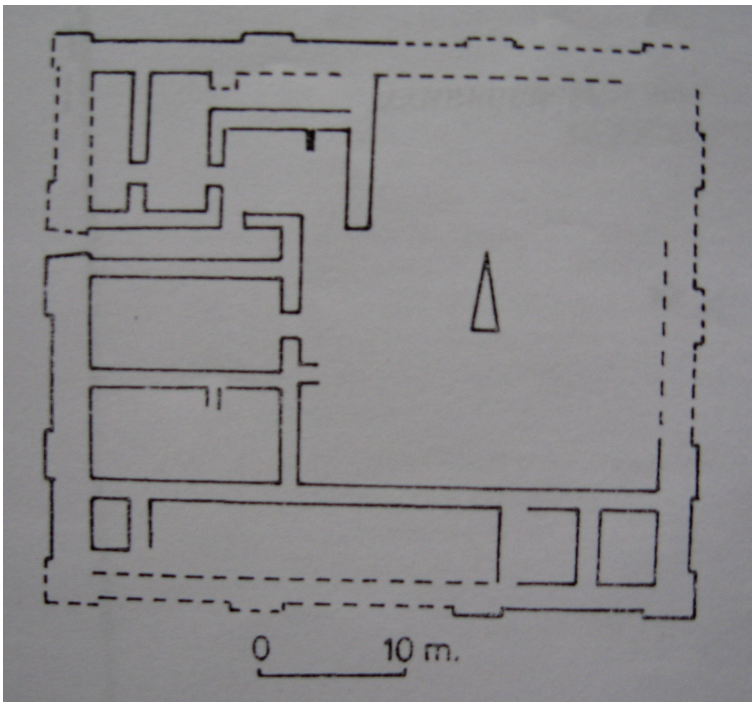
Resim 64: Bahçecik II'den Urartu Kaya İşaretleri (Sevin 1988)

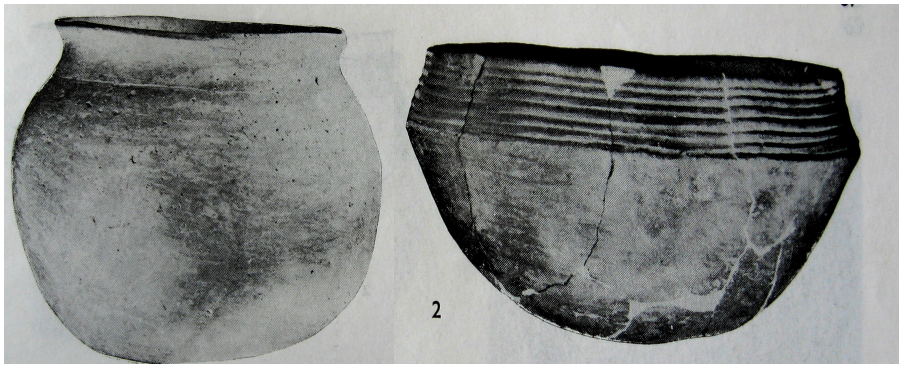
Resim 65: Norşuntepe'nin Doğudan Görünümü (Hauptmann 1968)

Resim 66: Güney Terası Güney Saha, Orta Demir Çağı Yapıları (Hauptmann 1969)

Resim 67: Norşuntepe Konaklama Tesisinin Planı (Sevin 1989)

Resim 68: İlk Demir Çağı Kapları (Hauptmann 1969)

Resim 69: Orta Demir Çağ Yonca Ağızlı Testileri (Hauptmann 1971)

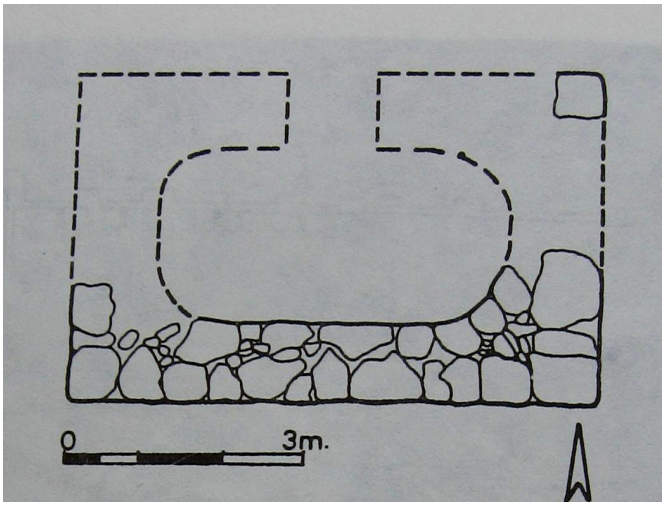

Resim 70–71: Orta Demir Çağı Kapları (Hauptmann 1971)

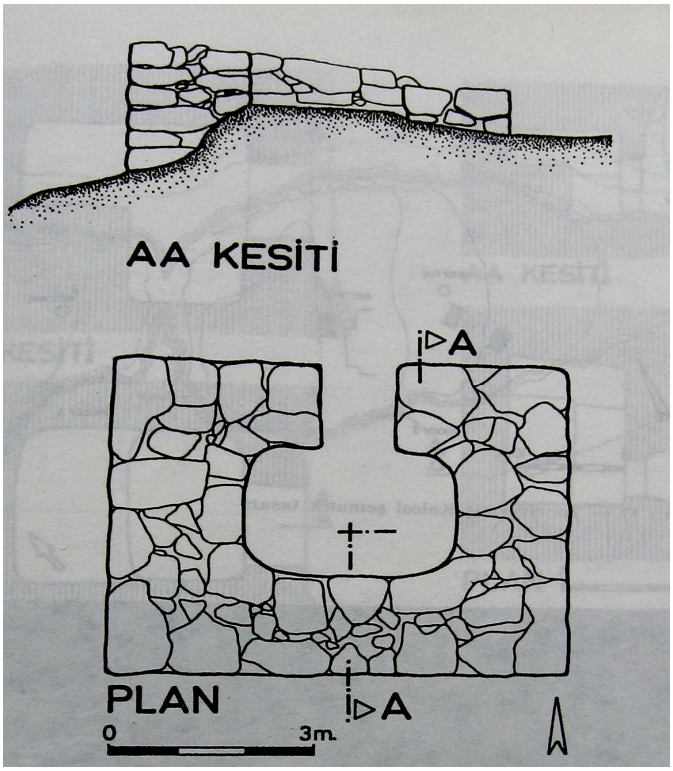

Resim 72–73: Orta Demir Çağı, Kap ve Bilezik (Hauptmann 1971)

Resim 74: Gökbelen Mevkikinden Bir Yapının Tasarı (Sevin 1988)

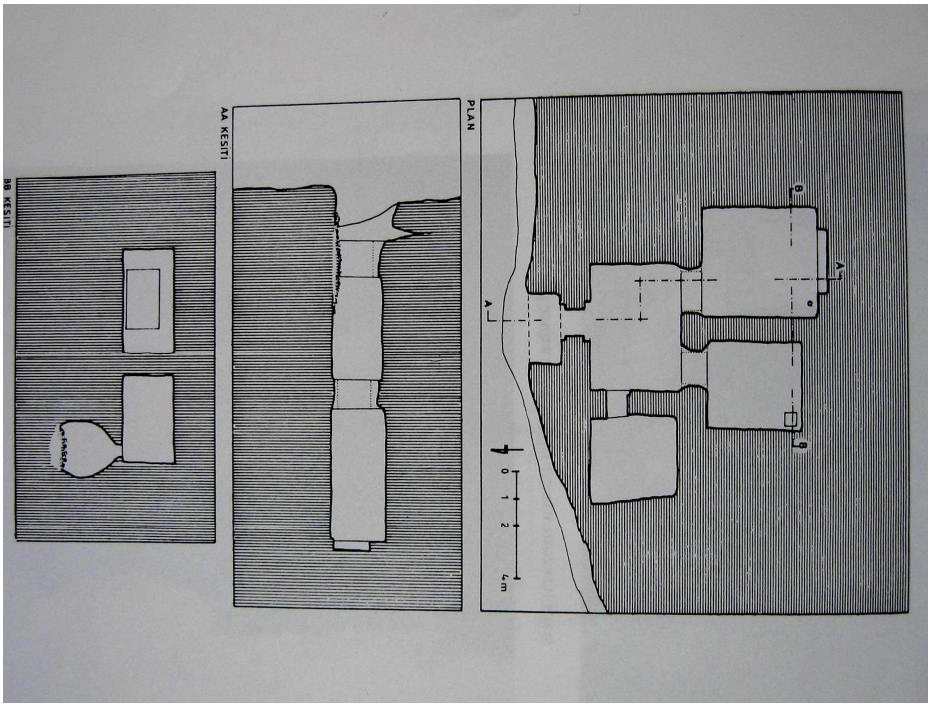

Resim 75: Örenkaya'daki Yapının Tasar ve Kesiti (Sevin 1988)

Resim 76: Palu Kaya Mezarlarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

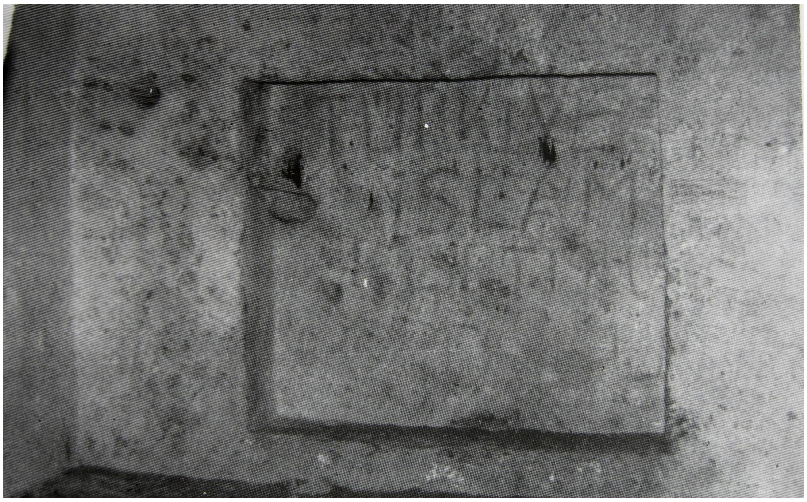
Resim 77: Palu I ve II nolu Kaya Mezarları (Çevik 2000)

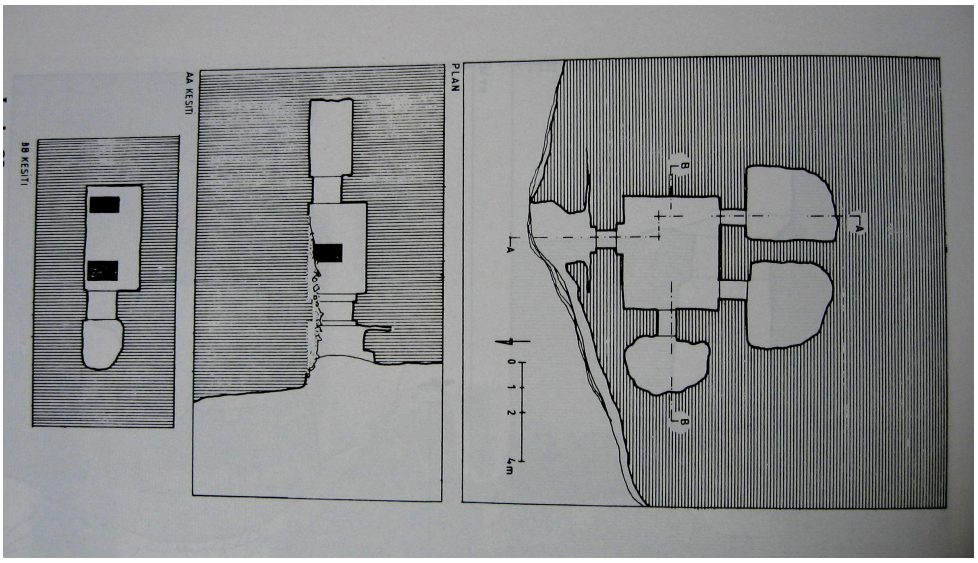

Resim 78: Palu I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 79: Palu I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 80: Palu I nolu Kaya Mezarı, doğu arka oda, niş (Çevik 2000)

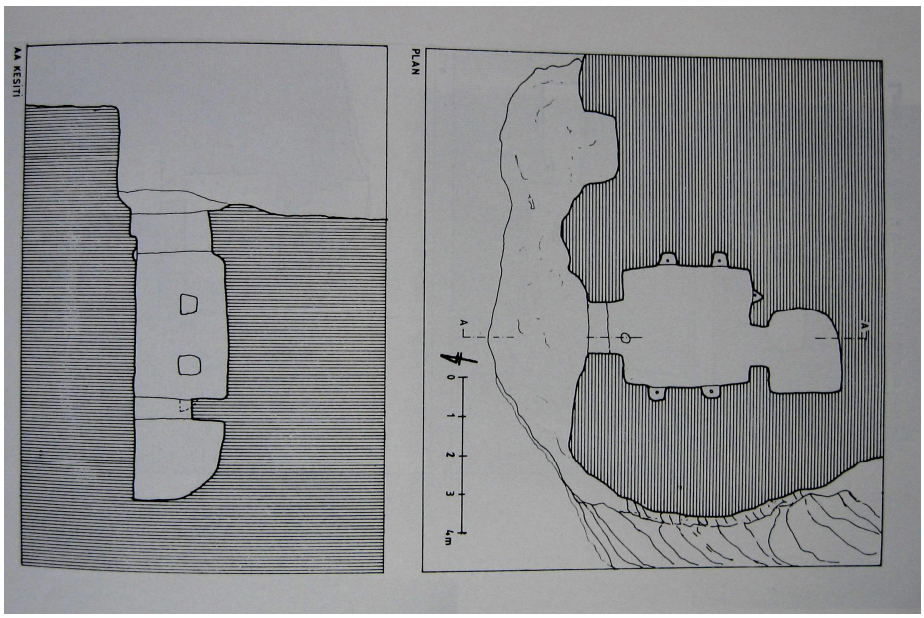

Resim 81: Palu II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 82: Palu II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 83: Palu II nolu Kaya Mezarı, arka oda girişleri (Çevik 2000)

Resim 84: Palu III nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

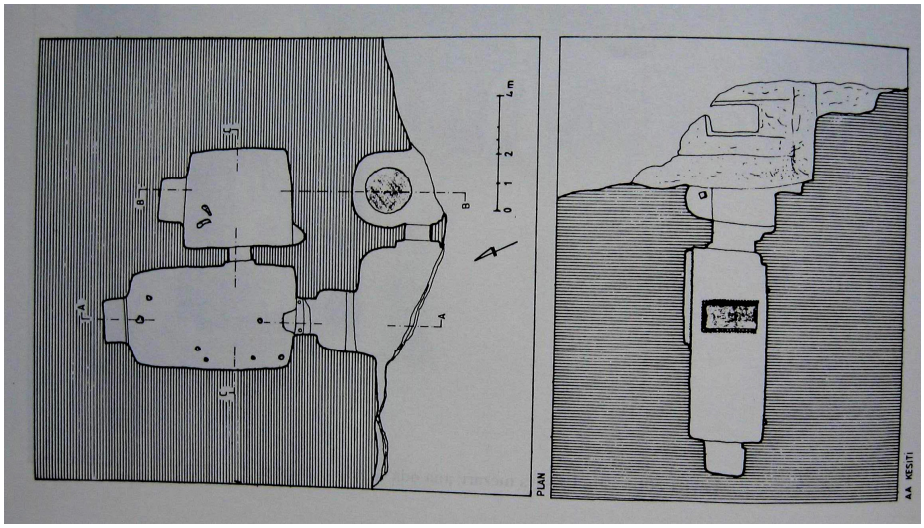
Resim 85: Palu III nolu Kaya Mezarı Girişi ve Niş (Çevik 2000)

Resim 86: Palu III nolu Kaya Mezarı, ana oda ve arka oda girişi (Çevik 2000)

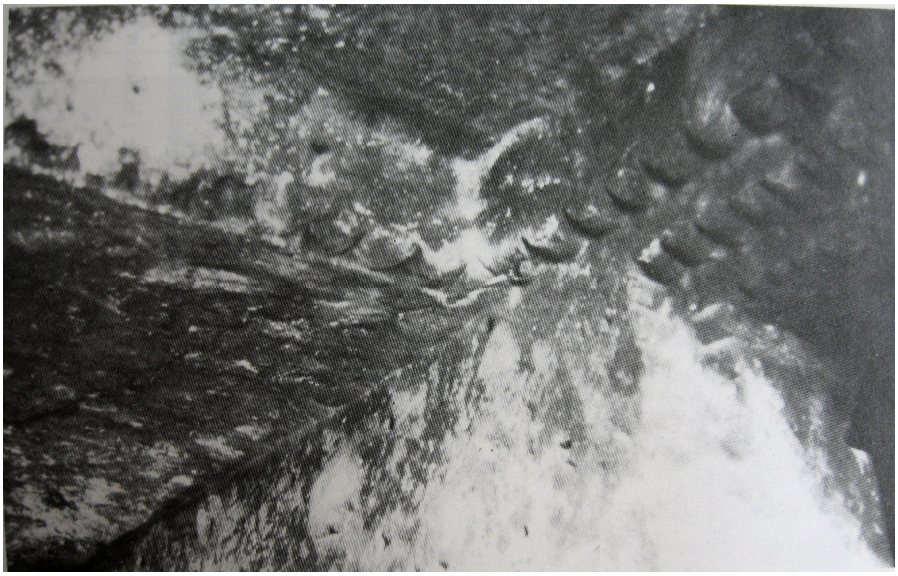
Resim 87: Kaleköy Kaya Mezarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

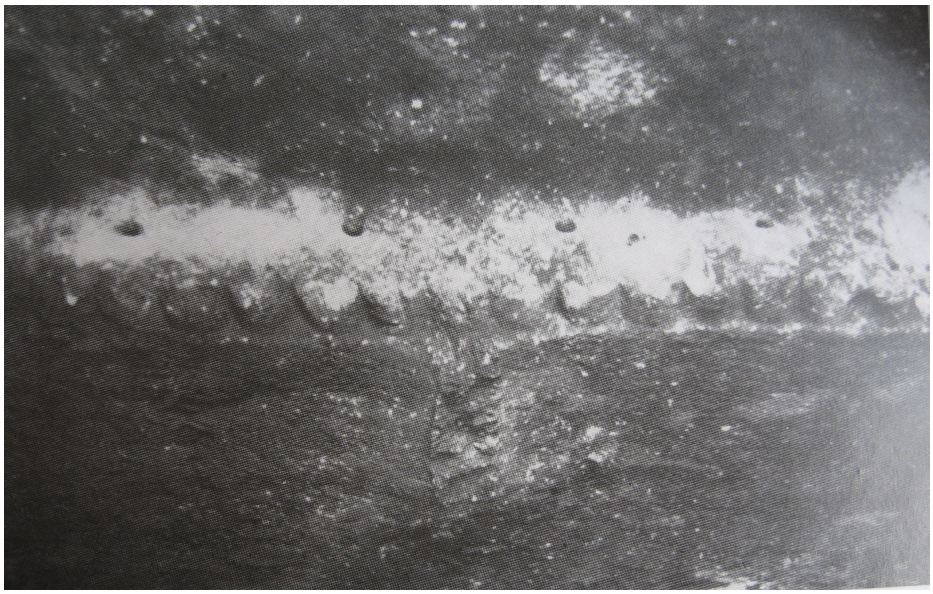

Resim 88: Kaleköy Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

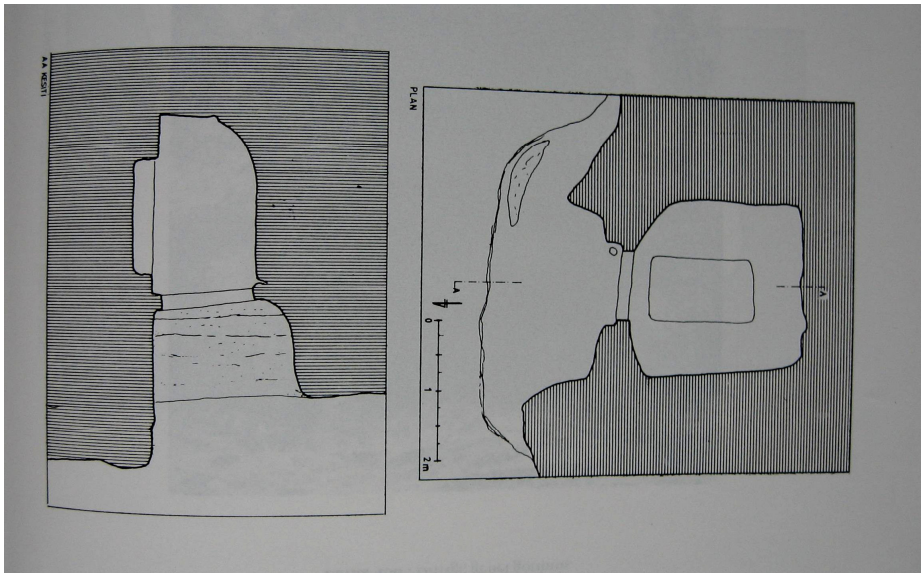
Resim 89: Kaleköy Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 90: Kaleköy Kaya Mezarı na Oda Bezemeleri (Çevik 2000)

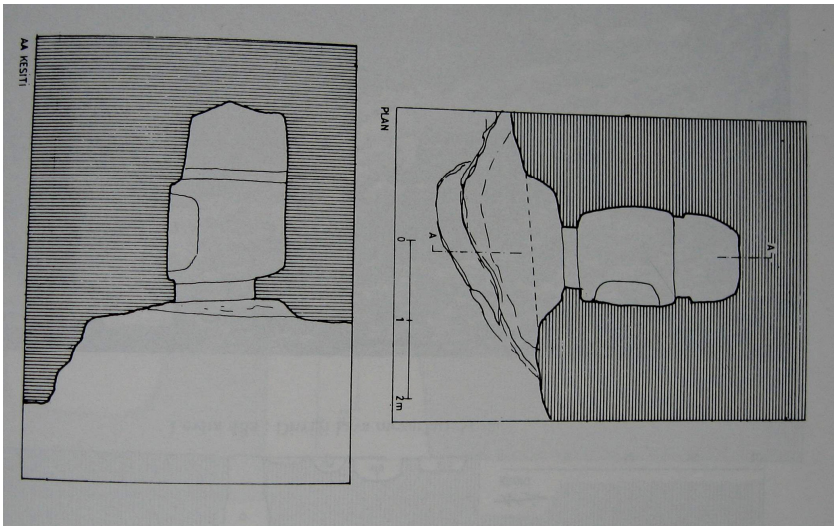
Resim 91: Kaleköy Kaya Mezarı Ana Oda Dişli Silmeleri (Çevik 2000)

Resim 92: Bağın I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)

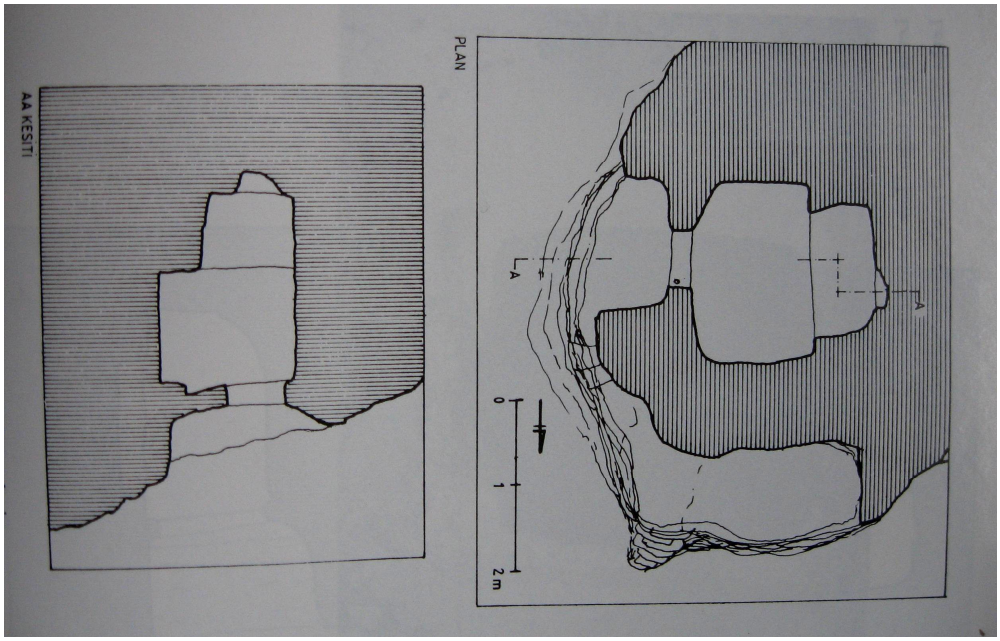
Resim 93: Bağın I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 94: Bağın II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)

Resim 95: Bağın II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 96: Erbildi Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

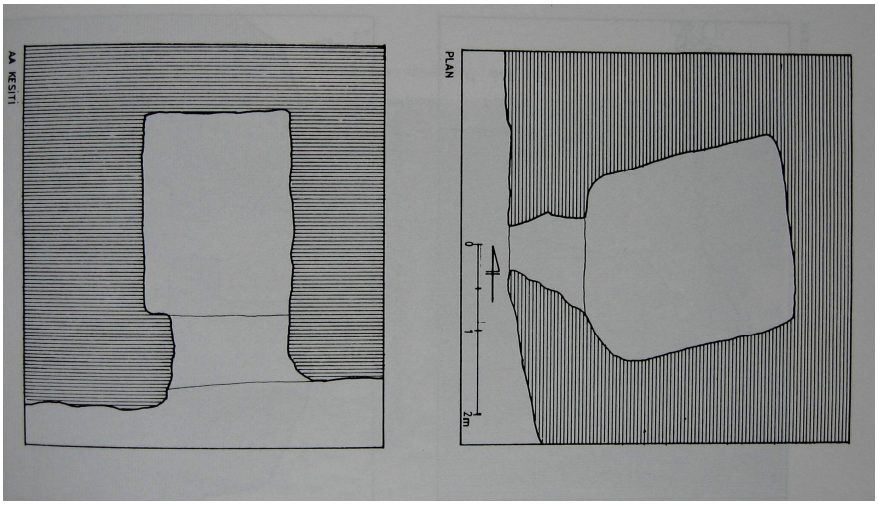
Resim 97: Erbildi Kaya Mezarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)

Resim 98: Erbildi Kaya Mezarının Girişi (Çevik 2000)

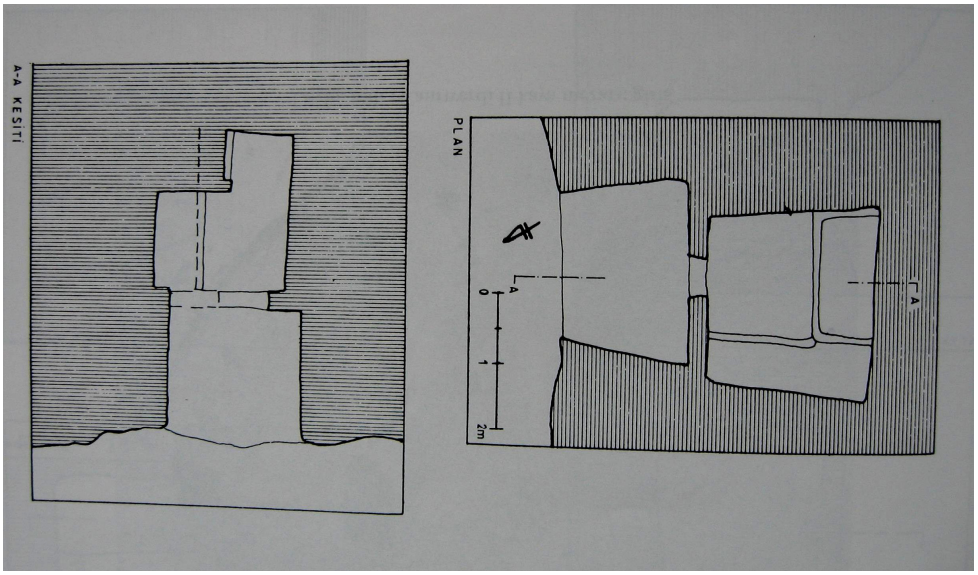
Resim 99: Erbildi Kaya Mezarının Ölü Yeri (Çevik 2000)

Resim 100: Mazgirt I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

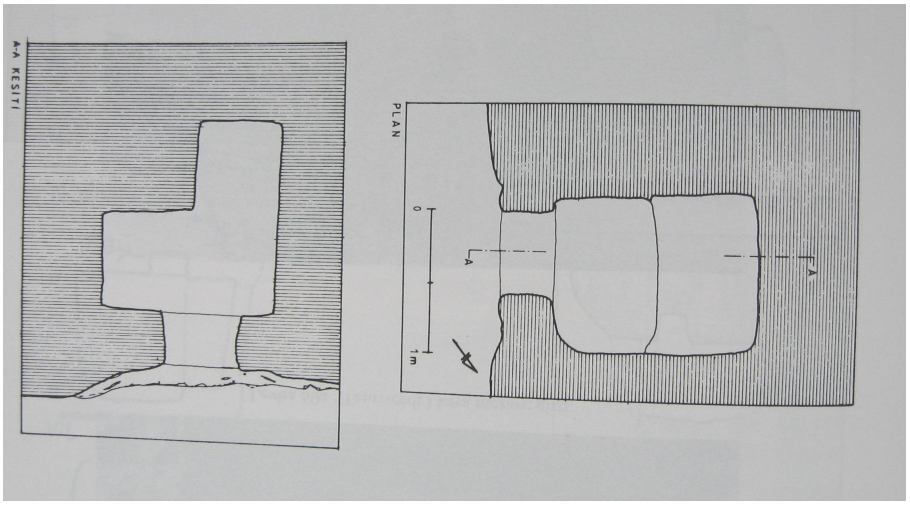
Resim 101: Mazgirt II nolu Kaya Mezarı, giriş ve kült alanına çıkış (Çevik 2000)

Resim 102: Tanrıverdi I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

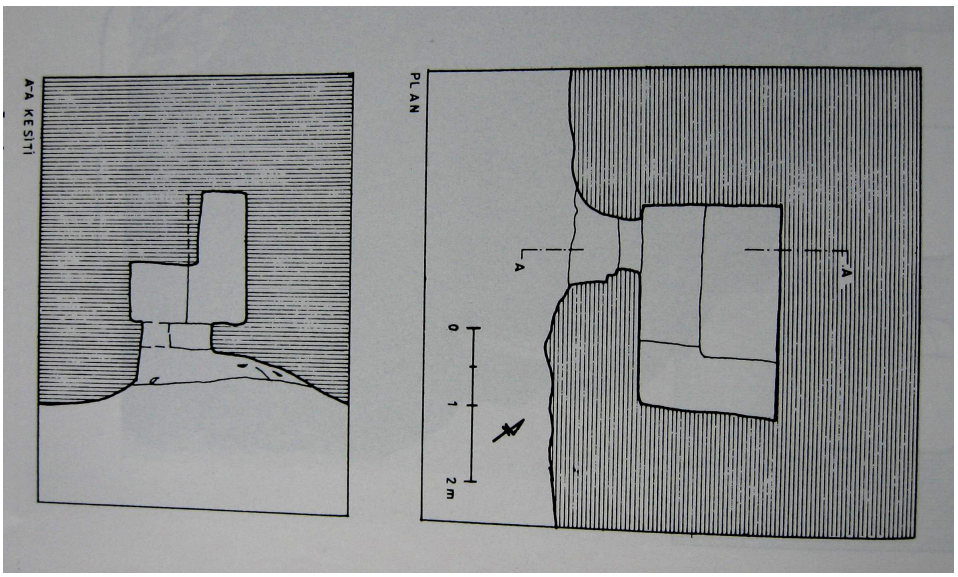
Resim 103: Tanrıverdi I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

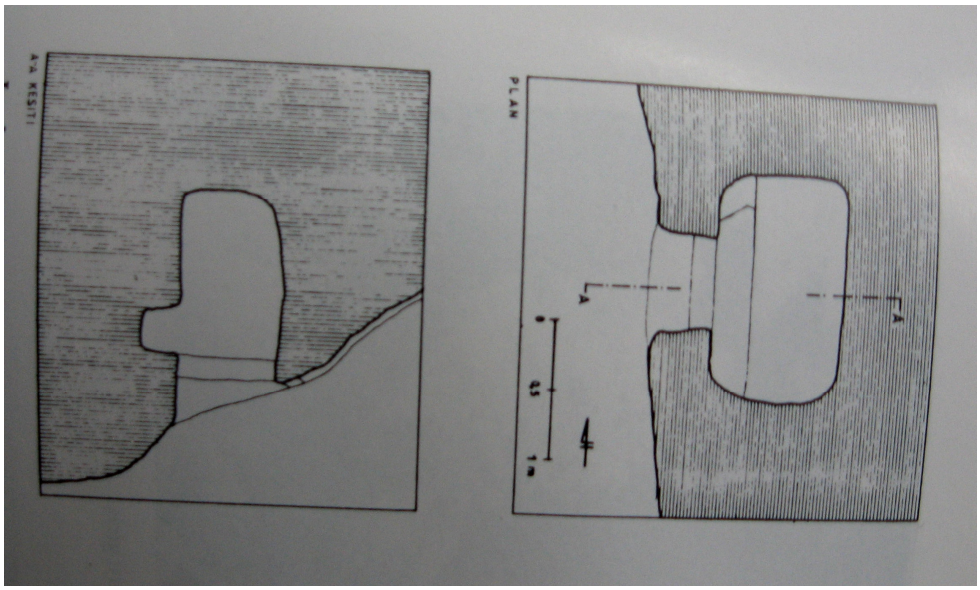

Resim 104: Tanrıverdi II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

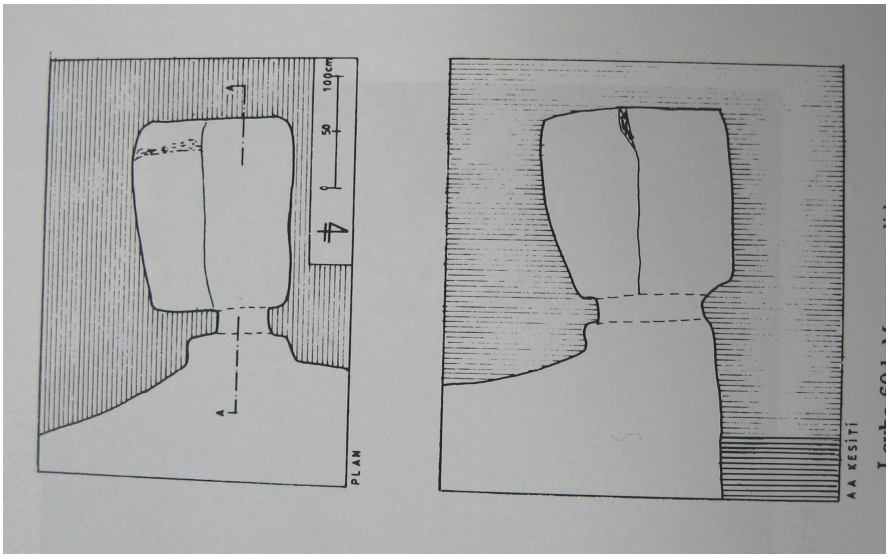
Resim 105: Tanrıverdi II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 106: Tanrıverdi III nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

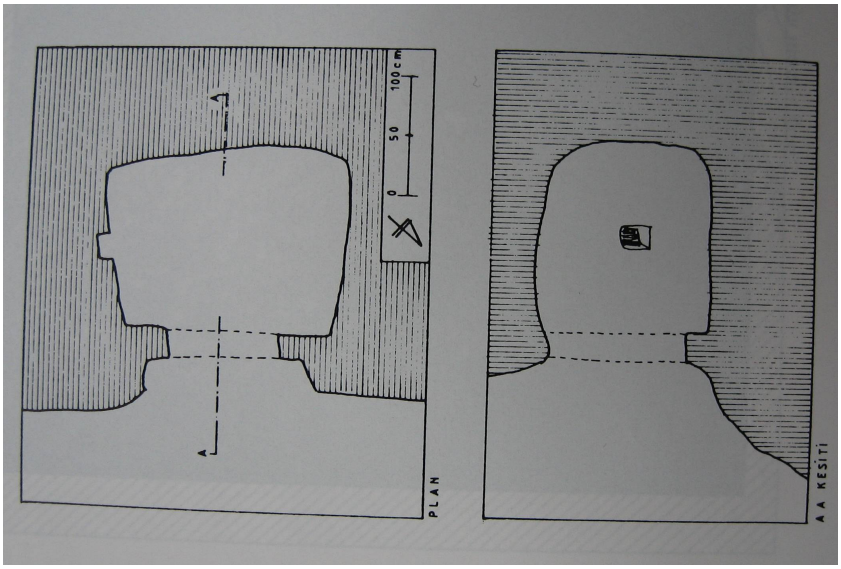

Resim 107: Köşker Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

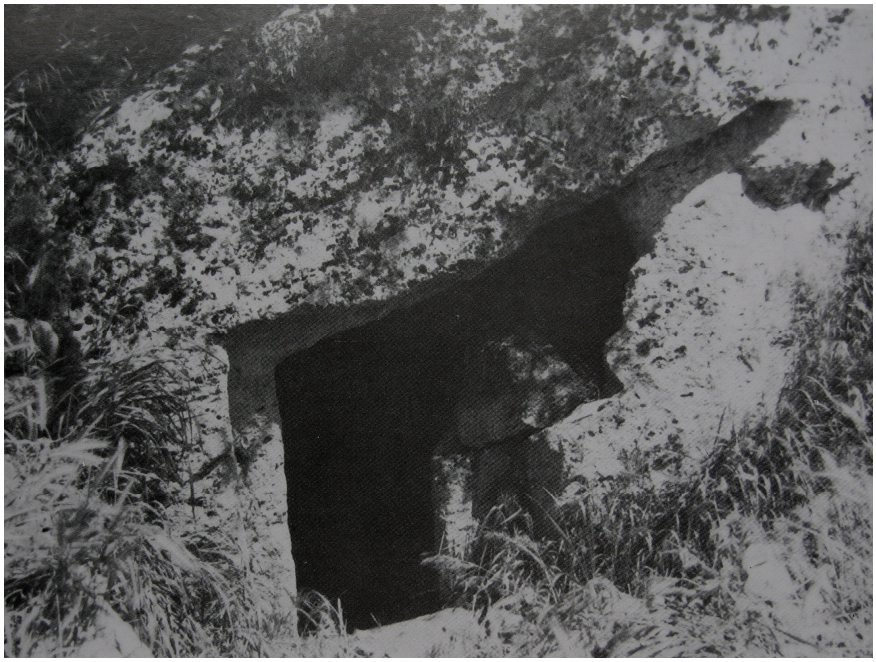

Resim 108: Mergamendi Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

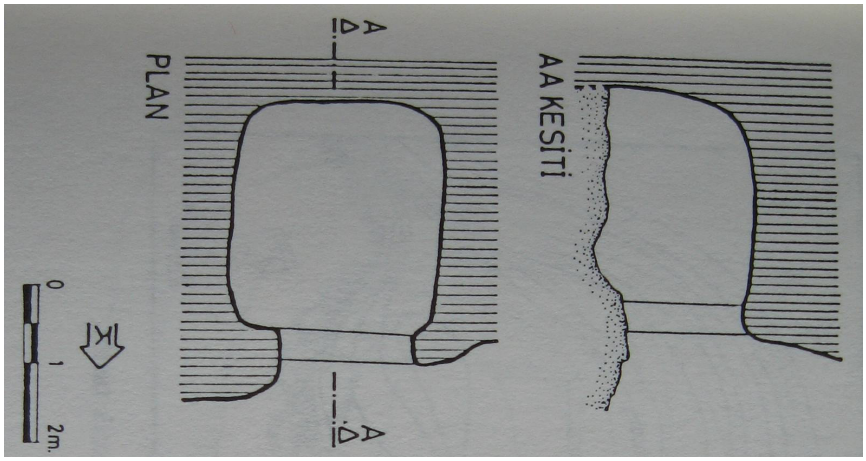
Resim 109: Mergamendi Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)

Resim 110: Çalakos Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)

Resim 111: Çalakos Kaya Mezarının Girişi (Çevik 2000)

Resim 112: Kürdemlik Kaya Mezarının Plan ve Kesiti (Sevin 1987)

Resim 113: Kürdemlik Kaya Mezarının Girişinden Bir Görünüş (Sevin 1987)